નિવેદન

★ આ એક પ્રયાસ જ છે. આ પ્રયાસ પરિચય—આસ્વાદ પૂરતો જ છે એથી અધિક ગજા બહારનું ગણું, ઘણી ઇચ્છા છતાં, મર્યાદા સ્વીકારવી પડી છે—છતાંય ધાર્યા કરતાં કદ ઘણું વધી ગયું છે!

★ આ સંપાદન હજી વધુ સારું થઈ શક્યું હોત એવતુશેન્કોનું આત્મવૃત્તાંત આપી શકાયા માટે અનહદ આનંદ છે, તેટલો જ રંજ રહી ગયો છે—સોલ્ઝેનિત્સિનના કોન્સન્ટ્રેશનકેમ્પના અનુભવોની આત્મકથાત્મક નવલકથા One Day in the Life of Denis-ovitch આપી શકાઈ હોત તો વધુ સંતોષ થાત

★ આ ગ્રંથ 'અદ્યતન રુસી સાહિત્ય'નો છે અને છતાં એક અતિ સુંદર હંગેરિયન વાર્તા અહીં સમાઈ જઈ શકી છે એનો આનંદ છે અન્ય સામ્યવાદી દેશોનું ઘણું વધુ સાહિત્ય અને તેની સમસ્યાઓ એક નવો વધુ ગ્રંથ માગે છે

*

જે મિત્રોએ આ ગ્રંથને સમૃદ્ધ કરવામાં ફાળો આપ્યો છે તે અનુવાદક મિત્રોનો, ઉપરાંત શ્રી જયંતિભાઈ દલાલનો, હું ઋણી છું ... જયંતિભાઈએ જ તો હંગેરિયન વાર્તા શોધી દીધી વધુમાં, પ્રો. સોમભાઈએ (વડોદરા યુનિ રાજનીતિ-શાખા) એવતુશેન્કોનું આત્મવૃત્તાંત શોધીને તે મેળવી આપ્યા બદલ તેમના ખૂબ જ આભારી છીએ

*

ક્રુશ્ચોવ યુગનું રશિયા આજે અનેક રીતે, અને ખાસ રીતે, વિશ્વ આખાનું ધ્યાન ખેંચી રહ્યું છે અનેક દિશાએથી એનું અવલોકન-પૃથક્કરણ-મૂલ્યાંકન, નવેસરથી, કરવાની આવશ્યકતા ઊભી થઈ છે અહીં રજૂ કરેલ સાહિત્ય એ પ્રજાના મનોભાવો—મથનોનો સાચો આપણો યત્કિંચિત તાગ સાધી આપશે—એથી વિશેષ શું વાંછીએ?

—સંપાદકો

લેખો

વાર્તા

નિષ્કર્ષ

કવિતા

ક્રુશ્ચોવ-યુગની સાહિત્યિક સમસ્યા

—ભોગીલાલ ગાંધી

૧૯૫૬ના ફેબ્રુઆરીમાં, ૨૦મી પાર્ટી કોન્ગ્રેસ સમક્ષ, સ્તાલિનનું અને સ્તાલિનવાદી યુગનું જે ચિત્ર ક્રુશ્ચોવે રજૂ કર્યું હતું. એની બીજી ગમેતેટલી ઊણપો હોય (અને એ ઊણપો જ તો આજે એનો વિસંવાદ બની બેઠી છે) પણ, એટલી વાત તો નક્કી છે કે એણે એક મૂર્તિભંજકનું મહાકાર્ય હાથ ધર્યું હતું.

આ ૭–૮ વર્ષ દરમ્યાનના એના ગમે તેટલા વિરોધાભાસો છતાં, અવારનવાર એજ આવેશમાં આવીને, લેનિન પાસે સૂતેલા સ્તાલિનના શબને સુદ્ધાં મુસોલિયમમાંથી હટાવી બીજે દફનાવી દઈને અધૂરું રહેલું કાર્ય નાટકી રીતે આગળ ધપવાનો ઉત્સાહ એણે ટકાવી રાખ્યો છે.

જેવું ધર્મનું તેવું સામ્યવાદનું છે. મૂર્તિપૂજાના ખંડન પછી આસ્તિકવાદની ઇમારત સાંધી શકાતી નથી; સામ્યવાદની ઇમારતમાં કદિ ફરી ન સંધાય એવી તરાડ પાડવાનું ઐતિહાસિક કાર્ય ક્રુશ્ચોવના હાથે થઈ ચૂક્યું છે. પરિણામ? ક્રુશ્ચોવે ધારેલાં અને યોજેલાં જ આવે એવું માનવાને કંઈજ કારણ નથી—ઇતિહાસ એ રીતે કોઈનો હામી નથી. ક્રુશ્ચોવ ઇતિહાસનો ક્રમ સમજતો નથી એમ પણ ધારવું યોગ્ય નથી. એ જેટલો નાટકી છે એટલો જ ખંધો પણ છે.

એથી જ, એક જ શ્વાસે, અનેક વિરોધાભાસી વિધાનો કશા જ સંક્ષોભ વિના, ઉચ્ચારી શકે છે.

આજે સૌ કોઈ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકે છે કે ક્રુશ્ચોવે છોડેલું તીર બુમરેંગની જેમ એને જ નિશાન બનાવી વારંવાર ધસી આવ્યું છે—હંગેરી, પોલાંડ, આલ્બેનિયા, તથા ચીનની ઘટનાઓએ અને બીજી અનેક સમસ્યાઓએ, જગતના કમ્યુનિસ્ટ એકદંડી સિદ્ધાન્તસૂત્રને અને

એકછત્રી સંગઠનને વેરવિખેરની દિશામાં હડસેલો મારી દીધો છે કદાચ જીવલેણ ખડક સાથે અફાળવા માટે પ કુશ્ચોવ નિમિત્ત બની જાય તો નવાઈ નથી.

બહારની વાત અને બીજી વાત જવા દઈએ; પણ જ્યાં કશો ભય વરતાતો ન હતો એવા અજાણ્યા શાંત અને નિરૂપદ્રવી દેખાતા ખૂણેથી પડકાર ઊઠ્યો છે સર્જકો–સાહિત્યકારો–બુદ્ધિજીવીઓની કલમો અને પીંછીઓએ અણધાર્યો આઘાત ઉતાર્યો છે !

પરંતુ ખૂબીની વાત તો એ છે કે જ્યારે ચોમેર તરાડો પડી છે ને ઘરની અંદર આગ સળગી રહી છે ત્યારે, કશા જ સંકોચ વિના, સ્તાલિને ય ન કર્યો હોય એવો દાવો કરતાં કુશ્ચોવ ખચકાતો નથી !

"સોવિયેત સમાજે સોવિયેતમાંની તમામ પ્રજાઓની અને વિભાગોની – કામદાર, કિસાન અને બુદ્ધિજીવીઓની – એકદંડી (મોનોલિથિક) એકતા સિદ્ધ કરી લીધી છે .. અમારી આ એકદંડી એકતાનો ભંગ કરનાર કોઈનેય અમારી પાર્ટી સહી નહિ લે."

નોંધવા જેવી વાત એ છે કે બીજે ક્યાંય નહિ પણ પોતાના દેશના સાહિત્યકારો, સારસ્વતો, સર્જકોની સભામાં જ, એકશ્વાસે 'એકદંડી 'સિદ્ધિ'ની અને 'સજા'ની જાહેરાત કરવી પડે એ હદે એનો પોતાનો આંતરિક–વિસંવાદ જાગી ગયો છે !

પરંતુ એમ કરીને કુશ્ચોવ સિદ્ધ શું કરવા માગે છે ? કેવળ બેફામ દાવાઓ આગળ ધરવા માત્રથી – જાહેર કરી દેવા માત્રથી તો કોઈ હવે ઠગાવાનું નથી; અને ધમકીઓથી કોઈ ડરી જવાનું છે કે કેમ એ વાત બાજુ પર રાખીએ તોય, કુશ્ચોવ એની ધમકીઓનો કેવો–કેટલો અમલ કરી શકવાનો છે ? હવે સ્તાલિનના દિવસો પાછા વળવાના નથી, હવે સ્તાલિન જીવતો થઈ શકે એમ નથી – ને હવે, સ્તાલિનનું ભૂત પણ, કુશ્ચોવની નહિ, (કેમકે 'ભ્રષ્ટ' કુશ્ચોવ 'શુદ્ધ' સ્તાલિનવાદી બની શકવાનો નથી !) સ્તાલિનના

સાચા વારસદારોની મદદે ધાવા મોસોલિયમમાં આંટા મારી રહ્યું છે!*

સ્તાલિનનું રહસ્ય, સ્તાલિનવાદનો અર્થ જ એ હતો કે મહા-અસત્યને સંપૂર્ણપણે ઢાંકેલું રાખવું પણ ક્રુશ્ચોવે તો એકવાર પોતાના જ હાથે એ વારનિશના પોપડ ઉખાડી નાખી, અરધું પરધુંય – જેવું તેવુ ય, સત્ય જાહેર કરવાની ભૂલ કરી લીધી છે. રુસી પ્રજાએ પણ એ જ્ઞાનનું ફળ ચાખી લીધુ છે. હવે ખુદા પણ આદમ અને ઈવને એનાં પરિણામોથી બચાવી શકે એમ નથી.

'થોડીક સ્વતંત્રતા'–'મર્યાદિત સ્વતંત્રતા'! એક વાર એ 'થોડીક' અને 'મર્યાદિત'ની સમજ પડી ગયા પછી એનો સ્વભાવ જ ફુગાવાનો બની જાય છે!

● ક્રુશ્ચોવ હારેલી બાજી રમી રહ્યો છે – સ્તાલિનને હરાવવામાં, જેટલી અચ્છાઇ એણે કરી છે ને દિલચોરી રાખી છે, એટલી એ પોતાની જ હાર વહોરી રહ્યો છે.

સ્તાલિનના જમાનામાં સામ્યવાદી સૂત્રોનું જે જાદુ હતું તે ક્રુશ્ચોવે હાથે કરી ખુલ્લું પાડી દીધું છે નાસ્તિકના મોઢાનાં ધર્મસૂત્રો આસ્તિકને જીતી શકવાનાં નથી ને નાસ્તિકને રીઝવી શકવાના નથી. એથી જ તો સ્તાલિનનાં જુઠાણાંમાં જે તાકાત હતી તે ક્રુશ્ચોવના સિદ્ધાન્ત-સૂત્રોમાં દંભી બની ક્રુશ્ચોવની જ ઠેકડી કરતી દેખાય છે! ક્રુશ્ચોવનું અરધું સત્ય પણ પોણા અસત્યની જ ગરજ સારે એવી સ્થિતિ સર્જાઈ ગઈ છે!

ક્રુશ્ચોવ ખરેખરો પેંગલો છે, પણ હારેલો નથી. એણે જે રાક્ષસ જગાડ્યો છે, એનાં બધાં લક્ષણો એને પોતાનેય ભલે સમજાયાં ન હોય, સ્પષ્ટ ન હોય, પણ એણે જાહેર કરેલું સ્તાલિનયુગનું આછકલું ચિત્ર, એના દેશ માટે અને દુનિયા માટે ઓછું બીજું નથી. આખા જગાડેલા રાક્ષસને ફરી ઉપાડી દેવાની જડીબુટ્ટી ક્રુશ્ચોવ પાસે રહી નથી એટલી

* યેવતુશેન્કોની કવિતા 'સ્તાલિનના વારસદારો'ની છેલ્લી પંક્તિનો સોત.

ધારેલી જીવતી પ્રજાને દરેદૃાજ્યા પછી, ફરી ધેનમાં ડુબાડી દેવાની તાકાત એની પાસે છે નહિ...અફીણ ખવડાવી ગળું ટૂંપી દેવાની શક્યતા સૌ કોઈ રણીધણી પાસે હોય જ છે – સ્તાલિન પાસે હતી ને એણે ખુશાલ એ કીમિયો, આરંભથી અંત લગી, અજમાવ્યોય હતો; પરંતુ એ કેટલો જોખમકારક છે એ જાતેજ જાહેર કર્યા પછી, એજ પ્રજા ઉપર એનો અખતરો કરવા પહેલાં, કંઈ નહિ તો એના જોખમનો વિચાર તો ક્રુશ્ચોવ કરી જ લેશેઃ કેટલા જોખમે ? કોના જોખમે ? પોતાનાં જ હિત-હેતુઓના જોખમે તો નહિ જ નહિ ને ?

બધી બાજુથી ઉપાધી ઊભી કરી ચૂકેલા ક્રુશ્ચોવને એક જ રસ્તો દેખાય છે : સૂત્રો ઉચ્ચારવાં જરૂરી છે, કેમકે એ એક જ ભાષામાં સામ્યવાદી સત્તાધીશને બોલવાનો અધિકાર અને ધર્મ છે. વર્તન મનફાવે તે કરવાની જરૂર અને ફરજ છે કેમકે ગરજ મુજબ વર્તવું-પરિસ્થિતિ અનુસાર પેંતરા બદલવા એ સ્તાલિનવાદી ડાયેલેક્ટિક્સનું રહસ્ય છે. (અને આ બાબતમાં ક્રુશ્ચોવે સ્તાલિન ભક્તિ છોડી નથી).

ક્રુશ્ચોવ બહુ હોશિયારીથી આ બંને કામ કરી રહ્યો છે (જો કે એમ કહેવાથી માત્ર એનું તકવાદી વ્યવહારુ કૌશલ અભિપ્રેત છે એવું નથી) એ એની ધારેલી ધરી પર de-stalinization થી re-stalinization (સ્તાલિનવાદ મુર્દાબાદથી સ્તાલિનવાદ ઝિંદાબાદ) સુધી સ્વૈરવિહાર કરતો રહે છે.

હા, આ વિહાર ' સ્વૈર ' છે, પણ ' તરંગી ' નથી; ' મનસ્વી ' દેખાય છે એવો ઢંગધડા વિનાનોય નથી. ઘણી બધી આંતરિક-બાહ્ય પરિસ્થિતિઓને લેખામાં લઈને જ કરે છે – એટલે કે તેમ નક્કી છે;

અને વ્યૂહ ગણત્રી ભર્યો નહિ તો સમજણપૂર્વકનો છે જ.

*

સર્જન અને સાહિત્યના ક્ષેત્રેય ક્રુશ્ચોવની રમત ખંધી છે

સ્તાલિનવાદી સિદ્ધાન્ત-સૂત્રો કાયમ છે : ૧૦ વર્ષને અંતેય, એ જ ભાષામાં તે બોલે છે –

* સાહિત્ય પાર્ટી–સાહિત્ય જ હોઈ શકે એનો હેતુ સામ્યવાદના આદર્શો અને પ્રયાસોનો પ્રચાર કરવાનો જ હોઈ શકે એનું પરિણામ પ્રજાને સમજાય અને તેને પુરુષાર્થ માટે પ્રેરે એજ હોઈ શકે

* આવુ સાહિત્ય પાર્ટીની રાહબરીમાં જ વિકસી શકે અને તેનું સ્વરૂપ 'સમાજવાદી વાસ્તવાદ' જ હોઈ શકે.

તે જ રીતે; બીજુ સિદ્ધાન્તસૂત્ર તે ફરી ફરી રટે છે -

* સાહિત્યના Formની બાબતમાંય વિદેશી– 'બિન લેનિનવાદી' વિચારસરણી ઘૂસી ન જવી જોઈએ કેમકે—

એક વાર વૈચારિક–સૈદ્ધાન્તિક ક્ષેત્રે 'વિદેશી' (બને અર્થમાં : પશ્ચિમી–પરદેશી, alien–વિદેશી) તત્ત્વ ઘૂસી જાય તો એનું પરિણામ શું આવે તે વિષે પોતે પૂરતો સ્પષ્ટ છે (૮–૩–૧૯૬૩) :

પ્રથમ તો, "સમાજવાદી કલાના ક્ષેત્રે જે ક્રાંતિકારી લાભો હાંસલ કર્યા છે તેના પર ફટકો પડશે ."

અને "સંઘર્ષનું લૉજિક જ એવું છે કે ભાગ્યે જ વાત ત્યાં આવીને અટકે."

એટલે કે " આ વૈચારિકક્ષેત્રે સંગઠિત બનેલી તાકાત સમસ્ત ક્રાંતિકારી ક્ષેત્રના લાભો સામે મેદાને પડ્યા નહિ રહે"

એથી જ તો—

"વૈચારિક ક્ષેત્રે શાંતિમય સહઅસ્તિત્વ એ માર્ક્સવાદ લેનિનવાદ સામે રાજદ્રોહ છે કામદાર–કિસાનોના ધ્યેય પરત્વેની દગાખોરી છે"

"એબસ્ટ્રેકશનિઝમ અને ફોર્માલિઝમ બૂર્ઝવા વિચારધારાના જ વાદનો છે, માટે ત્યાજ્ય છે'

મોડર્ન પ્રયોગવાદીઓને ઉદ્દેશી એમેય કહી નાખે છે : 'અમે તમારા ઉપર યુદ્ધ જાહેર કરીએ છીએ" (ચિત્ર–પ્રદર્શનમાં)

પરંતુ અંતે તો, સૂત્રોનો અમલ સાહિત્યકારો દ્વારા જ કરાવવાનો છે. એ જ તો એની ક્રિયાશીલતા અને સાહિત્યકારો જે અનુભૂતિને સાચી

માની, હાલને તમાકો, ચાલી રહ્યા છે એની સાથે ક્રુશ્ચોવનો કશો મેળ ખાતો નથી।

● ક્રુશ્ચોવ રાજકર્તા છે; એ એની ગજકારણી જરૂરતો જરૂર જાણે છે – સમજે છે. પણ સાહિત્યકારોની જરૂરિયાતોથી એ ખરેખર અનભિજ્ઞ હોય એમાં ય નવાઈ નથી ક્રુશ્ચોવનું શિક્ષણ, ઉછેર, સરકારનું માળખું એવું છે કે સર્જકોની સંવેદના સાથે કશો મેળ ન ખાય એ સહજ છે

એટલે જ તો, એણે સાહિત્ય–કલાના ક્ષેત્રે સાદું વ્યવહારુ વલણ રાખ્યું છે · જે હું નથી સમજતો તે બધું જોખમકારક છે... માટે એબસ્ટ્રેક્ટ કલા, અને ફોર્મલિસ્ટ કલા જોખમકારક, અનૈતિક, અક્ષમ્ય છે!

ક્રુશ્ચોવ શી રીતે સમજી શકે કે સાહિત્યકારો સર્જકો માટે સ્તાલિનયુગની સંવેદના તેમના પોતાના સમગ્ર અસ્તિત્વનો ભાગ બની ગઈ છે? એ વરસો દરમ્યાન—

* લોહીના લાડકવાયા અનેક સાથી લેખકો આત્મહત્યા કરી છૂટયા હતા, સ્તાલિનની યમ–ગાવણીમાં ભૂંડે મોતે મૂઆ હતા; અનેક 'અદશ્ય' બન્યા હતા અને કેવળ તર્કનો જ વિષય રહ્યા હતા – કોક વિદેશ નાગી છૂટયા હતા, પણ મોટા ભાગના નામશેષ બની ચૂકયા હતા!

* એમાંના અનેક અડગ સ્વાભિમાનીઓએ એમની કલમ પર લોહીનાં આંસુનાં પડ દબાવી દઈ, હાથે કરી, રોટી–રોજીની જીવાદોરી સુધ્ધાં જોખમમાં નાખી દીધી હતી

* અનેક ગૌરવવંતાઓનેય સત્તાપક્ષી સેન્સરે સુચવેલા રાહે કલમને આંસુમાં બોળી, ફિક્કી શાહીએ સ્તાલિનને ઈષ્ટ આલેખનો કરવાં પડેલાં .આત્મ ટીકાય લખી–ભૂસી ફરી લખવી પડેલી .!

ક્રુશ્ચોવ શી રીતે સમજી શકે કે આ બધી યાતનાઓ, સિદ્ધિઓ અને શરમો રુસી સર્જકના અસ્તિત્વ સાથે ઓતપ્રોત બની ચૂકેલી અનુભૂતિઓ હતી? . એથી જ તો સ્તાલિનનું મોત થતાં જ, ક્રુશ્ચોવ હજી ધામા

ભેગા કરે અને ગાજે એ પહેલાં જ, 'ડ્રોઅર રાઈટરો' * ના ધારદર્શક સર્જનો ઉપરાઉપરી ધસી આવ્યા; અને આ એક કાયદામાં તો ક્રુશ્ચોવનીય છાતી બેસાડી દે એવા ધડાકા થઈ ચૂક્યા !

બનવાજોગ છે કે ક્રુશ્ચોવને આરંભથી આ ઊંડાણ અને ગંભીરતાનો તાગ નહિ આવ્યો હોય. ક્રુશ્ચોવની ચાલની અપાર ચંચલતા, વિહ્‌વલતા આ ધારણાની ચાડી ખાય છે – (વીગતે ' આ અંકમાં – ' સોવિયેત સાહિત્યના પ્રવાહો ' ખંડ ૨ જો)

* એક બાજુ, ક્રુશ્ચોવ પોતે જ 'પ્રાવદા' જેવા પાર્ટી પત્રને 'નવો ઉઘાડ'નો અવાજ બહાર લાવવા ઈશારો આપે છે; તો બીજી બાજુ એહરેનબુર્ગની 'થૉ' (નવલકથા) ને ગંભીર ઉત્પાત ગણાવી ઉધળા કાઢે છે. એક બાજુ, પ્રગતિશીલ લિબરલોને સળી કરે છે, બીજી બાજુ નવોદિતોના હામી તારદોવ્સ્કી જેવાઓને સંપાદકપદેથી ભ્રષ્ટ થવા દે છે (વળી પાછા, પાછળથી, એને દૃઢમૂલ સ્થાને – 'નોવિ-મિર' માં સ્થાપે છે) એક બાજુ હંગેરી અને કયૂબાની ઘટનામાં ભ્યમ બની ડંડાબાજી શરૂ કરી દે છે, તો વળી, સત્તાની લગામ નિશ્ચિંત રીતે પોતાના હાથમાં સાબૂત જણાતા ઉદારનીતિનો અગ્રેસર બની બેસે છે ! એક બાજુ 'નોટ બાય બ્રેડ એલોન' (નવલકથા) જેવા પ્રયોગો સામે વફાદારી આપે છે, લેખક પાસે માફી મંગાવે છે, 'ડૉ. ઝિવાગો' (નવલકથા) માટે પાસ્તરનાકની પારાવાર રંજાડ કરે છે, એની પ્રિયતમા ઓલ્ગાને બનાવટી ગુનાહેઠળ જેલ-ભેગી કરે છે. અને એ પછી કેમ જાણે પાસ્તરનાકને તો નહિ, (કેમકે એ રીઝાવાય એવો આદમી ન હતો) પણ દુનિયાને દેખાડવા નોબેલ પ્રાઈઝની આખી ને આખી રકમ (જે એણે લેવા દીધી ન હતી), સરકારી તિજોરીમાંથી બક્ષિસ આપી દે છે અને એવોય મમરો મગાવે છે કે એ જ નવલ •

• જેવું મનમાં વસ્યું તેવું લખી લખીને ભંડારીઆમાં ભરી રાખનારા અને વખત પાકતો જાય તેમ તેમ જારી કાપકૂપ કરીને છપાવવા આપનારા.

કથા, જરા તરા ફેરફાર સાથે, રશિયામાંય છપાઈ શકે! એક બાજુ, સાહિત્યકારોની બેઠકો અને પરિષદોમાં 'સમાજવાદી વાસ્તવવાદના મંત્ર ઘુંટાવે છે ને બીજી બાજુ સમાજવાદી વાસ્તવવાદ'ના નામે નામાંકિત થયેલો શોલોખોવ જ્યારે સાચી વાત પરદેશમાં કહી નાખે છે કે–" સમાજવાદી વાસ્તવતા શી ચીજ છે એ હું જ જાણતો નથી –ત્યારે ક્રુશ્ચોવ કઉ કલેજે એ સહી લે છે ૧૯૫૮ પછી તો, કેમ જાણે નવોદિતોની અસાધારણ તેજસ્વીતા, લોકપ્રિયતા, અને લડાયકતાય (?) જોઈ લઈ, તેમને ખાસો ઉપાડો લેવા દે છે લેખક પરિષદમાં–'સાહિત્ય ક્ષેત્રે નોકરશાહી પદ્ધતિનો અમલ નહિ કરવાનું લેખક સંઘના વડા ફેદિનને મોઢે જાહેર કરવે છે અંદર અંદરના — ભિન્ન ભિન્ન સાહિત્યપ્રવાહો અંગેના વિખવાદો માટે સરકારને વચમાં ન પાડવા અને માહોમાંહિ પતાવી લેવાનુ (જ્યારે નવોદિતોનું બળ વધી રહ્યુ છે ત્યારે) સૂત્ર વહેતુ મૂકે છે અને હકીકતે, કેટલેક સ્થળે સ્થાનિક લેખક સંઘોમાં ગુપ્ત મતદાનની મતપદ્ધતિ (રશિયા માટે ઘણી નવી)ના જોરે કારોબારીમાં નવોદિતોને ચુંટાવા દે છે સંપાદક મંડળોમાંય પ્રવેશવા દે છે એવતુશેન્કો જેવા તુફાની કવિને પોતાના જ જમાઈની સાથેની દેસ્તીનો લાભ પણ ખાટવા દે છે! તેની 'સ્તાલિનના વારસદાર જેવી કવિતા કોઈ જ સંપાદક છાપવાની હિંમત કરતો નથી ત્યારે પોતે જ પાર્ટીપત્ર 'પ્રાવદા'માં એને છપાવે છે કોન્સેન્ટ્રેશન કેમ્પની નવલકથા (One day in life of Denisovitch) પણ કાપકૂપ વિના કોઈ છાપવા તૈયાર થતુ નથી ત્યારે, ક્રુશ્ચોવ જાતે જેવી ને તેવી છાપવાની પરવાનગી આપે છે! અલબત્ત, આ બંને કિસ્સામાં એનો હેતુ સ્તાલિનવાદીઓ ઉપર નવો ફટકો લગાવવાનો જ હતો એય સ્પષ્ટ છે અને સ્તાલિનવાદીઓને હૈયે ખરેખરો ફફડાટ જમાવી મૂકે છે બીજી બાજુ નવોદિતોમાં ભાગલા પાડવાની નીતિ સતત

(અનુસંધાન પાનું ૧૮૦ ઉપર)

સોવિયેત સાહિત્યના પ્રવાહો

—ભોગીલાલ ગાંધી

૧ : ભૂમિકા

ક્રાંતિનો આરંભકાળ

[૧૯૧૭–૧૯૨૮]

આખી ૧૯ મી સદી દરમ્યાન રશિયા પુશ્કિન, ગોગોલ, લરમેન્તોવ, તુર્ગેનેવ, નેક્રાસોવ, તોલ્સતોય અને દોસ્તોયેવ્સ્કી, આદિ અસાધારણ સાહિત્યિક પ્રતિભાઓથી વિશ્વનું આકર્ષણ કરી રહ્યું જ હતું.

આ પરંપરાના અનુસંધાનમાં, રશિયાઈ બોલ્શેવિક ક્રાંતિના આરંભ કાળેય, રશિયાની ધરતી પર ઉચ્ચ કક્ષાના કવિ–સાહિત્યકારોની એક આખી વણઝાર અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી – મેક્સિમ ગોર્કી, એલેક્સી તોલ્સતોય, માઈકલ શોલોખોવ, ઈલિયા એહરેનબુર્ગ જેવાઓ ક્રાંતિને અનુકૂળ થયા અને સોવિયેત સાહિત્યમાં મશહૂર બન્યા, તો ઈવાન બુનિન, લિયોનિદ આન્દ્રયેવ, કુપ્રિન વગેરે લેનિનની સત્તા–પ્રાપ્તિને ક્રાંતિ તરીકે સ્વીકારવા જ તૈયાર ન થયા અને સ્વેચ્છાએ દેશવટો લીધો. તો વળી એલેક્ઝાન્ડર બ્લોક સર્ગી યેસેનિન તથા આન્દ્રેઈ બેલી જેવાઓએ ઑક્ટોબર ક્રાંતિને આધ્યાત્મિક ખુશખબર આવકારી ખરી, પરંતુ એમની શ્રદ્ધાને સંતોષી ટકાવી શકે એવું કશું માનવીય મૂલ્ય–પરિવર્તન અનુભવ્યું નહિ ત્યારે, એમની હતાશા અને એમના આઘાતનો પાર રહ્યો નહિ

આ ત્રણમાં સૌથી પ્રથમ આઘાત પામ્યો કવિ બ્લોક ૧૯૧૮માં ક્રાંતિને સત્કારતું પ્રથમ મહાન કાવ્ય 'Twelve' (ઈશુ માથે સફેદ મુકુટ ધારણ કરીને રેડ ગાર્ડસની કૂચ દોરી રહ્યો હોય એવી ભાવના વાળું કાવ્ય) લખનાર કવિ ત્રણ વર્ષમાં જ 'ક્રાંતિના સંગીતથી

તોબાહ પોકારી ગયો અને ૧૯૨૧માં એ મરણ પામ્યો. તો, ૧૯૧૭માં Transfiguration નો લખનારો, આધ્યાત્મિક 'પરિવર્તન'ની શ્રદ્ધા ગાનારો, રશિયન કિસાનના પુનરુજ્જનમની આસ્થા ધારણ કરનારો, અને ઈશ્વર કરતાં માનવીમાં અધિક આસ્થા સેવનારો કવિ યેસેનિન ૧૯૨૫માં આત્મહત્યા કરી છૂટ્યો ! આન્દ્રેઈ બેલીએ પણ એવીજ આધ્યાત્મિક ભાવનાના આવેશમાં ૧૯૧૯માં 'Christ is Risen' લખી, ઈશુના વધને અંતે સ્વર્ગીય રાજ્ય અવતરવાની શ્રદ્ધાની જેમ, ક્રાંતિની યાતનાઓને અંતે રાષ્ટ્રના પુનરુજ્જનમની શ્રદ્ધા પ્રગટ કરી પરંતુ તે ઝાંઝવાનાં જળ સમી એને જણાઈ!

માયકોવ્સ્કીએ સ્થૂળ ક્રાંતિને ય આવકારી; યાંત્રિક–તાંત્રિક પરિવર્તનને ય ઊમળકાભેર અપનાવ્યું· પક્ષને, ક્રાંતિનેતા લેનિનને અને સામ્યવાદી કાર્યક્રમને ય પોતાની કવિતાના વિષયો બનાવ્યા સુંદર ઊર્મિકાવ્યોથી માંડી ઝનૂની સૂત્રોચ્ચારી કવિતાઓ લખી; નાટકો લખ્યાં, ભજવ્યાં, પોસ્ટરો લખ્યાં, ચીતર્યાં; સભાઓ ગજવી અને Left Front of Writers (LFF) ઊભો કરી Futurism દ્વારા ક્રાંતિની સેવા કરવાની ધૂનમાં પાગલ જેવો ઝઝૂમ્યો; એ પાગલપણે અંતે એને ય, ૧૯૩૨માં, આત્મહત્યાનું દ્વાર ખોલી આપ્યું !

ક્રાંતિએ બીજા અનેક 'મોડર્ન',' 'સિમ્બોલિસ્ટ' કવિઓ, અને 'ઍક્સપ્રેશનિસ્ટ' નાટ્યલેખકોને તેના પૂરમાં ખેંચી લીધા હતા એમની એ ક્રાંતિ–ભાવનાને પ્રગટ કરતા અનેક પ્રગતિજૂથો શરૂ થઈ ગયાં હતાં ઑક્ટોબર–જૂથનો અગ્રણી એવરબાખ હતો, જેને પાછળથી ઠાર કરવામાં આવ્યો હતો।

કોઈ રડ્યાખડ્યા ધમકી, તુક્કાબાજ પ્રજાવિરોધી, આદર્શ રહિત, સ્વાર્થી લહિયાઓની આ કહાણી નથી. રશિયન સાહિત્યની શ્રેષ્ઠ પ્રણાલીને જીવનનું સમસ્ત સમર્પી જનારા વિરલ સર્જક–કવિઓની આ હકીકત છે.

અને એમનાથી ય કઠોર કહાણી છે — પાસ્તરનાકની. એની પ્રતિભાનો

આરંભ ક્રાંતિકાળના આ પ્રથમ યુગથીજ થયો હતો, અને છેક ૧૯૫૮માં ડૉ. ઝિવાગો નવલકથા વિદેશમાં પ્રગટ થતાં તેના ઉપર, અને તેની પ્રીતિ–નાયિકા ઓલ્ગા ઉપર ભયંકર તહોમતો ઊતરતાં, અંતિમ આઘાતમાં તે મૃત્યુ પામ્યો હતો. આ એકજ ઉચ્ચ કક્ષાનો કવિસર્જક હતો જે, ક્રાંતિથી કેવળ અંજાઈ જતાં બચ્યો હતો – અલબત્ત, ક્રાંતિનાં અનેક પાસાંઓથી એ અત્યંત પ્રભાવિત થયો હોવા છતાં, તેને ઑક્ટોબર ક્રાંતિનાં અનેક લક્ષણોની ઝાંખી આરંભથી થઈ ચૂકી હતી. ૧૯૧૮માં 'Without Love' વાર્તામાં એનાં બીજ પડેલાં છે, પાછળથી તે ડૉ. ઝિવાગોમાં વધુ વિકસિત સ્વરૂપે જોવા મળે છે.

• પરંતુ આ સ્થળે ધ્યાન ખેંચવાયોગ્ય હકીકત તો એ છે કે ક્રાંતિનાં આરંભના આ દાયકા દરમ્યાન, એટલે કે આરંભની અસાધારણ જોખમભરી કરોકટીનાં વરસોમાં, જે–કોઈ કવિ–કલાકારે જે–કાંઈ અનુભવ્યું તે લગભગ મુક્ત રીતે પ્રગટ કરવામાં તેને ભાગ્યે જ કશી બાધા જણાઈ હતી. અલબત્ત, એ વરસોમાં સાહિત્યિક સેન્સરશીપ ' (GLAVILT) ન હતી એવું નથી. પરંતુ એનો ઉપયોગ ક્રાંતિનો સીધો વિરોધ કરનારાં લખાણો પૂરતોજ મર્યાદિત હતો; ક્રાંતિમાં ફરજીયાત શ્રદ્ધા ધારણ કરવાની કોઈ અનિવાર્યતા ન હતી; ખુલ્લંખુલ્લા ક્રાંતિવિરોધી પ્રચાર સામેજ નિયંત્રણ હતું.

એ યુગનું સોવિયેત ગદ્ય–સાહિત્ય (નવલકથા–વાર્તા સહિત) આનાં નોંધપાત્ર દૃષ્ટાંતો છે: ક્રાંતિ, આંતરવિગ્રહ, NEP–આ દરેક ઘટના વિષે લેખકને જે વાસ્તવતા જણાઈ તે પ્રગટ કરવામાં કશી હરકત ન હતી. દા. ત. ઇઝાક બાબેલની વાર્તાઓ (The Journey–જે કે તે છેક ૧૯૩૨માં છપાઈ હતી) લિયોનિદ લિયોનોવની The Badgers (૧૯૨૫)માં બોલ્શેવિક ધાડાંઓ સામેની ખેડૂતોની ખેફ્રગીનું ચિત્ર, અને The Thief (૧૯૨૭)માં એક આદર્શવાદી કમ્યુનિસ્ટની, જે આંતરવિગ્રહમાં ઝૂઝ્યો હતો તેની, NEP-સમયની હતાશા; અથવા ઝોશ્ચેન્કોની

'And Quiet Flow the Don*' માં ક્રાંતિએ પેદા કરેલા હજાર પ્રકારના મનોભાવો—સામ્યવાદના મૂળભૂત વર્ગ-વિગ્રહના સૂત્રને ભૂલી જઈને, ક્રાંતિકારીઓના તરંગી ખ્યાલો, બુદ્ધિજીવીઓના દિનની ઘેરી આશંકાઓ, આમપ્રજાને વેઠવી પડતી અસાધારણ યાતનાઓ વગેરે હકીકતોનું વફાદાર વર્ણન (આજે ક્રાંતિના ૪૫ વર્ષ બાદ એવું આલેખન ગુનાહિત ગણાય!)

સર્વસત્તાવાદનો સપાટો

[૧૯૨૮ થી ૧૯૩૪]

સાહિત્યકારની અંતરાત્માની મર્યાદિત સ્વાધીનતાનો આ યુગ ૧૯૨૮ માં પૂરો થયો આ દાયકા દરમ્યાન બુદ્ધિજીવીઓની સ્વતંત્રતાને એટલા માટે સહી લેવામાં આવી હતી કે સાચા શુદ્ધ ક્રાંતિકારી કામદાર-સાહિત્યકારોની જમાત હજી તૈયાર થઈ ન હતી!—ત્રોત્સ્કીનું વલણ આ શકાનું સમર્થન કરે છે એના શબ્દોમાં આ બધા સાચા ક્રાંતિકારી ન હતા, આ તો 'સાથી-પ્રવાસીઓ' (Fellow-Travellers) હતા —એમનો ઉપયોગ પૂરો થયે ગમે ત્યારે એમને પડતા મૂકી શકાય!

૧૯૨૮થી એ પંથ લેવાયો પણ ખરો આજ સુધીમા સાહિત્ય અને શિક્ષણનું ક્ષેત્ર તે ખાતાના પ્રધાન લુનાચારસ્કીને હસ્તક હતું— એ લેખક વિચારક હતે એ યુગના સરકારી આત્માઓમાંનો એક હતો આથી જ કદાચ 'સાથી-પ્રવાસી' લેખકોના સંઘ (ઑલ રશિયન યુનિયન ઓફ રાઈટર્સ) અને પ્રોલેતારિયત (શહેરી કામદાર) લેખક સંઘ * (RAPP) વચ્ચે ઠીકઠીક મેળ રહ્યો હતો. ૧૯૨૯માં, તે ખતમ થયો—લેખન સ્વાતંત્ર્યની પ્રાથમિક કક્ષાનોય અંત આવી ગયો ૨૪ વર્ષનો અંધારપછેડો પથરાઈ ગયો

* ગુજરાતીમા 'ધીરે વહે છે ડૉન' (ખંડ ૧-૨-૩) ચેતન પ્રકાશન ગૃહ પ્રા. લિ. વડોદરા

રશિયાના સમસ્ત જીવન ઉપરનો આ અધાર પછેડો હતો. સ્તાલિને પાર્ટીની અંદરના પોતાના ગજહારી વિરોધીઓને શિકસ્ત આપી સર્વ-સર્વા પદે પોતાની જાતને અધિષ્ઠિત કરી લીધી હતી એને હવે લોકસંમતિની, સાથીદારોની સંમતિની, લેખકો અને બુદ્ધિજીવીઓની સંમતિની ય કશી ગરજ રહી ન હતી. ઉપરથી ક્રાંતિ લાદવાની એકમાત્ર તરકીબ એણે અજમાવવી શરૂ કરી કિસાનો ઉપર સામુહિકખેતી લાદવામાં આવી; અને લેખકો–કલાકારો ઉપર સમાજવાદી વાસ્તવવાદનો ધણ કોકાયો ટૂંકમાં સર્વત્ર 'પ્રોલેતારિયત' (શહેરી કામદાર) વર્ગની સરમુખત્યારીનું સાચું સ્વરૂપ ખુલ્લું થવા માંડ્યું—થોડાક વર્ષોમાં તો એ એક વર્ગની નહિ, એક પક્ષની ય નહિ, એક જૂથનીય નહિ, એક વ્યક્તિની ધાક અને સર્વસત્તામાંથી જન્મેલી વ્યક્તિપૂજામાં ફેરવાઈ ગયું?

હવે નવી 'ટેકનીક' અજમાવાઈ. ખુદ 'પ્રોલેતારિયત લેખકસંઘ'–ના નેતાઓ એવરબાખ અને ફાયદેયેવને, આજ સુધી તેઓ ઉદ્દામોને દબાવીને કામ કરતા હતા, મવાળો તરફ શિથિલ હતા, એવો ઠપકો આપી ચાવી ચઢાવીને, એ જ સંઘના સત્તાધારી બનાવી મધ્યમવર્ગી લેખકો સામે મોરચો બાંધવા આગળ કર્યા

એ વાત સ્પષ્ટ છે કે આ વરસોમાં ક્રાંતિની અધશ્રદ્ધાએ જન્માવેલું આંધળું ધર્મઝનૂન વ્યાપક હતું અને ઊંડું ઘર કરી બેઠું હતુ: વિજયી બનેલી ક્રાંતિને ખુલ્લા અને છૂપા દગાખોરોથી (કામદાર સિવાયના વર્ગમાં જન્મેલા હોવાને કારણે જ આજે નહિ તો કાલે ક્રાંતિનો દ્રોહ કરવાની શક્યતા વાળા મધ્યમવર્ગી દગાખોરોથી) બચાવવી હોય તો તમામ ક્ષેત્રે કઠોર સરમુખત્યારી વિના છૂટકો જ નથી, એટલે કે ક્રાંતિની રક્ષા અને સફળતા વાંછનારા સૌને માટે ક્રાંતિકારી પાર્ટી 'બોલ્શેવિક–કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી'ની એકનિષ્ઠ વફાદારી જ એકમાત્ર ધર્મ છે. એમાં અશ્રદ્ધા સેવનાર, ડગુમગુ રહેનારને નભાવી લેવામાંય જોખમ છે—એવું મોટા ભાગનાઓને ગળે ઠસી ગયું હતું.

ઓલ–રશિયન યુનિયન ઑફ રાઈટર્સ (અખિલ રશિયન લેખક

સધના)ના ચૅરમૅન બોરિસ પિલન્યાક અને તેની લેનિનગ્રાદ શાખાના ચેરમેન ઝામ્યાતિન ઉપર સર્વપ્રથમ તવાઈ ઉતારવામાં આવી. એમના ઉપર એવા આક્ષેપો કરવામાં આવ્યા કે આ બને લેખકોએ ગુપ્ત રીતે પોતાનાં લખાણો પરદેશમાં છપાવવાની કોશિષ કરી હતી

આ વ ર્ષોમાં લખાયેલ સેંકડો નવલકથાઓ, ફ્રીઝ થઈ ગયા પછી, ગૅલી-પ્રુફ વખતે 'સેન્સર' કરવામાં આવી હતી. ઇવાનોવ, બાબેલ, જેવા લેખકોની કૃતિઓ છપાતી બંધ થઈ હતી, અને ગોલોખોવ જેવા ઉપર પણ સારી પેઠે પ્રહારો થયા હતા.

નીચીની 'સફાઈ' (purges) માં સેંકડો લેખકોનાં નામ-નિશાન ખતમ થઈ ગયાં, એમનાં ઠામ-ઠેકાણાં વિષેય કોઈને કશી માહિતી મળે નહિ એ રીતે દફનાવાઈ ગયા, એમની હસ્તપ્રતોનો નાશ કરવામાં આવ્યો, અને એમના છપાયેલા ગ્રંથો બંધ કબાટોમાં પુરાઈ ગયા !

માયકોવ્સ્કી જેવા ક્રાંતિ-કવિ ઉપર પણ RAPPમાં જોડાવા સારુ દબાણ આવ્યું અને એ માયાફરેન કવિનેય દબાણને વશ બની આમ ત્રણ સ્વીકારવું પડ્યું !

પરંતુ, બે ત્રણ વર્ષમાં પ્રોલેતારિયત લેખક સંઘ (RAPP) અંગે તો ફેરવિચાર કરવાની સ્થિતિ ઊભી થઈ ! ત્રોત્સ્કીની અસરવાળા આ સંઘનું સ્થાન, ત્રોત્સ્કી સામેના ગંભીર તહોમતનામાના પ્રકાશમાં ઊલટું જોખમી જણાયું હશે ! સ્તાલિને પ્રોલિતારિયત સંઘને વિખેરી નાખવાનો હુકમ કરવાની સાથે જ, વ્યવહારુ દક્ષતાને પ્રાધાન્ય આપી, નામીચા માર્ક્સવાદીઓને સ્થાને બુઝર્વા-તર્કવાદીઓને મહત્ત્વ આપ્યું. તથા ઑલ રશિયન યુનિયન ઑફ સોવિયેત રાઈટર્સને તથા બીજા લેખક-જૂથોને વિખેરી નાખીને વળી એક નવી સંસ્થા 'ધ યુનિયન ઑફ સોવિયેત રાઇટર્સ' ઊભી કરી.

૧૯૩૦ની આ સાલમાં જ બોલ્શેવિક પાર્ટીએ સાહિત્ય-કળા પરત્વેની નીતિ જાહેર કરી દીધી :

તીક્ષ્ણ વર્ગ–યુદ્ધની ક્ષણોમાં કોઈ પણ પ્રકારની 'લિબરલ' વૃત્તિ, સૌંદર્યની ભાષા પ્રત્યેનો અનુરાગ દુશ્મનને સીધી મદદરૂપ લેખાશે!

મહાન અસત્યનો યુગ

કશા વધારે કાનૂનોની જરૂર જ ન હતી. જરાક વિરોધી વલણ દેખાયુ કે લેખક જેલભેગો થઈ જ ગયો સમજો સોવિયેતની સિક્યુરિટી પોલિસને (CHEKA, કે OGPU) માટે આ વલણ જાણવાનું અઘરું ન હતું અમુક પાર્ટી–લેખકે લખેલો રિવ્યુ પ્રગટ થાય ને તેમાં જેમને માટે 'બૂર્ઝ્વા વ્યક્તિવાદી' કે 'સમાજવાદી વાસ્તવવાદનો વિરોધી' એવી ટીકા આવે એટલું જ બસ હતું ઘણે ભાગે તો પહેલેથી જ 'એજિટ–પ્રોપ' તરફથી ખબર મળી જતી; અને એ રિવ્યુ છપાય તે વખતે તો લેખક કોઈક જેલમાં અગર અનેકમાની એક 'શ્રમછાવણી'માં ધકેલાઈ ગયો હોવાનો!

તાજેશીનો ય કોઈ પાર છે! અનહદ જુલ્મો કરનાર ગુપ્ત પોલિસતંત્ર—'ઓગપુ'ને 'ઓર્ડર ઓફ લેનિનનો' ચાંદ–ખિતાબ આપવાની સિફારસ લેખકોના આ સંઘ તરફથી જ સોવિયેત સરકારને કરવામાં આવી હતી (૭–૧૧–૧૯૩૦)! કઠોર કટાક્ષ તો એ છે કે આ સિફારસમાં આગળ પડી સહી કરનાર અનેક લેખકો, આ પછીના એ કાયદા દરમ્યાન, નામશેષ બની ગયા હતા!

આ ભય ટાંકો કોઈની આંખે ન હતો ચડયો એવું પણ નથી. ખુદ લેખક સંઘના આગેવાન ફાદેયેવે અને સિમોનિન્સકીએ વિરોધ નોંધાવ્યો ય હતો:

> 'લેખકને દર ડગલે ને પગલે ફાસિસ્ટ અગર વર્ગ–દુશ્મન તરીકેની છાપ મારી ઉતારી પાડવો, અને તે રીતે તેને સોવિયેત સાહિત્યમાંથી બહિષ્કૃત કરવો અને મોટે ભાગે બીજી કોક બાદોમાં એની 'ઉમેરણી' કરી લેવી એ યોગ્ય નથી...'

અને ઈઝાક બાબેલને આ દિવસો દરમ્યાન પ્રતિકારનો કીમિયો ચીંધ્યો હતો : 'મૌનની વીરતા'—મૂંગા અસહકારનો કીમિયો !

આમ, ૧૯૩૪ સુધીમાં તો સાહિત્ય ક્ષેત્ર પણ સત્તાની સંપૂર્ણ પકડમાં આવી ગયું* એ પછી જ સોવિયત લેખક સંઘની પ્રથમ કોન્ગ્રેસ બોલાવવામાં આવી એ હકીકત જ કેટલી સૂચક છે !

આ પહેલી પરિષદ વખતે જ સ્તાલિને લેખકોને 'માનવ આત્માના એન્જીનિયર' કહ્યા હતા આ એન્જીનિયરોનું કામ માનવીનાં મન સમાજવાદી સત્તાને અનુકૂળ બનાવવાનું !

કાર્લ રાદેક (મવાળ પાંખનો નેતા બુદ્ધિજીવી સંપાદક-વિચારક) સ્પષ્ટ કર્યું હતું કે, જે માણસ આમપ્રજા (એટલે કે એની એકમાત્ર પ્રતિનિધિ કમ્યુ પાર્ટી)ની વિરુદ્ધમાં મત ધરાવે છે એને એ વાત શીખવાડવી પડશે કે એ કાંઈ એનો વ્યક્તિગત અભિપ્રાય નથી હોતો

---

* એક બાજુ, પાર્ટીની સેંટ્રલ કમિટીના હાથ નીચેના 'કલ્ચર એન્ડ સાયન્સ સેક્શન'ને માથે સંસ્કાર-સાહિત્ય-સંશોધન ક્ષેત્રની જવાબદારી બીજી બાજુ, સરકારની 'એજિટ પ્રોપ' નો સીધો કાબૂ (જો કે સરકારી કમિટી પાર્ટીની સેંટ્રલ કમિટીની જ આણમાં હોવાની) ×× લેખક સંઘ (W U) અને સાહિત્ય-ફંડ (LITFOND) એ બે તેના હાથાઓ દેશના તમામ વૃત્તપત્રો, સામયિકો પુસ્તકોનું સંપાદન સીધી કે આડકતરી રીતે લેખકસંઘને તબે સંપાદકોની નીમણૂક ફેરબદલી તે કરે, અમર પાર્ટી સીધી ડખલપીલ કરે આ સંઘના સભ્યોના જ લખાણો, સંપાદક મંડળની મંજૂરી પછી પ્રગટ થઈ શકે આ સંઘને હસ્તક એક સાહિત્ય-ફંડ (LITFOND) હોય છે સામયિકો અને પ્રકાશકો લેખકને જે રકમ આપે તેના ૧૦ ટકા સંઘને મળે ઉપરાંત દેશમાં સરકાર તરફથી ઉઘરાવાતા 'મનોરંજન વેરા'-ના બે ટકા તેને મળે (તેની પોતાની પ્રવૃત્તિ તો કર માફ ખરી જ) આ ફંડમાંથી 'સંસ્કાર-સદનો,' સેનેટોરિયમ નિવૃત્તિસ્થાનો, રેસ્ટોરાં, અને ઈતર પ્રવૃત્તિઓ ચાલે લેખકને આર્થિક મદદ અથવા લોન (લાંબો સમય માગી લે તેવી લેખન પ્રવૃત્તિ કરનારને અગાઉથી જ) આપે એટલે કે W U અને LITFOND લેખકની ભૌતિક જવાબદારી બની ગયા હતાં !

પણ એ તો પ્રોલિતારિયતના દુશ્મન બૂર્ઝ્વા (મૂડીવાદી) જૂથનો જ અભિપ્રાય હોય છે.†

આ પરિષદમાં સ્તાલિનના સાહિત્ય–સંસ્કાર–કલા ક્ષેત્રના પ્રતિનિધિ ઝ્દાનોવે ' સમાજવાદી વાસ્તવવાદ 'નો અતુલ્લક્ષ્ય સિદ્ધાન્ત રજૂ કર્યો.

આ મૂળ સિદ્ધાન્ત ગોર્કીએ ગ્રચેલો; ઝ્દાનોવના સિદ્ધાન્તમાં એની પૂરી વિકૃત છબી નજરે પડે છે સ્તાલિનનો–હેતુ એટલો જ હતો કે સાહિત્યે તેના રાજકારણી સિદ્ધાન્તો અને કાર્યક્રમો, તથા અંગત મહેચ્છાઓનું સાધન બની રહેવું કોઈ પણ કલા–સર્જન માટે આ સુશ્કેલ હતું તેમાં ય એકહથ્થુ સત્તાની ગ્મત રમનારા સ્તાલિનના પલટાતા પેતરાઓ સાથે સાહિત્ય–કલાએ કદમ મિલાવવાનું અશક્ય જ હતું. આ વિસંવાદ ઝ્દાનોવ ગ્રથિત ' સમાજવાદી વાસ્તવવાદ ' નાં સૂત્રમાં જ રહેલો હતો. આ સૂત્રની સ્પષ્ટ નિશ્ચિત વ્યાખ્યા જ અશક્ય બની, કેવળ તકવાદી રીતે તેના અર્થો સતત ફેરવતા ગ્યા, સત્તાના સાધન તરીકે તેનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો. પરિણામે ન તો આદિયુગી ' પ્રશિષ્ટ વાસ્તવવાદ ' જન્મ્યો, ન તો ગોર્કી–પ્રબોધિત ' વીરશ્રીપૂર્ણ અને રંગદર્શી વાસ્તવવાદ ' પ્રગટ્યો. બદલે સાહિત્ય અને સર્જનનો નાભિશ્વાસ જ રૂંધાવા લાગ્યો. એટલું જ નહિ પણ, ખુદ રશિયન સાહિત્યના સુવિકસિત સંપન્ન પ્રવાહો તરફ દુર્લક્ષ થયુ; દોસ્તોયેવ્સ્કી જેવાનું સાહિત્ય રોગિષ્ટ ગણીને તરછોડવામાં આવ્યુ, અને નવા પ્રયોગો ' ફોર્માલિઝમ 'ને નામે વગોવાઈને હડધૂત થયા.. તથા સામાજિક મૂલ્યોના હ્રાસ તરફ સદા જાગ્રત રહેનાર સજાગ ' આલોચક વાસ્તવવાદ ' (Critical realism) ને બદલે, તથા પરિસ્થિતિનું ' જેવું–છે–તેવું ' આલેખન કરનાર પ્રકૃતિવાદ (Naturalism) ને સ્થાને, સામ્યવાદી સ્વર્ગ ' કેવું–હોવું જોઈ એ ' તેને 'આજે–છે ' તરીકે સ્વીકારીને,

† આ ઉપદેશ આપ્યા પછી શરેક ઉપર જ થોડાક સમયમાં ' ચાદીવાદ, પ્રવતરાખોર' તરીકેનો આરોપ મુકાયો હતો; અને ૧૦ વર્ષની સજા થઈ હતી –એના સાથીઓને ફાંસીની !!

રંગરોગાન લગાવીને પ્રગટ કરનારો છેતરામણો–અસત્યભાષી–આભાસી વાસ્તવવાદ પ્રગટયો ! પરિણામે, સ્તાલિન અને પાર્ટીની પ્રશંસા કરનારાં, એકધારી ઉપરછલ્લી ચા કાલ્પનિક વાસ્તવવાદી છબીઓવાળાં માનવીના અંતરંગને ઢાંકી દેનારાં, અને બાહ્યવિકાસની વાહ–વાહ કરનારાં સાહિત્ય-ગ્રંથોનો રાફડો ફાટયો – જેમાં રશિયન સાહિત્યની સદીઓની શ્રેષ્ઠ પરંપરા સર્વથા ભુંસાઈ ગઈ ! ભય અને ખુશામત, બદનામી અને પ્રતિષ્ઠા વચ્ચેની પસંદગીની છ યામાં પ્રત્યેક પળ વીતાવનારા સાહિત્યકારો વચ્ચેની આંતરિક નિષ્ઠા અને એકતાનો તંતુ અદૃશ્ય થયો, એક બીજા માટેનાં શંકા અને વહેમ, સત્તાનાં સાધન બનીને, ઝેખમરૂપ બની ગયાં !

આ કાંઈ કેવળ સાહિત્યક્ષેત્રનું જ ચિત્ર નથી આ વરસોમાં જ સામુહિક ખેતીના પ્રયોગો દરમ્યાન, સ્તાલિનની પોતાની ગણત્રી મુજબ ચે લગભગ ૧ લાખ ખેડુતો ('દગાખોરો')ને ખતમ કરી નાખવામાં આવ્યા હતા, કોઈ ગામ એવું બાકી નહિ હોય જેમાંથી સેંકડો ખેડુતોને ફરજીયાત 'શ્રમ–છાવણી'ઓમાં ઢસડી જવામાં ન આવ્યા હોય. ગ્રામવિસ્તારો અનાથ રખડતાં બાળકોથી ઉભરાતાં થયાં, અને સામુહિક ખેતરો છૂપી પોલિસોથી ! આ ભૂખ્યા–ભયભીત ગ્રામવાસીઓને જોઈ અરેરાટી અનુભવનારા કમ્યુનિસ્ટોને ય 'ગદ્દારો' ગણી જુલ્મના ભોગ બનાવાયા હતા 'શ્રમયજ્ઞ'ની આગેવાની લેવા સમૃદ્ધખેતરોમાં ગયેલા શહેરી જુવાનોના હૈયાં દ્રવતાં હતાં ને પોતાને હાથે નવાં ગુનાહિત કૃત્યો કરતાં અચકાતા હતા ત્યારે છૂપી પોલિસો અને પાર્ટી આગેવાનો તેમને દુશ્મન જાહેર કરી અત્યાચારોની આગમાં ધકેલી દેતા હતા.

● ભારે દુર્દૈવની વાત છે કે આવા આ જમાનામાં લખાયેલી સેંકડો નવલકથાઓમાં આલેખાયેલું ચિત્ર ગ્રામવિસ્તારોની આ સત્યઘટનાને સર્વથા ઢાંકનારૂં હતું ! કાં તો નાની સિદ્ધિઓનાં મોટાં બણગાં ફુંકાતાં, કાં તો કલ્પિત સિદ્ધિઓનાં રૂપાળાં વર્ણનો થતાં અથવા તો, અંતે, નિષ્ફળતાઓ માટે અંદરના અને બહારના દગાખોરોને આગળ ધરવામાં આવતા હતા !

શહેરોની દુર્દશાનો ય પાર ન હતો : શેરીઓમાં ગામડેથી ભાગી આવેલાં નિરાધારોનાં ટોળાં; અને કારખાનાંઓમાં ટ્રેડયુનિયનો અને છૂપી પોલિસો દ્વારા ફરજીયાત લાંબા કલાકો સુધી કામ, ઓછાં વેતન, જીવનની જરૂરી સગવડોમાં અંધાધૂધી.

પરંતુ નવલિકા–નાટકો–નવલકથાઓમાં એથી ઊલટી જ ભાત ઊઠતી! અને આ બધું કરાવવા સારુ લેખકોની ટુકડીઓને જવાબદારી સુપ્રત થતી કાર્યક્રમ અનુસાર કામગીરી પૂરી કરવાની રહેતી. જો કે, જેલમાં પડેલા અગર તો લેખનક્ષેત્રે મૂગા બની ગયેલા લેખકો આની નરી અસત્ય–આલેખનની જવાબદારીમાંથી બચી ગયા; અને કેટલાક અતિ કુશળ બાહોશ લેખકોએ આ મહાન અસત્યને એવી રીતે આલેખ્યુ કે ઓછુ અસત્ય બને! એકંદર આ સમયની નવલકથાઓ પાર્ટીનીતિની 'ગાઈડ' અને 'હેન્ડબુક' જેવી બની ગઈ હતી.

સત્ય અને માનવીયતાના આવા અસ્તકાળમા નિષ્ઠાવાન સાહિત્યકારોને માટે શ્વાસ લેવો પણ મુશ્કેલ બન્યો! પાસ્તરનાક, બાબેલ, સેફુલિનાનાં દષ્ટાંતો સુસ્પષ્ટ છે. અસત્યનો આશરો લેવા કરતાં એમણે લગભગ લખવાનું જ (પ્રકાશિત થાય તેવુ) બધ કર્યું; તો બીજા કેટલાકે અનુવાદો અને બાળસાહિત્ય તથા અંશત સંશોધનમાં પોતાનુ રક્ષણ શોધી લીધુ. લિઓનોવ જેવા દોસ્તોયેવ્સ્કીના શિષ્યે સર્જન–સાધનાને રૂંધ્યા વિના, છેહ દીધા વિના રશિયાઈ ધરતીની મહોબ્બત અને આધ્યાત્મિક મૂરોના તાનમાં સતત લેખનકાર્ય ચાલુ રાખ્યુ લિઓનોવને માટે રશિયાના અનન્ત ભાવિમાં બોલ્શેવિઝમ માત્ર એક ઘટના હતી અને એણે ભારે ખૂબીથી રશિયાનો સદેશ (ભાવનાત્મક રીતે) પહોંચાડવો ચાલુ રાખ્યો છેક ૧૯૫૩માં, સ્તાલિનના અવસાન પૂર્વે, તેની Russian Forest નવલકથા પ્રગટ થઈ – તેમાંય તેણે તેની પ્રતીકયોજનાની ખૂબી દ્વારા એવું સૂચિત કરી દીધુ છે કે, રશિયાનું ભાવિ પાર્ટી-અચારકો, દર્શાવે છે તેવું ને તેટલુ સાદું સીધુ ને ઉપરછલ્લું નથી, એના કરતા વધુ જટિલ અને ગહન છે.

ઈલિયા એહરેનબુર્ગે આ વરસો દરમ્યાન સાહિત્યિક કરતાં રાજ-

કારણી દષ્ટિને પ્રાધાન્ય આપ્યુઃ ફાસિવાદના ભય સામે સામ્યવાદી તંત્રને ઓછુ અનિષ્ટ ગણીને તે ચાલ્યો; અને એમ અનુકૂળ થઈને પોતાનો માર્ગ કાઢી લીધો. તો ફાદેયેવ, સુર્કોવ જેવાઓ પોતાની સર્જકશક્તિને શક્ય એટલી અજમાવના 'વફાદાર' સાહિત્યના અગ્રણી રહ્યા. ફદેયેવે અંતે કૃત્રિમતાનો ભાર અસહ્ય બનતાં છેક ૧૯૫૬માં આત્મહત્યા કરી! શોલોખોવે વળી પોતાનું નિગાળું સ્થાન સાચવી સ્થિર કરી લીધુ ' 'And Quiet Flows the Don' પછી અનેક વર્ષો ચૂપકીદી સેવી અથવા 'સમાજવાદી વાસ્તવવાદ'ની બહુ ઉહાપોહ કર્યા વિના તેણે, તેની વિશ્વખ્યાતિના એઠે રહીને, લખ્યા કર્યું.

યુદ્ધ પોતેજ રાહત!

[૧૯૪૧ થી ૧૯૪૫]

૧૯૪૧માં હિટલરનો રશિયા પર હલ્લો થયો. પાસ્તરનાકે 'ડૉ. ઝિવાગો'માં લખ્યુ છે તેમ, યુદ્ધ પોતેજ નવો ઉઘાડ બની ગયુ! અસહ્ય અત્યાચારી યાતનાઓમાંથી કેમ જાણે યુદ્ધે પ્રજાને મુક્તિ અપાવી હોય એવો અનુભવ થયો! લેખકોએ ય રશિયાની પ્રીતિથી પ્રેરાઈ, દેશ દ ઝથી જીવન ન્યોછાવરી દેવાનો પ્રસગ કીમળકાભેર વધાવી લીધો. જુનિયા નેર્ઈમાનની '૧૯૪૧' કવિતા પણ આ વાતની સાખ પૂરે છે ફરી એક વાર માણસે માણસ મળ્યાં! ખોટાં મહોરાં વિનાના મોઢા જોવા મળ્યાં (યુદ્ધ વખનનાં કેમોફલાજ છતાં!) પરસ્પર વિશ્વાસ પ્રગટયા! અને લેખકોએ યુદ્ધ દરમ્યાનની વીરતા અને માણસાઈનાં ગાતા–કાવ્યો લખ્યાં, નવલિકા–નવનકથાઓમાં જીવનની નવી ઓળખવાની નવી વાસ્તવના આલેખી. અલબત્ત, એમાં પણ, ઢાંચાઢાળ નવલિકા–નવનકથાઓ સ્તાલિન અને પાર્ટીની ભક્તિની તથા દુશ્મનોના અત્યાચારોની, અને નરી 'નિનઅપવાદ' શુગાનની કૃતિઓ – નો ફાળો મોટો છે છતાં અસાધારણ ગણી શકાય તેવી કેટલીક કૃતિઓ પણ છે. સિમોનોવની Days and Nights, Russian People, કોર્નેઈ ચુકની Front, વાસિલી ગ્રોસમાનની The People Immortal, ફાદેયેવની Young Guard (પાઠળથી

સુધરાવ્યા વિનાની મૂળની); વર્શિગોરાની Men with Clear Conscience તથા સુકોવ, સિમોનોવનાં ઊર્મિ કાવ્યો.

પરંતુ વિશેષ નોંધપાત્ર એ છે કે આગળના તબક્કામાં લગભગ મૂગા રહેલાઓએ પણ યુદ્ધના વાતાવરણમાં નવી બિરાદરી અને નવી સ્વાધીનતાનો અનુભવ કર્યો રશિયાનો અતિ વિખ્યાત કટાક્ષ નવલિકાકાર ઝોશેન્કો 'Before Sunrise'માં યુદ્ધ પૂર્વેનાં, બલ્કે ૧૯૨૬ સુધીનાં, સ્મરણચિત્રો દ્વારા પોતાની વ્યથિત સ્થિતિ આલેખે છે; અને કવિ પાસ્તરનાક તથા કવયિત્રી આન્ના આખ્માતોવાનાં લખાણો ફરીથી પ્રકાશિત થવા માંડે છે

ઝ્દાનોવ યુગ

[૧૯૪૬–૧૯૫૨]

યુદ્ધ પૂરું થતાં જ, યુદ્ધ-ગાળાની આત્મીયતા અને બિરાદરી સ્તાલિન-ઝ્દાનોવ માટે જોખમી ઠરી – રખેને એ એકતા એમની સામેના કાવતરાં રૂપે વિદ્રોહની શક્તિ બની બેસે!

'ભાગલા પાડીને રાજ કરવાની' જૂનીપુરાણી તરકીબ વળી અમલમાં આવી: પાસ્તરનાક, ઝોશેન્કો અને આખ્માતોવાને સોવિયેત પ્રજાને હતાશામાં ધકેલનાર, સોવિયેત જુવાનોને બગાડનાર, આત્મલક્ષી, સ્વૈરવિહારી લેખકો તરીકે બદનામવામાં આવ્યાં આવી કૃતિઓ છાપનાર અખબાર 'લેનિનગ્રાદ' બંધ કરી દેવામાં આવ્યું; ને બાદ પાર્ટીની સખત દેખરેખ નીચે મૂકાયું. આધેડ પ્રૌઢ કવિ-તંત્રી તિખોનોવને ઢીલા ગણી સોવિયેત લેખક સંઘના મંત્રી પદેથી ખસેડવામાં આવ્યો, તેની જગાએ ઝનૂની ફાદેયેવને લાવવામાં આવ્યો અને યુદ્ધપૂર્વેની ગૂંગળામણ જાણે વ ટપી જાય એવો અકલ્પ્ય યાતનાનો યુગ શરૂ થઇ ગયો. ૧૯૪૬ થી ૧૯૫૨ ના ઝ્દાનોવ-યુગમાં* સાહિત્ય અને કલા વેરાન અને વામન બની ગયાં!

* ઝ્દાનોવનું અવસાન ૧૯૪૮માં થયું, પરંતુ એનો યુગ ૧૯૫૨ સુધી ચાલ્યો.

● આ યુગના અત્યાચારોનુ સરવૈયુ કાઢવુ અશક્ય છે (ક્રુશ્ચોવે પોતે થોડુ ક તો કહ્યુ છે) સાહિત્ય ક્ષેત્રનાં દમનની રૂપરેખા પણ અશક્ય છે. આ યુગમાં ઠાર થયેલા અને ૧૯૫૬ પછીના 'ઉઘાડ'ના યુગમાં જેમને મરણોત્તર શહાદત નવાજવામાં આવી, તેમાંના થોડાંક નામો છે. કિરશોન કોલ્તસોવ, ત્રેતિયાકોવ, તો કેટલાક પાંચ દસ અને પંદર સત્તર વરસે કોન્સેનસટ્રેશન કેમ્પ'માંથી જીવતા પાછા આવ્યા છે–' નિર્દોષ ' જાહેર થઈને! પરંતુ ઇઝાક બાબેલ કેમ્પમાં જ મર્યો પિલન્યાકને ગોળીએ ઠાર કરેલો નાટયકારો આરાકાદિન, ઓરોગ્લોબાલી, તિયેદોવ મેયરહોલ્ડ, રાફાલ્સ્કી અને નાથાલી સાલ્ઝ—ક્યારે કેમ ખતમ થયા આપણે જાણતા નથી એજ રીતે હજી સુધી સાહિત્યવિવેચકો—મોરમાતિ યોવ, ન્યુસિનોવ, લેસેનેવ વિ૦, અને તારાસોવ-રોદ્રૂજેનોવ, ઓસિપ મેન્દેલસ્તામ, તથા રશિયન સાહિત્યનો ઇતિહાસકાર મસ્કી', અને આપણા સુધી પહોંચેલો-ટેન કમાન્ડમેટસ, ઓન ધ વોલ્ગા, થ્રી પેસ' ઓફ સિલ્ક સ્ટોકિંગ્સનો લેખક—પી રોમાનોવ વિષે કશી જ માહિતી ઉપલબ્ધ નથી! યુક્રેનના અને બીજી રાષ્ટ્રીયતાના અસખ્ય લેખકો અને તેમાંય જ્યુ-લેખકોની કતલો વિષે કલ્પના કરવી મુશ્કેલ નથી—સ્ત લિનની જ્યૂ-દ્વેષી નીતિની જાણ થયા બાદ

● આ અરસામાં, આત્મહત્યા કરી જીવનનો અ ત આણનારાઓમાં જે બહુ થોડાક અગે માહિતી મળી શકે છે તે છે સોમોલોવ, વ્લાદિમિર પિયાસ્ત, મારિના ત્સેતાયેવા, કુઝનિએત્સોવ

● આ અરસામાં મૂર્ગા બની ગયેલા – વરસો સુધી મૂક પ્રતિકારે વળેલા – પાસ્તરનાક, આખ્માતોવા, ઝોશેન્કો, સેયફિતિના, યુરી ઓલેશા, એન એહ'માન, સેકુલિના વગેરે

આવા આ ગમખ્વાર ઝ્દાનોવ :યુગના ત્રણ હેતુએ હતા

(૧) દુનિયાના બિનકમ્યુનિસ્ટ દેશોથી રશિયાને સમૂળુ વિખૂટુ પાડી દેવુ, અને જે કાંઈ રશિયામાં હોય, કે 'હોવુ ઘટે' તે જ 'છે' ગણીને, એની પ્રશ સા કરાવવી,

અને એ આશાવાદના જોરે રશિયાના ભાવિ સ્વર્ગની મનોસૃષ્ટિ ઊભી કરવી.

(૨) કોઈ પણ જાતના કલા અને સૌંદર્યના અખતરા ન કરવા દેવા. તમામ સ્વરૂપો, અને શૈલીઓ ઉપરનો હેતુ સિદ્ધ કરનારાં જ હોવાં જોઈએ — કોઈ પણ પ્રકારની દ્વિધાને સ્થાન નહિ.

પરિણામ સ્પષ્ટ હતું: સાહિત્યની સૃષ્ટિ ઉજ્જડ—વેરાન બની ગઈ!

૨ : નવો ઉઘાડ

બરફ ઓગળે છે !

[૧૯૫૩–૫૪]

૧૯૫૩માં સ્તાલિનનું મૃત્યુ થતાં જ કેમ જાણે રશિયાનો રૂંધાઈ રહેલો પ્રાણ ઊછળી આવ્યો. સાહિત્ય ક્ષેત્રે એકાએક આબોહવા બદલાવા માંડી. સાહિત્ય ઉપરની કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીની પકડથી નીપજેલાં માઠાં પરિણામોની સામે ફરિયાદોથી શરૂઆત થવાને બદલે, સીધા પ્રહારોથી થઈ. વિશેષ નોંધ પાત્ર તો એ છે કે, કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીના મુખપત્ર 'પ્રાવદા'એ એની લગામ લીધી—બેય રીતે આ મહત્ત્વની વાત ગણાય: એક તો, અત્યાર સુધીના રાજવહીવટ ઉપરનો એ અવિકૃત અવિશ્વાસ હતો; અને બીજી બાજુ, લગામ હાથમાં રહે એ દૃષ્ટિએ પણ આ જરૂરી હતું : પરંતુ 'પ્રાવદા'ની ટીકાથી બહારની દુનિયાને તો સૌથી પહેલીવાર એ વાતની જાણ થઈ કે સોવિયેતમાં જેની ઘેલછા ગણાતી આવી છે એ રંગભૂમિ ઘણાં વરસોથી ઉજ્જડ બની ગઈ હતી – 'સોવિયેતની પ્રજા સંઘર્ષ વિનાની કલ્પિત આદર્શ–જિંદગીના નાટકોથી કાઈ ગઈ હતી.'

આ પછી, સાલિન્સ્કીએ 'લિટરરી ગેઝેટ'માં (૧૯૫૩ ઑક્ટોબરમાં) લખ્યું હતું કે, "આપણામાંના જ કેટલાક લેખકો પોતાની જાતને

પોતાના મનની અંદરના મેન્સરથી જ હજી મુક્ત કરી શક્યા નથી ” એજ મહિને લેખક સંઘની બેઠકમાં સિમોનોવે હિંમત એગી કરી કહી નાખ્યું કે ‘લેખકો પાસે એવી માગણી કરવામાં આવે છે કે તેમણે ભૂતકાળની હકીકતોને વારનિશ લગાડીને, અને સાજ સજાવીને રજૂ કરવી આ શિરસ્તો ઇતિહાસ વિરુદ્ધ છે, અને નુકશાનકારક પણ છે ’

પરંતુ સૌથી બુલંદ અવાજ ઉઠાવનાર હતો વી પોમેરાન્તસેવ. ૧૯૫૩ અંતમાં એણે ‘ સાહિત્યમાં સચ્ચાઇ’ લેખમાં જણાવ્યું કે લેખક માટે એકમાત્ર કસોટીપથ્થર હોય તો તે તેનો અંતરાત્માનો અવાજ

વેરા ઇમ્બરે ઢાંચાઢાળ નવલકથાઓ સામે અને ઓલ્ગા બરગોલ્સે કવિતાઓમાં માનવી જ અદૃશ્ય થઈ ગયો હેવાની ફરિયાદ કરી હતી

પરંતુ ૨૦ વર્ષના મૌન પછી તેજસ્વી નવલકથા લેખિકા નિદિયા મેકુલિયાનાનું અવસાન થયું ત્યારે લેખકોના ચિત્તમાં એક જબરજસ્ત આઘાત થયો કેમ જાણે, સૌને ભાન થયું કે, આ એક નારીએ પોતાના અંતરાત્માને બિનવફાદાર બની કોઇ પણ પ્રકારનું અસત્ય-*

* અલબત્ત, સેકુલિનાની બહેનપણી લેખિકા મારિએત્તા શાગિનિયાને એહરેનબુર્ગની જેમ સત્યને ખાતર કલમ બંધ કરી દીધી ન હતી એણે સેકુલિનાના મૌન અને અન્ય લેખકોના સત્ય ખંડનની સરખામણી કરતા કરેનો ખુલાસો ય, કમ્યુનિસ્ટ દેશની વિલક્ષણ પરિસ્થિતિ નજરમાં લેતાં, મહત્ત્વનો બની જાય છે ‘ અમુક અસત્યો ઉચ્ચારવા માત્રથી માણસ આપોઆપ જુઠ્ઠાડો બની જતો નથી હું વિશિષ્ટ પ્રકારના અસત્યની વાત કરું છું— રશિયાની તત્કાલીન સ્થિતિમાં અમુક પ્રકારના અસત્યે સંરક્ષણાત્મક મહોરાનું કામ કર્યું છે તેની ” એટલે કે જ્યારે સંપૂર્ણ સત્ય ખુલ્લી રીતે પ્રગટ થઈ શકતું ન હતું ત્યારે સૂચિત ગર્ભિત સત્ય અર્ધસત્ય પણ કામ કરી આપે છે લેખકોએ મૂગા થઈ બેસી જવા કરતા આ વધુ સારું છે જો કે આની સામે એક જણે બહુ માર્મિક સવાલ કર્યો હતો કદાચ બધાજ લોકોએ અર્ધસત્ય અને અસત્યનો શરણ લેવાને બદલે સંપૂર્ણ મૌન જાળવ્યું હોત તો સ્તાલિનની હિંમત જ આટલી વધી ન હોત !–

આલેખન નહિ કરવાના સંકલ્પ દ્વારા સમસ્ત રશિયાની ઇજ્જત બચાવી લીધી હતી એહરેનબુર્ગે એકરાર કરતાં કહ્યું : 'સેકુસિના સત્યને અખંડ રીતે વળગી રહી એ ઘટના મહાન સિદ્ધિરૂપ લેખાશે-' કેમકે એ વરસોમાં પ્રચલિત અસત્યો અને અર્ધસત્યોથી ખરડાયેલી કલમોનો પાર ન હતો !

● પરંતુ ૧૯૫૩ના ઉઘાડનું સૌથી ઉજ્જવલ પ્રકરણ તો જુદું જ છે. હજી તો સ્તાલિનની કબર સુકાઇ નથી ત્યાં તો ! અનેક લેખકોની હસ્તપ્રતો—વરસોથી (!) ભંડારિયામાં સંતાઈને સચવાઈને (સ્તાલિનના ગુપ્તચરોની આંખોથી ય સંતાઈને) પડેલી નવલકથાઓ—એકાએક બહાર આવવા સળવળવા લાગી. અને કેમ જાણે સ્તાલિનના અવસાનની સાથે જ સૌને એ વાતની આપસૂઝ આવી ગઈ કે સંતાડી રાખેલી સાહિત્ય કૃતિઓને પ્રકાશમાં આણવાનો સમય પાકી ગયો છે !*

૧૯૫૩માં જ લિયોનિદ લિયોનોવની The Russian Forest (નવલકથા) પ્રગટ થઈ એ જ વરસે ઉસ્પેન્સ્કાયા (૧૯મી સદીના મહાન નવલકથાકાર ગ્લેબ ઉસ્પેન્સ્કીની પૌત્રી)ની "Our Summer." અને ત્રીજી, ત્રણુ વરસ સ્તાલિન પારિતોષિક-વિજેતા વેરા પાનોવાની નવલકથા 'Seasons of the Years' આ નવલકથાઓમાં સ્તાલિનયુગના ઈરાદા પૂર્વકના અત્યાચારોનો વિષય આલેખવામાં આવ્યો હતો ઉસ્પેન્સ્કયાએ ટકોર કરી હતી કે પોતાના વિષયનું કશુ જ્ઞાન

* જે લેખકો તત્કાલ પ્રગટ થઈ શકે એવું, આત્મ-સંયમ પૂર્વકનું મર્યાદિત મુક્તિવાળું, લખાણ લખવાને ટેવાયા ન હતા, તેઓ પોતાનો પહેલો ખરડો જેવુ સાચુ લાગ્યુ તે લખી તૈયાર કરી નાખતા, અને પછી સેન્સરની જરૂર મુજબ કાપકૂપી કરીને ધીમે ધીમે છપાવવા આપતા નવો ઉઘાડ શરૂ થતાં જ, આવી કેટલીક નવલકથાઓ પટારાઓમાંથી કૂદી આવી !

ન ધરાવનારા સ્ત્રોન્ચારી પ્રધાનો અને નોકરશાહોની આપખુદી કેવી રીતે વિજ્ઞાનનું સત્ત્વ જ ચુગચાવી રહી હતી – સંશોધન અને સર્જનની ભૂમિકા જ ખતમ કરી હતી તો, લિયોનોવે કહેવાતા 'સુખી સમૃદ્ધ– એનરોના' સમાજજીવનનું વર્ણન આપ્યું છે – સમૃદ્ધ વચ્ચે એકલવાયું, કોણ ક્યારે બીજા સામે રિપોર્ટ નહિ કરે ! – એવી પરસ્પર શંકા ભર્યું, છિન્નભિન્ન, વિકૃત વ્યક્તિત્વવાળું; રાજ્યસત્તાની માગણીઓને પહોંચી વળવાની અશક્યતાને કારણે જુઠ્ઠાણાંની સૃષ્ટિ રચીને, ક્ષણે ક્ષણે જેમ–તેમ કરીને જીવવાના આશ્વાસનવાળું ! અને ત્રીજી, પાવનોવાની નવલકથા શહેરી 'પ્રોલિતાગિયત' (કામદાર)નું જીવન છતું કરે છે વારનિશ કર્યા વિનાની વાસ્તવ–છબી !

આ પછી, ૧૯૫૪માં અતિ વિખ્યાત બનેલી અને ઉહાપોહ પામેલી ઇલિયા એહરેનબુર્ગની The Thaw · 'બરફ ઓગળી રહ્યો છે'* એ કૃતિ અસહ્ય અંધકાર યુગ પછીના ઉઘાડના 'પ્રતીક' રૂપે ગણાઈ છે વધુમાં, લેખકની આત્મકથાત્મક છાયા પણ એમાં હોવાને કારણે વધુ મહત્ત્વની પ બરી આ નવલકથાએ સેંકડો લેખક–કલાકારોની વ્યથાને વાચા આપી અને સાહિત્ય ઉપરની પાર્ટીની પકડ જ આના મૂળમાં હોવાની સૌના મનની વાત પ્રગટ કરી છે વળી આ નવલકથામાં પ્રથમવાર અધિકૃત જ્યુ–વિરોધી નીતિનું સૂચન પણ થયું છે

૧૯૫૪માં નવા ઉઘાડનાં નવલિકા–નાટકોએ પણ દેખા દીધી એન ઝોરિનનું નાટક The Guestsમાં સ્તાલિનયુગી 'બનાવટી કાવતરાં'ની વાત ખુલ્લી થાય છે—લેનિનગ્રાદના દાક્તરોના કહેવાતા કાવતરાની ભૂમિકા, તો કોર્નેઇચુકનું નાટક Wingsમાં પણ ઇરાદા પૂર્વકની ન્યાયની વિકૃતિનું આલેખન છે પરંતુ આ નાટકમાં પ્રથમ વાર રીતસર 'કોન્સેન્ટ્રેશન કૅમ્પ'નો ઉલ્લેખ થયો છે આ પૂર્વે, બહુ બહુ તો, શ્રમદ્વારા સુધારણા–છાવણીનો ઉલ્લેખ થતો હતો

* 'બરફ ઓગળી રહ્યો છે' (ચેતન પ્રકાશન ગૃહ–વડોદરા · પરિચય–લેખક · ભોગીલાલ ગાંધી)

આ 'નવા ઉઘાડ'ના લખાણોમાંના કેટલાક અંગે કેટલાક વિચારકોએ બીજી જ રીતે ધ્યાન ખેંચ્યું છે દા. ત. ક્રોનેંઈ ચુકના નાટક Wingsને સાહિત્યમાં 'Zubatovism'ની પદ્ધતિ તરીકે ઓળખાવે છે એટલે કે—કેટલીક બાબતમાં પ્રજાનો અવાજ એવી રીતે રજૂ કરવો કે ખુલ્લા દમન વિના વિરોધ તૂટી પડે અને રાજ્યસત્તાની પકડ કાયમ રહે Zubatov ઝારના જમાનાનો પોલિસ અમલદાર હતો. એણે ઉપલા સત્તાધારીઓની સંમતિથી મજૂર સંગઠનો ઊભા કર્યાં અને આ સંગઠનો દ્વારા આર્થિક સુધારાની લડતોની પણ દોરવણી કરી અને તેમ કરીને કામદારોને રાજકીય લડતથી દૂર રાખવાનો હેતુ અંશતઃ સફળ પણ થયો હતો.

પરંતુ ૧૯૫૪માંજ 'બરફ ઓગળવામાંથી થીજવાની ક્રિયા' પણ શરૂ થઈ ગઈ જણાય છે ગાલિના નિકોનેયેવાની Battle on the Way પ્રગટ થઈ તેમાં સ્તાલિનની સ્મશાનયાત્રાનું ભયંકર વર્ણન છે આનો હેતુ પણ 'વિંગ્સ'ની જેમ સોવિયેત વાચકોને નવા ઉઘાડથી ખેંચાઈ જતા રોકવાનો ગણાયો છે

એ ગમે તે હો પરંતુ આ વરસ દરમ્યાન જ એહ્રેનબુર્ગની નવલકથા (થો) ઉપર સિમેનોવે પ્રહાર શરૂ કરી દીધો હતો, અને 'સંસ્કાર વિભાગના પ્રધાન—ખાતાના નિવેદનમાં પોમેરન્તસેવના લેખ તથા ઝોરિનના નાટક (ધ ગેસ્ટ)ની ઝાટકણી પ્રગટ થઈ હતી ઉપરાંત, નવા ઉઘાડની તરફેણ કરનારા તંત્રીઓ — ત્વાર્દોવ્સ્કી (નોવિમિર) તથા પાનફેરોવ (માસિક 'ઓક્ટોબર') ઉપર સુર્કોવે જાહેરમાં નિંદા કરી તેમને સ્થાનભ્રષ્ટ કર્યા હતા

આ પછી, ૧૯૫૪ના અંતમાં સોવિયેત લેખક સંઘની બીજી પરિષદ* મળી અને તેમાં એહ્રેનબુર્ગ શોલોખોવ તથા બેંજામિન કાવેરિને બહુ સાવચેતી ભર્યાં, છતાં સ્પષ્ટ રીતે, સાહિત્ય અંગેનું પાર્ટીનું વલણ વધુ વિવેકયુક્ત બનાવવા સૂચન કરતાં વ્યાખ્યાનો કર્યાં આ પરિષદમાં કટ્ટર સ્તાલિનવાદી ફાદેયેવની જગાએ સુર્કોવને લેખક સંઘનો સૂત્રધાર બનાવવામાં આવ્યો આ સુર્કોવ તે પાસ્તરનાકને રંજાડનાર કટ્ટર હુકમેતરદાર!

* પહેલી પરિષદ ૧૯૩૪માં મળી હતી।

સંધિકાળની રસ્સી–ખીચ

[૧૯૫૫–૫૭]

૧૯૫૫–૫૬ નાં બે વર્ષ 'સંધિકાળ'નાં હતાં.

૧૯૫૫નું વર્ષ બને પક્ષે અસ્વસ્થતા અને અનિશ્ચિતતા ભર્યું વીત્યું – ખુલ્લા સામસામા પ્રહારોથી બને પક્ષ દૂર રહ્યા

૧૯૫૬ના આરભમાં (ફેબ્રુઆરી) કમ્યુ પાર્ટીની ૨૦ મી કોન્ગ્રેસ મળી,* તેમાં ક્રુશ્ચોવે સ્તાલિન અને સ્તાલિનવાદ સામેની ખુલ્લી જેહાદ આરભતાં 'ગુપ્ત' ભાષણ† કર્યું!

ક્રુશ્ચોવની આ જેહાદે, સ્વાભાવિક રીતેજ, 'નવો ઉઘાડ'ને ઘણો મોટો સથિયારો આપ્યો—કેમ જાણે રૂંધાઈ રહેલો પ્રવાહ ધોધરૂપે તૂટી પડયો! કેવળ રશિયામાંજ નહિ, આર્મેનિયા, હંગેરી, લેતવિયા, ઝેકોસ્લોવાકિયા—સર્વત્ર કમ્યુનિસ્ટ કવિઓ, આજ પૂર્વેના વિકૃત સત્ય સામે, જેહાદ પોકારતા આગળ આવ્યા સોવિયેત કવિયિત્રી માર્ગારેટ એલીગરનું Truth (કાવ્ય) પ્રગટ થયું (માસિક 'ઑકટોબર') અને ઓલ્ગા બર્ગોલ્ત્સનું That year પ્રગટ થયુ, 'નોવિ મિર'માં નવા ઉઘાડના પ્રતિનિધિ કવિ લેખકોનો સગ્રહ (બીજો ભાગ 'લિટરરી મોસ્કો ને નામે) પ્રગટ થયો અને દુદિન્ત્સેવની નવલકથા Not by bread alone–એણે તો ભારે ગાજવીજ કરી મૂકી!

પરંતુ ધોધ તૂટી પડયો ન પડયો ત્યાં તો હંગેરીમાં (૧૯૫૬ ઑકટોબરમાં) બળવો ફાટી નીકળ્યો. ક્રુશ્ચોવ પોતે જ ભડકી ઊઠયો–

* ૧૯મી પાર્ટી કોંગ્રેસ ૧૯૫૨મા મળી હતી

† આ ભાષણ હજી સુધી રશિયામા છપાયુ નથી જો કે ક્રુશ્ચોવની અપ્રગટ અનુમતિથી દુનિયાભરના અનેક અખબારોમા પ્રગટ થઈ ચૂક્યુ હતુ. ક્રુશ્ચોવની આ એક વિલક્ષણ ટેકનિક બની ગઈ જણાય છે હવે પછીના એનાં કેટલાય મહત્ત્વના ભાષણો પોતાને ત્યાં જ ઈરાદાપૂર્વક નહિ છપાયેલા રાખ્યા છે–અને જરૂર મુજબ, આખાં કે સારરૂપે વિદેશી પત્રોમા પ્રગટ થાય એવી વ્યવસ્થા પણ જોવામાં આવે છે

હંગેરીની રશિયન વર્ચસ્વ નીચેની કમ્યુનિસ્ટ સરકાર સામેના આ બળવાનું નેતૃત્વ કરનારા હતા ત્યાંના સાહિત્યકારો–પ્રાધ્યાપકો અને યુનિવરસીટીના વિદ્યાર્થીઓ; તેમની પૂઠે હતા બુદાપેસ્તના શહેરી કામદારો: ખુદ પ્રોલેતારિયેતો! કુશ્ચોવ ભડક્યો એવી જ ઘટના હતી: હંગેરીમાં લાલસેનાએ હત્યાકાંડ દ્વારા બંડ દબાવી દીધું ખરું પણ એના છાંટા રશિયામાં શેના ન ઊડે? (પોલાંડમાં છમકલું થઈ ગયું હતું જ) રશિયામાં ય અસંતોષ રૂપી પેટ્રોલની હાજી છનાછન હતી – કવિ લેખકોની કલમો દીવાસળીનું અને મશાલોનું કામ કરવા પૂરતી ગણાય! તેમાંય વળી મોસ્કોના લેખકોએ તો બુદાપેસ્તના Petoefh Circleની જેમ સ્વતંત્ર (સોવિયેત લેખક સંઘથી સ્વતંત્ર) સ્વાયત્ત લેખક મંડળ રચવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો!

કુશ્ચોવ સવેળા જાગી ગયો. સાહિત્યની મશાલો બુઝાવી દેવી જ રહી! કુશ્ચોવે લેખકોની બેઠક બોલાવી સૌને ધમધમાવી નાખ્યા, અને સાહિત્યકારોને પાર્ટીને વફાદાર રહેવાની તકેદારી આપી;

કુશ્ચોવે પોતે જ દુદિન્તસેવ ઉપર ઘા કર્યો 'નોટ બાય બ્રેડ એલોન' નવલકથા દ્વારા સોવિયેત જીવનની નકારાત્મક બાજુઓ વર્ણવવામાં દુષ્ટ આનંદ લેનાર આફતબાજ તરીકે એને નવાજ્યો.

એકવાર કુશ્ચોવનું વલણ સમજાઈ ગયું પછી તો સત્તાધારી–સાહિત્ય–વર્તુળો માટે દરવાજો ઊઘડી ગયો. એમણે સારો એવો જોરદાર હલ્લો 'રિવિઝનિઝમ' (સુધારાવાદ) સામે શરૂ કરી દીધો! (સ્તાલિનવાદીઓ કુશ્ચોવના વિચારો અને વર્તનોને 'સુધારાવાદ' કહીને જ વગોવતા હતા એ વાત સામે કુશ્ચોવે આ તબક્કે આંખ આડા કાન કર્યા!)

–દુદિન્તસેવ પાસે 'આત્મ–ટીકા' કરાવી (૧૯૫૭ માર્ચ)

–ગાલીના નિકોલેયેવાની 'ઝુમાલેવિસ્ટ' નવલકથા: Battle on the Way પ્રગટ થઈ (૧૯૫૭ મે–જુન), એમાં રજુ કરવામાં આવ્યું હતું કે અમે બીજાની જેમ નિરાશાવાદી નથી ..માતાના દેહ ઉપરના અલ્સરને અમે સુધારવા ઈચ્છીએ છીએ. છતાં આ નવલકથા ઉપર પણ

અગાઉના જેવો જ 'સોવિયેતની બદનામી'નો આરોપ ઓઢાડવાની હિંમત સત્તાધારી વર્તુળો કરી શક્યા!

૧૯૫૭ના મેમા લેખક મંડળની કારોબારીની બેઠકે 'નવો ઉઘાડ'-ના લેખકોને મફી માગવા અને પશ્ચાત્તાપ પ્રગટ કરવા ફરમાન કર્યું —આજ પૂર્વે આવી હિંમત એમને માટે અશક્ય હતી

માર્ગારેટ એલિગરે આત્મ–ટીમ કરતાં કબૂલ કર્યું કે 'સોવિયેત રશિયામાં પ્રત્યેક કૃતિ–કાર્ય રાજકીય જ હોય છે, અને તે અમુક રીતે પાર્ટીનીતિ અનુસાર પાર્ટીશિસ્તને વશ રહીને જ સન્માનપૂર્વક અદા કરી શકાય ×× મે કેટલીક વાર રાજકીયને સ્થાને નૈતિક–સૌંદર્યલક્ષી વિચાર ધારાને સ્થાન આપ્યુ છે '

લિટરરી ગઝેટે આગળ વધી (૧૯૫૭ જુલાઈ ૯મી) નવા ઉઘાડના લેખકો અને સ્તાલિનવાદી તરીકે બરતરફ કરવામાં આવેલા માલેન્કોવ, મોલોતોવ કાગાનોવિચ વગેરે વચ્ચે સબંધ હોવાનો મમરો મૂકી ભયંકર આફતની ધમકીય આપી દીધી

અને અગાઉ લિટરરી મોસ્કો'ને નામે જે બે સંગ્રહો પ્રગટ થયેલા તેણે યુવાનોનાં મનમાં ઝેર રેડવાનું કાર્ય કર્યું છે * એવો પણ ગંભીર આરોપ ઉમેરવામાં આવ્યો અને લેખકો ઉપર 'વહીવટી' પગલાં લેવાવાની સૂચનાઓ પણ થવા લાગ્યાં

● સોવિયેતમાં 'વહીવટી પગલાં'નો અર્થ લેખન–પ્રકાશન બંધ, એટલે કે રોજી–રોટી બંધ, ઉપરાંત પાર્ટી એટલે કે રાજ્ય એટલે કે દેશના દુશ્મન તરીકે જે સજા કરવી હોય તે થઈ શકે!

આમ છતાં નવા ઉઘાડના લેખકો સાવ દબાઈ ગયા ન હતા અને સત્તાપક્ષી સાહિત્યકારોએ ગમે તેટલી હિંમત ભેગી કરી ધડાકા કરવા માંડ્યા હોય તો ય આ કશું સ્થાયી નથી એવું જાણનારો, સોવિયેત લેખક મંડળનો મુખ્ય મંત્રી એલેક્સી સુર્કોવ, હજી જે સાહિત્ય

---

* પુણ્યશ્લોક સોક્રેટિસ ઉપર પણ આવો જ આક્ષેપ ઓઢાડાયો હતો!

પ્રગટ થઈ રહ્યું હતું તેનાથી, ક્ષુબ્ધ હતો જ; અને પોતે અચ્છો કવિ હોવા છતાં, આ દિવસોમાં વારનિશ–સાહિત્યકાર ગણાઈ જવાના ભયથી કંઈ પણ નવું લખતાં ખચકાતો હતો !

નવોદિતોનો ઉપાડો ? સમાધાનનો સૂર !

[૧૯૫૮–૬૧]

હંગેરીનો મામલો થાળે પડી ગયો અને સોવિયેતે 'સ્પુત્નિક' ઉડાવીને દુનિયાને દંગ કરી દીધી—આથી સ્વાભાવિક રીતે જ ક્રુશ્ચોવનો આત્મવિશ્વાસનો પારો ઊંચો ચઢ્યો. એટલે કોચેતોવ, સુર્કોવ વગેરે નવ-સ્તાલિનવાદીઓનો ઉપયોગ ન કરવાનું યોગ્ય ગણ્યું. (આજ સુધી એમનો ઉપયોગ કરી લેવામાં સ્તાલિનવાદ-ભંજક ક્રુશ્ચોવને વાંધો ન હતો આવ્યો !)

૧૯૫૮ના આરંભમાં કોચેતોવને 'લિટરરી ગેઝેટ'ના તંત્રીપદેથી હટાવવામાં આવ્યો. તેનું સ્થાન સ્મિર્નોવને આપવામાં આવ્યું – (આ સ્મિર્નોવ તે 'નવો ઉપાડ'નો નવલકથા The Brest Fortress–નો લેખક. આ નવલકથામાં હિટલરી આક્રમણના આરંભમાં જે ફોજી હોનારત થઈ તેનું વર્ણન – કશા વારનિશ વિના – આપવામાં આવ્યું છે.) કોચેતોવની નવલકથા The Yershov Brothers ૧૯૫૮ના ઉનાળામાં પ્રગટ થઈ એમાં સ્તાલિનવિરોધી ઝુંબેશની અને ૨૦મી કોંગ્રેસની નીતિનીય ટીકા કરવામાં આવી હતી આ નવલકથાને દુદિન્તસેવની નવલકથા (નોટ બાય બ્રેડ એલોન)ના જવાબરૂપે લેખવામાં આવી, જેમાં એણે લેખકના વાસ્તવના ઉપર વારનિશ લગાડવાના– સ્વગરોમાન કરવાના હક્કનો બચાવ કર્યો હતો; પરંતુ અંતે તો, એના વાર્તાનાયકના મુખે જે શબ્દો ઉચ્ચારાયા હતા તે પૂરતા સૂચક હતા :

> " હું મારી જાતને સામ્યવાદનો પડઘો સમજું છું,
> પણ હું મારી જાતનું જ પાલન કરી શકતો નથી...હજી

અમે વ્યક્તિગત જીવનના સુખની સમસ્યા ઉકેલી નથી શકયા"

૧૯૫૮ની જ આ સાલમાં સૌથી મોટી ઘટના તે પાસ્તરનાકની નવલકથા 'ડૉ. ઝિવાગો'નું પરદેશમાં પ્રકાશન (એને 'નોબેલ ઈનામ' આપવાનું જાહેર થયું અને ક્રુશ્ચોવે પાસ્તરનાકને એનો સ્વીકાર કરવાની મનાઈ ફરમાવ્યા પછીની જગત ભરની ઉહાપોહથી સૌ પરિચિત છે)† આ આખી ઘટનામાં ખલનાયક તરીકેનો ભાગ ભજવનાર તે સુરકોવ એણે પાસ્તરનાકને લેખક સંઘમાંથી બહિષ્કૃત કર્યો, અને ડૉ. ઝિવાગોની જેમ તેના લેખકનું ભાવિ પણ ભયંકર—અજ્ઞાતમાં જ પૂરું થવાનું છે એવી ધમકી આપી. સાથોસાથ પિલ્ન્યાકનો કિસ્સો પણ યાદ કરાવ્યો કે એને તેની વાર્તા પરદેશ છપાઈ હોવાના કારણે રંજાડવામાં આવ્યો હતો, અને પાછળથી ગોળએ ઠાર કરવામાં આવ્યો હતો

વિશેષ નોંધપાત્ર ઘટના એ પણ ખરી કે—

કવિ, નાટયલેખક, નવલકથાકાર અને સ્તાલિન ઈનામ વિજેતા તથા સત્તાપક્ષી સાહિત્યકાર કોન્સ્તાન્તિન સિમોનોવ ઉપર બદનામી ઊતરી ૧૯૫૪માં 'નોવિ–મિર' પત્રના તંત્રી પદેથી બળવાખોર ત્વાર–દોવ્સકીને હઠાવ્યા પછીની જગાએ સિમોનોવને લાવવામાં આવ્યો હતો પરંતુ આ મહાશયે ૧૯૫૭–૫૮ દરમ્યાન 'પાર્ટી'–ભાવના'નો ભયંકર દ્રોહ કર્યો હતો—'નવો ઉઘાડ'ના લેખકોને તેણે ભરપટે છાપ્યા હતા! આથી તેની પાસે 'આત્મ–ટીકા' કરાવી, તેને તંત્રીપદેથી હઠાવી દઈ, ઉઝબેકિસ્તાનમાં નિર્વાસિત બનાવવામાં આવ્યો!

૧૯૫૮માં, આમ, નવો ઉઘાડ અને સત્તાવાદી સાહિત્યકારો વચ્ચે રસાકસી ચાલતો હતો તે ગાળામાં (એપ્રિલમાં) શોલોખોવે પોતાના ઝેકોસ્લોવાકીઆના પ્રવાસ દરમ્યાન 'સમાજવાદી વાસ્તવવાદ' થી ચીજ

---

† ગુજરાતીમાં આ નવલકથાનું સંક્ષિપ્ત રૂપ તથા નવલકથા અને લેખકના પરિચયનો ગ્રંથ 'દદ્ધ્વસ્ત આકાશ' (ભોગીલાલ ગાંધી)—ચેતન પ્રકાશન ગૃહ–વડોદરા

છે એની મને ખબર નથી' કહી સ્વભાવગત ઉસ્તાદીનું એક વધુ દૃષ્ટાંત રજૂ કર્યું હતું.

તો બીજી બાજુ, જૂનાજોગી બંડખોર તત્રી ત્વાર્દોવ્સ્કીએ 'મારા ટીકાકારને' કવિતા લખી, તથા સોવિયેતના અદ્યતન યુગના બહુ ગવાયેલા યુવાન કવિ એવતુશેન્કોની કવિતાઓ છાપી નવો જ મિજાજ પોષ્યો હતો.

૧૯૫૮ના અંતમાં અને ૧૯૫૯ના આરંભમાં દેશભરના પ્રજાસત્તાકોના લેખક સંઘોની પરિષદો ભરાવા લાગી. તેમાં સત્તાધારી સાહિત્યકારોએ 'સુધારાવાદ'–'રિવિઝનિઝમ' સામે ઠોસી ઠોસીને ઝેર રેડ્યું; એ રીતે જોર ઊભું કરીને અખિલ રશિયન લેખક સંઘમાં તેનો પડઘો પાડવાનો તેમનો મનોરથ હતો.

પરંતુ આ દરમ્યાન, 'પ્રતિષ્ઠિત' (સરકારી, સત્તાપક્ષી) અખબારો–સામયિકોની સંખ્યા એકદમ ઘટવા લાગી હતી; બીજી બાજુ 'નવો ઉઘાડ'ના નવોદિતોના (એવતુશેન્કો, વોઝનેસેન્સ્કીની સરદારીમાં) લખાણો છાપનારાં 'નોવિ–મિર' જેવાં કૂદકે ને ભૂસકે આગળ વધી રહ્યાં હતાં!

આ વાતાવરણમાં ૧૯૫૯ના મેની ૧૮મીએ અખિલ સોવિયેત લેખક સંઘની ત્રીજી કોન્ગ્રેસ મળી (બીજી ૧૯૫૪માં મળેલી) ક્રુશ્ચોવે વળી એની ખેલાડી–કળા અજમાવી. જે 'રિવિઝનિસ્ટો' ભૂલ સ્વીકારી લેશે તેમને કશી આંચ નહિ આવે એવું કહી તેમની વચ્ચે ભાગલા પાડવા કોશિશ કરી બીજી બાજુ સુર્કોવને સુખ્ય મંત્રી પદેથી હઠાવી નવલકથાકાર કોન્સ્તાન્તિન ફેદિનને નીમવામાં આવ્યા ફેદિને એની નીતિ જાહેર કરી કે સાહિત્યમાં નોકરશાહી પદ્ધતિ અખત્યાર કરવામાં નહિ આવે.

એકંદર આ પરિષદમાં ક્રુશ્ચોવે સમાધાનનો સૂર ગજવ્યો હતો: એણે લેખકોને એમના ઝઘડા અંદર-અંદર પતાવી લેવા અને સરકાર પાસે દોડી ન આવવા શિખામણ આપી. અલબત્ત, સરકારે એટલે કે ક્રમ્યુ. પક્ષે નિમેલા સરકારી સાહિત્યકારોના હાથમાં બધી સત્તા હોવા પછી આવી શિખામણનો કશો અર્થ નથી એમ લાગે; પરંતુ એકંદર એના ભાષણ પછી 'નવો ઉઘાડ'ને માથે ઝઝૂમતો ગંભીર ભય અને તાત્કાલિક આફત ટળી ગયેલાં જણાયાં. મોટાભાગના વિવેચકોની દૃષ્ટિએ, ક્રુશ્ચોવે

જૂનવાણી જૂથને સીધું ઉત્તજન ન આપીને તેમના ખચકાતાં પગલાંને ખોડંગાતાં બનાવી મૂક્યાં, અને 'તમે તમારું ઘર સંભાળો'નો ગર્ભિત અર્થ વ્યવહારમાં એ થયો કે સુર્કોવના શિકાર બનેલા ત્વારદોવ્સ્કી અને પાનફેરેવને સઘના બોર્ડ ઉપર લેવામાં આવ્યા.

આ પરિષદને અંતે આટઆટલાં પાણી વહી ગયાં પછીય, 'લેખકોએ સમવર્ષી યોજનાના પ્રચારક બનવું જોઈએ' એવો ઠરાવ સર્વાનુમતે કરવામાં આવ્યો! અને એના મુખ્ય મંત્રીના હેવાલમાં 'સમાજવાદી વાસ્તવવાદની સૈદ્ધાન્તિક સમસ્યાનો વીગતે ઉકેલ શોધી કાઢવાનું ઐતિહાસિક કર્તવ્ય આટલે વરસે યાદ કરવામાં આવ્યું!

૧૯૫૮માં જ ૨૧મી પાર્ટી કોન્ગ્રેસ મળી. ૨૦મી કોન્ગ્રેસમાં સ્તાલિનવાદ સામેની જેહાદનો આરંભ કર્યા પછી ક્રુશ્ચોવે ઘણાં જોખમ ખેડયાં હતાં પરંતુ માલેન્કોવ મોલોતોવ (જૂના સ્તાલિનવાદી) જૂથને અળગું પાડી દેવામાં, હંગેરીનો (અને પોલાન્ડનો) સામનો દબાવી દેવામાં એને ઝગઝગતી ફતેહ મળી હતી. ૧૯૫૮ સુધીમાં તે એકમાત્ર સોવિયેત સત્યનો ઈજારદાર–ફિરસ્તો બની ચૂક્યો હતો!

૧૯૬૦–૬૧ના વરસો બધી રીતે ઉદ્યમી રહ્યાં બંને બાજુથી રસ્સીખીચ ચાલુ રહી એક બાજુ કોચેતોવ વળી 'ઓક્ટોબર'ના તંત્રી પદે, પાનફેરોવના સ્થાને પાછો આરૂઢ થયો, અને કેમ જાણે વળી નવ–સ્તાલિનવાદીઓનું જોર જામતું હોય એમ કોચેતોવે નવોદિતોના મુખ્યપત્ર 'નોવિ મિર' ઉપર કુઠાર ઘા કર્યો પેટું ફરફરિયું જે શૂન્યવાદનું (નિહિલિસ્ટિક) વિષ આપણા બુદ્ધિજીવીઓમાં ફેલાવી રહ્યું છે , તો એના મિત્ર આર્ખિપેવે એ પત્રમાં જ ઇલિયા એહરેનબુર્ગ ઉપર ફટકો લગાવી 'લિટરરી ગેઝેટ'ને ય ઝપટમાં લીધું અને ગમે કારણે હોય પરંતુ 'લિટરરી ગેઝેટ'ના તંત્રીસ્થાનેથી સ્મિર્નોવને હટાવીને તેના સ્થાને તેના સહસંપાદકને ચઢાવવામાં આવ્યો.

આ રીતે સત્તાવાદી સાહિત્યકારો પોતાનું હાની ગેલેટું સિંહાસન

પાછું સ્થિર કરવા ભારે ધમપછાડા મારી રહ્યા હતા. પરંતુ ત્યારે નવ-લોહિયા ફનમસાજો કાંઈ દબાઈને મૂગા બની બેસી રહ્યા ન હતા

વિજયના વાયરા ?

[૧૯૬૨]

૧૯૬૨ દરમ્યાન તો રસ્સીખીચને સ્થાને ગજગ્રાહ શરૂ થયો. કહી શમય આગાઉના વર્ષોની ઢંકાયેલી'રમતને સ્થાને, હવે, લગભગ ખુલ્લી રીતે સામસામા મોરચા મડાયા હતા સત્તાધારી સાહિત્યનાં મુખપત્રો હતા 'ઓકટોમર ' (મૃગ'નેવા'), 'લિટરરી ઝિન' (પખવાડિક), અને નવોદિતોનાં હતાં 'નોવિમિર (માસિક), યુનોસ્ત (માસિક), લિટરરી ગેઝેટ (પખવાડિક) પ્રગતિશીલોનુ જોર ફૂદકે ને ભૂસકે વધી રહ્યુ હતુ–આ મુખપત્રોની મોટી જ ગી સખ્યામાં નકલો ઊપડતી હતી. અને એના કવિઓને પ્રજા ભારે આતુરતા અને ઊમળકા ભેર, જ્યાં ત્યાં, આવકારતી થઈ હતી. રેસ્ટોરાં, કલબો, સ્ટેડિયમ, અને સભાગૃહો તથા મોટા મેદાનોની સભાઓમાં)

ઉપરાંત, હવે તો, લેખક–સઘની અદર નિશ્ચિત રીતે નવોદિતો તરફ ઢળનારાઓની સખ્યાય વધી રહી હોય એવુ ય દેખાતુ હતુ મોસ્કો તો પહેલેથીજ ભડખોરોનુ કેન્દ્ર રહ્યુ જ હતુ ત્યાંના લેખકોએજ બબ્બે સગ્રહો (લિટરી મોસ્કો) પ્રગટ કર્યા હતા, અને સાહિત્યિક મુખપત્ર 'નોવિમિર'નું સચાલન મોટે ભાગે તેમના હસ્તક જ રહ્યુ હતુ

આ વખતે ભારે વાત તો એ બની ગઈ કે મોસ્કો લેખક સઘની કારોબારીની ચૂટણી (મુખ્ય મત્રી પક્ષની સમતિ અનુસાર નીમાતો હોય છે, છતાં, કારોબારીની ચૂટણી મોટાભાગે સર્બ્યો કરતા હોય છે) નવી જ પદ્ધતિએ–ગુપ્ત મતદાનની પ્રથાએ કરવામાં આવી, અને તેમાં ૮નવો-દિતો અથવા તેમના પક્ષકારો ચૂટાઈ આવ્યા એ જૂનવાણીઓ ચૂટણીમા ઊડી ગયા, અને ત્રણ તો, પુનર્ ચૂટણી માટે ટેકેદાર સુદ્ધાં મળ્યા ન હોઈ, ફોર્મ જ ભરી નહિ શકેલા !

એટલું જ નહિ પણ ત્યાંના યુવક સઘના મુખપત્ર 'યુનોસ્ત'ના તત્રી મડળમાં એવતુશેન્કો અને આક્સિઓનોવ ચુટાયા !

વગી શોર્ટ લિટરરી એનસાઈક્લોપીડીઆ'નો ૧લો ગ્રંથ પ્રગટ થયો. તેમાં નવેદિનાને મળેલા સ્થાનથી જૂનવાણી હેબતાઈ ગયા.

ત્યાં વળી, એવતુશેન્કોની 'સ્તાલિનના વારસદારો.' નામની કવિતા છપાઈ (ઓક્ટોબર ૨૧–) અને તેય 'પ્રાવદા'–કમ્યુ પક્ષના મુખપત્રમાં! આ કવિતામાંનો ગર્ભિત ઉલ્લેખ કોઈ રશિયનો માટે છાનો ન રહ્યો સ્તાલિનના આજના વારસદારો, અને તેમય ક્રુશ્ચોવના હરીફ ગણાતા કોઝલોવ ઉપર એમાં કઠોર પ્રહાર હતો એજ દિવસે આજ કવિની 'ભય' નામની બીજી કવિતા છપાઈ હતી વાતાવરણમાં પુરાણપંથીઓ માટે સારી એવી ગભરામણની હવા વ્યાપી ગઈ

હવે તો એક પછી એક નવા લેખકો નવો વિક્રમ સર કરતા બહાર આવવા લાગ્યા તેમાં એલેકઝાંદર સોલ્ઝેનિત્સિનની આત્મકથાત્મક નવલકથા (ઘટના–કથા) 'One day in the life of Ivan Denisovich 'નોવિમિર'માં (નવેમ્બરમાં) પ્રગટ થઈ એ નવલકથા સ્તલિન–યુગની 'કોન્સેન્ટ્રેશન કેમ્પ'ની ભયકરતા પ્રથમવાર પ્રગટ કરનારી હતી આજ સુધી સપૂર્ણરીતે દબાવી રાખવામાં આવેલી સ્તાલિનયુગી નારકી યાતનાનું આલેખન રશિયાની અદર ખુલ્લંખુલ્લા પ્રગટ થયું એનો અર્થ ઘણાએ એવો કરી ય લીધો કે ક્રુશ્ચોવ સ્તાલિન–ઉચ્છેદનમાં હજી વધારે કઠોર બનવાની તૈયારીઓ કરી રહ્યો છે!–સ્તાલિનયુગના અત્યાચારોમાં સાધન બનેલાઓના જાન–માલ અને નોકરીધંધા સલામત નથી કે શું! ઘેરી આશંકાએ સત્તાધારી વર્તુળોમાં ફફડાટ પેદા કરી દીધો

તા ૧૯ મી નવેમ્બરે શરૂ થયેલી પાર્ટીની સેંટ્રલ કમિટીની બેઠકમાં આર્થિક અને રાજકીય ક્ષેત્રોના વહીવટી તંત્રમાંથી રહ્યાસહ્યા સ્તાલિનના વારસદારોની હકાલપટ્ટી કરવાની વાત પણ સ્પષ્ટ થઈ

બાદ, ચ તુ સેંટ્રલ કમિટીમાં, નવેમ્બરની ૨૩મીએ ક્રુશ્ચોવે જાહેર કર્યું કે એવતુશેન્કોની 'સ્તાલિનના વારસદાર કવિતા તથા સોલ્ઝેનિત્સિનની કોન્સેન્ટ્રેશન કેમ્પવાળી નવલકથા પ્રગટ કરવાની સંમતિ તેણે પોતેજ આપી હતી ! એટલું જ નહિ પણ, એ નવલકથામાં કેટલાક

કાપકૂપ કરવાનું સૂચવેલું ત્યારે ક્રુશ્ચોવે પોતે જ "No one had the right to alter the author's version" કહીને રદિયો આપી દીધો અને હવે તો ચિત્રકારો–શિલ્પીઓ પણ લેખકોને રસ્તે વળ્યા હતા. એમની 'મોડર્નકૃતિ'ઓએ નવોદિત કવિઓની કવિતાઓ કરતાંય વધુ ભય સત્તાધારીઓમાં પેદા કરી દીધો હતો. કવિતામાં તો શબ્દો હતા, એનો જેવો તેવો ય અર્થ—ગર્ભિત અર્થ—પણ છેક ગુઢ રહી ન શકે, પણ આ તો રેખા અને રંગોની, કેવળ આકારની, સંદિગ્ધ સૃષ્ટિ હતી! આ તો અર્થથી પર 'મોડર્ન આર્ટ'–પશ્ચિમી યુરોપી કલાનું – રશિયા પરનું સૂક્ષ્મ આક્રમણ હતું, એમ સમજીને સત્તાધારીઓ સચિન્ત બન્યા હતા અને અહીં પણ મોસ્કોના ચિત્રકારોએ જ આગેવાની લીધી હતી!

એ જ દિવસે, એકકમાં, કલામાં 'ફોર્મલિસ્ટ' પ્રણાલી સામે અવાજ ઊઠયો આર્થિક સુધારાની સાથે, સપ્તવર્ષી યોજનાની સાથે જ, સાહિત્ય અને કલાનો મેળ ખાવો જોઈએ, એ પાયાનો સિદ્ધાન્ત વળી જોરથી રટાયો; અને સેંટ્રલ કમિટીને ખાસ વૈચારિક–સાહિત્યિક–કલાના ક્ષેત્રે સીધી મદદ કરવા સારુ લિયોનિદ ઇલિચેવના નેતૃત્વમાં 'આઇડિયો-લોજિકલ કમિશન' નીમવામાં આવ્યું!

ક્રુશ્ચોવની ખેલાડી શક્તિનો પાર ન હતો! એક બાજુથી રહ્યા-સહ્યા સ્તાલિનવાદીઓની છાતી બેસી જાય એવી એવતુશેન્કોની કવિતા અને સોલ્ઝેનિત્સિનની નવલકથા પોતે જ પ્રગટ કરાવે છે!*

* આ બન્ને કૃતિઓ ઘણા વખતથી લખાઈને પડી રહેલ હતી, પરંતુ છાપવાની કોઈ પણ હિંમત કરતુ ન હતું, ત્યારે ક્રુશ્ચોવે પોતે પાર્ટીપત્ર 'પ્રાવદા'ને જ છાપવા અનુમતિ આપી, એટલું જ નહિ, નવલકથાની ખરેખર ચોટદાર (સ્તાલિનના પારાશીવી ગુનાની ચોટદાર) ધાર રખેને બુઠ્ઠી બને એની તકેદારી રાખી, લેખકના અધિકારનો સિદ્ધાંત આગળ ધર્યો!

ભયના ભણકાર !

૧૯૬૨નો અંત આવતાં તો નવોદિતોના નવતર ઉઘાડની બધી ધારણાઓ અને ગણત્રીઓને ઊંધી ચત્તી કરનારુ સત્ર શરૂ થઈ ગયું !

ક્રુશ્ચોવની આ ખંધી ખેલાડી શક્તિના જાણકારો – નવોદિતો સાબદા બની ગયા પરંતુ ગભરાઈને મૂગા ન બની જતાં એમણે દાણો દબાવી જોવા અખતરો કર્યો : નવેમ્બરની ૨૫મીએ, નવી કલાના ગુરુસમા બેલુતિનના સ્ટુડિયોમાં, અર્ધ–ખાનગી રીતે અમૂર્ત ચિત્ર–શિલ્પની નવી કલાના નમુનાઓનું પ્રદર્શન ગોઠવ્યુ જાણીતે જાહેર જનતાને માટે એ ખુલ્લું ન રાખ્યું. જાણીને, બહુ ઉપાપોહ થાય તે પહેલાં, તત્કાળમાં એ બંધ કરી દેવામાં આવ્યુ

બે દિવસ રાહ જોઈ. કંઈ અણધાર્યું નથી બન્યુ એ જોઈને, નવેમ્બરની ૧૯મીએ એમણે મોસ્કોની ' યુનોસ્ત હોટેલ'માં બીજુ એવુ પ્રદર્શન ભરવાની પેરવી કરી પણ એ પડતું મુકાયુ

બીજી બાજુ, ડિસેમ્બરની ૧લીએ જૂનવાણીઓએ જાતે માનેઝ ગેલેરીમાં " ૩૦ વર્ષની મોસ્કોની ચિત્ર–શિલ્પ કલા " નામનુ ૩૦૦ કેન્વાસ અને શિલ્પ–કૃતિઓ સાથેનુ મોટુ પ્રદર્શન ભર્યુ. એમાં જાણી કરીને તેમણે ' મોડર્ન આર્ટ'ની (બેલુતિન–સ્કૂલની) કૃતિઓ ખાસ જુદા ખંડોમાં ગોઠવી

અને સર્વેસર્વા ક્રુશ્ચોવે એકાએક પધરામણી કરી–સાથે એનો ભર્યો ભાદર્યો કલાગરો કાફલો હાજર હતો જ. એણે અગાઉ પણ નવી મોડર્ન કલા તરફનો અણગમો (પરદેશ પ્રવાસ દરમ્યાન પે) પ્રગટ કરેલો પરંતુ અવારનવાર ઉત્તેજન આપનાર પણ એ જ હતો ! આજે એણે રુદ્રરૂપ ધારણ કર્યું એનાં આવેશ–વચનોનો સાર હતો :

> આ ઢંગધડા વગરના લપેડાને માટે એક કોપેક ખર્ચવા સરકાર તૈયાર નથી જેણે આવા ચિત્રો રજૂ કરવા દીધા હશે, એના પગારમાંથી સરકારે ખરચેલી (એટલે કે ચિત્રકારને આપેલી)

રકમ કાપી લેવામાં આવશે×× આવા ચિત્રોની તરત નોંધ કરી રાખો...આવા ચિત્રોની અમને જરૂર નથી. જ્યાં સુધી લોકોનો અમને ટેકો છે ત્યાં સુધી કલામાં અમારી નીતિ અમલમાં રહેશે. આવાં ચિત્રો રજૂ થાય એનો અર્થ જ એ કે અમે અમારી ફરજ બરાબર બજાવતા નથી—આને માટે 'સંસ્કારવિભાગ'ના પ્રધાન અને વિચાર-સાહિત્ય-કલા...અંગેના ખાસ કમિશનની જવાબદારી ગણાશે ...આ ચિત્રકારો તો સામાન્ય માણસો છે કે વિકૃત વાસનાવાળા? તમારામાંથી જેમને અમારે ત્યાં અમારી શિસ્તમાં ના જીવવું હોય ને પરદેશ જવું હોય એમની યાદી આપો, કહેવાતી મુક્ત દુનિયામાં મોકલી દઉં...તમારે માટે અહીં કશું ઊજળું ભવિષ્ય નથી...અહીં જે લટકાવેલ ચિત્રો છે એ તો સોવિયેત-વિરોધી, અનૈતિક છે ..તમારી પાછળ ખર્ચેલાં નાણાં તમે ભરપાઈ ન કરો ત્યાં લગી તમને જંગલમાં લાકડાં વાઢવા મોકલશું ..(તમે તો કૂતરાનાં મળથી અને બાળકોએ અધીને હાથ વડે કેન્વાસ પર લપેડા કર્યા હોય એવું ચિતરો છો ! . જાવ તમે બધા ય પરદેશ નરકમાં પહોંચી જાવ. આ તો ગધેડા અને ખચ્ચરો માટેની કળા છે! ... છતાં, કેટલાક લેખકો આવા ચિત્રો ખરીદીને ઉત્તેજન આપે છે! કેમકે આપણે ત્યાં એમને (લેખકોને) સારો પુરસ્કાર મળતો હોય છે... એ માલદાર હોય છે ને આમ વેડફી નાખવા પૈસા પડયા છે! ઓહ આ બોલ્યુતિન ! (નવી ચિત્રકળાનો અગ્રણી) તમારા જેવો માણસ શિક્ષણનું કામ જ કેવી રીતે કરી શકે? એવાને યુનિવરસીટીમાથી શિક્ષણના ધંધામાથી કાઢી મૂકવા જોઇએ .. (કલાકાર ઝુતોવસ્કીને ઉદ્દેશીને) તમે ઢોંગી છો .. આ તમારું આત્મ-રેખાંકન ! તમે સમાજના ચોર છો... પરોપજીવી છો... અમારે અમારો સમાજ એ રીતે ગોઠવવો પડશે કે તેમાં કોણ ઉપયોગી છે ને કોણ બિનઉપયોગી એ સ્પષ્ટ થઈ જાય . . તમે તો વિકૃત અનૈતિક આદમી છો, તમને ૧૦ વરસની સજા થઈ શકે.. તમે જાતે મગજ ગુમાવ્યુ છે ને હવે અમને એ રસ્તે લઈ જવા માગો છો !

ગૃહસ્થો, અમે તમારા પર યુદ્ધ જાહેર કરીએ છીએ !

આ પછી, એક વ્યક્તિના ધૂની આલાપે નવા તબક્કાની "વૈચારિક

શુદ્ધિ"ની જેહાદને જ્વન આપ્યો તંત્રી લેખો અને વિવેચન લેખોનો ઢગલો થયો એમાં ઉપરાઉપરી એવી ભલામણ થઈ કે-

• તમામ પ્રકારના કલાકારો, લેખકો, સંગીતકારો, ફિલ્મ અને રંગભૂમિના કલાકારો-કારીગરો સૌનાં નોંખાં સંગઠનો વિખરી નાખી સૌનું સહિયારુ એક સંગઠન કરવુ

વળી, પાછલી પાટલી પર ફેંકાયેલા નોકરશાહ-સાહિત્યકારો આગની હરોળમાં આવ્યા; કેટલાક તો જૂની પદવીએ પાછા ચુંટાયા

પરંતુ, આવુ કૈંક થવાનો અંદાજ આવી ગયો હશે એની સામેના ગણત્રીબદ્ધ પગલાની પેરવી પણ થઈ ત્રણ જુદા જુથોએ ત્રણ જુદી જુદી વિરોધઅરજીઓ પાર્ટીની સેંટ્રલકમિટીને પાઠવી 'એબ્સ્ટ્રેક્ટ' ચિત્રકારોએ લખ્યું કે 'સમાજવાદી કળા' અંગે તેઓ તેમનો માર્ગ ફંફોસી રહ્યા છે, એમાં પ્રાયોગિક સંશોધનો વિના પ્રગતિ જ અશક્ય બની જાય

તો, ૧૭ કળાકારો અને વિજ્ઞાનીઓએ ક્રુશ્ચોવને સીધો પત્ર પાઠવ્યો

" કળાના ક્ષેત્રે, આજના યુગની ભાવનાથી બિલકુલ વિરોધી પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરવાનો જે ઝોક આવ્યો છે તેને પક્ષે થભાવી દેવો જોઈએ" આ પત્રમાં સહી કરનારાઓમાં મે તે નોબેલ-પારિતોષિક વિજેતા વિજ્ઞાનીઓ-ઇગોર તામ્મ અને નિકોલાઈ સેમીઓનોવ હતા, ઉપરાંત લેખકોમાં સિમોનોવ, એહરેનબુર્ગ, ચુકોવ્સ્કી, કાવેરિન તથા શિલ્પી કોનેનકોવ અને ફાવોરસ્કી તથા વિશ્વવિખ્યાત સંગીતકાર શોસ્તાકોવિચ અને ફિલ્મનિર્માતા માઈકેલ રોમ્મ વગેરે હતા

ત્રીજા જૂથે તેના પત્રમાં આગળ વધીને કળાના ક્ષેત્રે તમામ વલણોનું શાંતિમય સહઅસ્તિત્વ હોવુ જોઈએ એવી સિફારસ કરી હતી (પાછળથી જણાયા મુજબ આ પત્રમાં સોવિયેત લેખક સંઘના માજી સત્તાધિશ અને પાસ્તરનાકના પીડક સુર્કોવે સુદ્ધાં, પહેલાં તો, સહી કરી પાછળથી પાછી ખેંચી લીધી હતી, અને કદાચ એ પછી તે પત્ર જ પાછો ખેંચી લેવાયો હતો!)

આ ઘટના તરફ ધ્યાન થઈ શકાય એવું ન હતું એટલે ડિસેમ્બરની ૧૭મીએ ૪૦૦ લેખકોની (પાર્ટી નેતાઓ સાથેની) બેઠક લેનિન–હિલ્સમાં ગોઠવવામાં આવી. ક્રુશ્ચેવનું અહીંનું ભાષણ અપ્રગટ જ છે. પરંતુ મુખ્ય વ્યાખ્યાન હતું–' આઈડીયોલોજિકલ ' વડા ઇલિચેવનું. ૧૦ કલાકના ભાષણમાં એણે ઘણું બધું વાગોળ્યું :

—કલા લડાયક હોવી જોઈએ.

—એમાં કમ્યુ. પાર્ટીનાં ભાવના અને જુસ્સો પ્રગટ થવાં જોઈએ.

—વ્યક્તિગત માનવીય સ્વભાવનુ દષ્ટિબિંદુ અપનાવવાનો એને અધિકાર નથી.

—કલાકારે માનવતાવાદના 'અમૂર્ત' રૂપમાં આનંદ લેવો ન જોઇએ. × × ×

પરંતુ, નોંધવા જેવી વાત તો એ હતી કે, લેખકોના વ્યક્તિગત ઈરાદાઓ શોધી કાઢી ગાળો ન ભાંડી; ઊલટું અનેકની દાનત શુભ હોવાની ય વાત સ્વીકારી; તો વળી એવું ય કહી નાખ્યુ કે આજ કાલ તો પાર્ટી–નીતિ સાથે ચીટકીને રહેવામાં ' ફેશન ભંગ ' લેખાય છે; અને ચાલુ વાતાવરણથી અળગા પડવાનો તથા પ્રત્યાઘાતી અને સ્થિતિચૂસ્ત ગણાઈ જવાનો ભય છે. વધુમાં એણે એવુ ય કહ્યું કે કેટલાક લોકો તો એવી માંગ કરે છે કે–

' બધી સેન્સરશીપ રદ કરવી; પ્રદર્શનો માટેના ચિત્રો જ્યુરી પાસે રજૂ કરવાની જરૂર નથી; પુસ્તકો અંગે નિર્ણય લેવા માટે ખાસ સંપાદકોની જરૂર નથી...સૌને સર્જન ક્ષેત્રે સ્વૈરવિહારી સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ ..'

અને ફરી ફરીને એણે પશ્ચિમની અસરની ભ્રષ્ટતા સામે રોદણાં રડવાનું ચાલુ રાખ્યુ : આપણી કલાકૃતિઓની પરદેશમાં થતી વાહવાહ પાર્ટીને માટે જ ખતરનાક બને છે; અહીંના નવોદિતો ઘરની અંદર પોતાની સ્થિતિ દઢ કરવા માટે એનો લાભ લેવાનું શીખી ગયા છે !

કદાચ આ બેઠકમાં જ પહેલીવાર રશિયાની યહૂદી–નીતિ અંગે ચર્ચા–ટીકા પણ થઈ અને ક્રુશ્ચોવે લૂલો બચાવ કરવા ફાંફાં માર્યાં, પણ અંતે એવતુશેન્કોએ એની આ વિષય ઉપરની કવિતા ('બાબી–યાર') અંગે બાંધછોડ કરવાનો સ્વીકાર કર્યો

પરંતુ આટલું બસ ન હતું

ઈલિચેવે તા ૨૪મીએ ૧૪૦ લેખકોને કમ્યુ–પાર્ટીની સેંટ્રલ કમિટી સમક્ષ વગી ભેગા કર્યા. ત્યાં એણે એવતુશેન્કો, આકુનિઓનોવ અને નિઝનેસનીની પીઠ થાબડી (આક્સિઓનોવે પણ ઘણા મહિનાની સમજાવટ પછી તેની 'Ticket to the Stars' વાર્તાની ફિલ્મ–કથામાં અમુક સુધારા કરવાનું સ્વીકાર્યું હતું)

અને જેમણે હજી કશો અફસોસ, કશો પશ્ચાત્તાપ, કશી બાંધછોડ સ્વીકારી ન હતી તેમનો (ચિત્રકાર આન્દ્રોનોવ, તથા યુવાન મેધાવી સંગીતકાર ઓકુદ્ઝાવા) ઝાટકણી કાઢી

આ બેઠક ચાલુ હતી ત્યારે (તા ૨૫મી) જૂનવાણી વિવેચક બારુઝદિને લિટરરી ગેઝેટમાં અગ્રપૃષ્ઠ–લેખ લખી નવમતવાદ બંધ કરવા હાકલ કરી હતી, એ પછી તા ૨૭મીએ લિટરરી ગેઝેટના મુખ્ય સંપાદક કોસોલાપોવની હકાલપટ્ટી કરીને તેની જગ્યાએ એનેકઝાન્ડર ચાકોવસ્કીની નિમણૂક કરવામાં આવી આ દિવસેજ બીજા પત્રોના છ એક સંપાદકોની પણ હકાલપટ્ટી થઈ હતી.

● આમ છતાં હજી પલ્લું (કૈંક અંશે સેંટ્રલ કમિટીમાંય) મોડરેટ–ઉદારમતવાદીઓને પક્ષે જ હોવાનું મનાય છે

–૧૯૫૭માં લખાયેલી અને વારંવાર પ્રયાસો કરવા છતાં હજી નહિ છાપી શકાયેલી યુરી કાઝાકોવની વાર્તા An Easy Life પ્રાવદામાં પ્રસિદ્ધ થઈ (ડિસ'૨૮)

–અનેક અધિકારીઓએ પણ નવા પ્રવાહ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ પ્રગટ કરી લેનિનઈનામ સમિતિના સભ્યોએ વ્લાદિમિર સેરોવનું 'લેનિન સાથે'નું ચિત્ર રજૂ થતાં ચર્ચામાં ભાગ ન લેવાનું ઉચિત ધાર્યું

૬ : ખરેખરો ગ્રજગ્રાહ ?

૧૯૬૩ના બેસતા વરસે સોવિયેત લેખક સંઘના વડા કોન્સ્તાન્તિન ફેદિને જાહેરમાં જણાવ્યું કે સાહિત્યને ગજગ્રાહથી મુક્ત રાખવું જોઈએ. કલાના ક્ષેત્ર છે એ કક્ષાનો અંતિમવાદ સાહિત્યમાં છે પણ નહિ. છતાં જો એની સામે જેહાદ કરવામાં આવશે તો કલા જ રૂંધાવા લાગશે. અને પરિણામે રોગ અંદર છુપાઈ ને બેસી રહેશે

બે દિવસ બાદ, ૬ઠ્ઠી ૧૯૬૨માં જ લેનિન-પારિતોષક વિજેતા કોર્નેઈ ચુકોવ્સ્કીનો ગજબ રપષ્ટભાષી પત્ર ' પ્રાવદા'માં છપાયો—તેમાં યુવાન સાહિત્યકારોની મોં ભરીને પ્રશંસા હતી.

જાન્યુઆરીનો આખો મહિનો લેખકો માટે ઠંડો (ખાસ ઉહાપોહ વિનાનો) અને કલાકારો માટે ગરમ (ખાસ ટીકાભર્યો) પસાર થયો; પરંતુ લેખકો કાંઈ કલાકારોને ખવો માર સહન કરવા દેવા તૈયાર ન હતા—એટલે બે ચાર ફટક એમના પર પણ પડયા જ. પરંતુ બીજી બાજુ કવિ-ચિત્રકારો માટે ભારે વાગ્ધૂમનો આ મહિનો હતો.

ફ્રેન્ચ ચિત્રકાર ફરનાન્દ લેજર (કમ્યુનિસ્ટ એબ્સ્ટ્રેક્શનિસ્ટ)ની ૩૦૦ કૃતિઓનું પ્રદર્શન ૩ મહિના ચાલ્યું. —કવિઓના મુશાયરા ઉપર મુશાયરા શરૂ થઈ ગયા... બુલાત ઓકુદઝાવાને સાંભળવા ૧૦,૦૦૦ની મેદની જામી —એવતુશેન્કો તથા બીજા લેખકો વિદેશના પ્રવાસે ઊપડી ચૂક્યા. પરંતુ ઊપડવા પહેલાં એવતુશેન્કોએ ' બાબી યાર' કવિતામાં જે લાઈનો ઉમેરીને સમાધાન કર્યું હતું તે પછીની માનસિક વ્યથા પ્રગટ કરી : ઈઝ્વેસ્તિયામાં ' મારી વિચારસરણી 'માં (૮-૧-૬૩)

ચિત્રકલા ઉપર સત્તાની ખફા નજર વધતી જોઈને ગુફામાંથી નવી ચિત્રકલાની તરફદારી કરનારા બહાર આવ્યા (અખબારોમાં પત્ર રૂપે).

—ચિત્રકારો પોતે સાહિત્યકારો જેટલા વાચાળ ન હતા, તેજ રીતે તેમની જેમ પ્રલોભન, અફસોસ, માફી–પાશ્ચાત્તાપથી પણ દૂર હતા: બહુતહુ તો, અગાઉના સાહિત્ય કારોની જેમ, આ ચિત્રકારો (ચીતરીને બારીઆમાં રાખી મૂકતા હતા, અને સમય બદલાયે પ્રગટ કરવાની ઉમેદ સેવતા હતા)

—ચિત્રકાર વાઝનેત્સોવે, બેધડ રીતે, કુશ્ચીવે જેમની ટીકા કરેલી (માનેઝ–પ્રદર્શન વખતે) તે સાથી ચિત્રકારોનો બચાવ કરતો લેખ લખ્યો ('પ્રાવદા'માં છપાયો તા ૧૪ જાન્યુ) અને માતિસ, પિકાસો, અને લેજરને મહાન કલાકારો તરીકે પ્રશસ્યા, તથા સ્તાલિનયુગમાં જે ભભક, વારનિશ (વાસ્તવના ઉપર લપેડા) અને આત્મરહિતતા વિસ્તર્યાં હતાં તેની સામેના કુદરતી પ્રત્યાઘાત તરીકે આ નવા આંદોલનને ઓળખાવ્યુ

(પ્રાવદાએ આ નિવેદન છાપ્યુ એજ બતાવે છે કે સત્તાધારીઓની સ્થિતિ કેવી હતી)

પરતુ વળી જાન્યુ અત (તા ૨૦) પહેલાં જ ઇટલી–અમેરિકા ગયેલા કવિ નેક્રાસોવની પ્રવાસનોંધ ઉપર તડી ચાલી: લેખકે વિદેશમાં ને રશિયામાં બધે કાગડા કાળાતુ વલણ ધારણ કર્યુ હતુ તેની સામે ટીકા થઈ અને આ વલણને પશ્ચિમતરફી, પશ્ચિમથી અંજાયેલાનુ ગણીને જેહાદ ઉભારવામાં આવી.

આનો જવાબ એવતુશેન્કો અને મિખાચોવની કલમે પ્રતિ–કાવ્ય રૂપે પ્રગટ થયો. (મિખાચોવની કવિતામાં 'રાષ્ટ્રપ્રીતિ' મુખ્ય હતી. 'આંતરરાષ્ટ્રીયતા'ના દાવા સાથે સરખાવવાં આ લક્ષણ ધ્યાન દોરે છે)

ત્યાં તો, એહરેનબુર્ગ'નાં સસ્મરણો નોવિ–મિરમાં જ છપાવાં શરૂ થયાં હતાં, તેના ઉપર ટીકાઓનાં તીડ તૂટી પડ્યાં. કેમકે એહરેનબુર્ગે એમાં એવુ સૂચન કર્યુ હતુ કે સ્તાલિનનાં અત્યાચારી કૃત્યોથી પોતે

અને ઘણા બધા જાણકાર હતા—ફુશ્રોવ વગેરે ખરાજ; છતાં, મોં સીવીને બેસી રહેલા ! આથી એના ઉપર તાતાં તીર વરસ્યા, ચર્ચાઓ ચાલી અને ક્રુશ્ચોવ પણ સીધી રીતે એમાં ભાગ લીધા વિના ન રહ્યો —પોતાના બચાવમાં; તથા એહરેનબુર્ગ જો જાણતો હતો ને મૂંગો રહ્યો તો એ કાયર હોવો જોઈએ: અથવા તો, એને સ્તાલિનનું સંરક્ષણ મળ્યું હોવું જોઈએ: એટલે કે એ સ્તાલિનવાદી હોવો જોઈએ; તો પછી, એના અંગે નવેસરથી વિચાર કરવો જોઈએ ! —એવા સૂર પણ ઊઠયા.

ઈઝવેસ્તિયાએ 'નોવિમિર' અને 'યુનોસ્ત'ના સંપાદકો ત્વારદોવ્સ્કી અને બોરિસ પોલેવોય ઉપર ટીકા કરી—મુદ્દો એ હતો કે 'નોવિમિર'માં યાશિનની Vologda's Wedding (વાર્તા) છાપવામાં આવેલી—આ વાર્તામાં ક્રાંતિના ૪૭ વર્ષ બાદ, રશિયાઈ ગ્રામજીવનની અંધશ્રદ્ધાપૂર્ણ પછાત દશાનું વર્ણન હતું. અને 'યુનોસ્ત'એ વોઝનેસેન્સ્કીનાં ઈટલી ઉપરનાં કાવ્યો છાપ્યાં હતાં !

અલબત્ત, બંનેમાંથી કોઈએ અફસોસ પ્રગટ ન કર્યો અને ઈઝવેસ્તિઆ મૂંગું રહ્યું

ફેબ્રુઆરીનો મહિનો અને છાવણી વચ્ચેની 'સંધિ'નો ગણાયો છે: એ મહિનામાં, પેરમિલોવ અને નેકાસોવ ઉપર તૈયાર કરેલું આક્ષેપનામું છપાયા વિના રહ્યું !

માર્ચમાં વળી પ્રગતિશીલોએ આગે કૂચ આરંભી : તેમણે પ્રયોગો ખાતર અમુક મર્યાદિત સ્વતંત્રતાના અધિકારની વાત કરી; અને પોતાની રીતે વિચારવાનો હક્ક આગળ ધર્યો. કેટલાકે તો આગળ વધી સામ્યવાદના આદર્શ અંગે જ મતભેદ વ્યક્ત કરવાની સુદ્ધાં હિંમત કરી !

પરંતુ પાર્ટીએ ઢીલી દોર જ ચાલુ રાખી – લાંબી દોરે (પતંગ) હાથથી કાપવાના હેતુથી જ તો !

દરમ્યાન, કાવ્યવાચન, ચિત્ર પ્રદર્શનોનો વાયરો વધ્યો; જેમ ટીકા વધી તેમ એનો પ્રચાર વધ્યો ! આથી અકળાઈને રિયનિચૂસ્તોએ સીધા દમનનીય માંગ ઉઠાવી.

માર્ચના આરંભના આ દિવસોમાં લેખક–કથાકારોની બેઠક બોલાવવાની વાત હતી એટલે વાતાવરણ ઘેરાયેલું હતું વોઝનેસેન્સ્કી અને યેવતુશેન્કો—બેઉ અગ્રણી યુવાન કવિઓ ઉપર અશુભ તૂટી પડવાના ભણકારા હતા અને માર્ચની ૭મી એ (૧૯૬૩) ૬૦૦ લેખકો–કલાકારોની બેઠક ક્રેમલિનમાં બોલાવવામાં આવી. આ સમયે યેવતુશેન્કો પારિસના પ્રવાસે હતો, ત્યાંથી તેને તાબડતોબ પાછો બોલાવવામાં આવ્યો!

મુખ્ય વક્તા 'આઈડિયોલોજીકલ વડો ઇલિચેવ હતો એણે જણાવ્યું કે ગયા ડિસેમ્બરમાં મળેલી બેઠક પછી પાર્ટીનીતિને યોગ્ય સત્કાર મળ્યો. નથી કેટલાકે શકાશીલ, કેટલાકે મૌન અને કેટલાકે વિરોધી વૃત્તિ રાખી છે! આ બેઠકમાં મુખ્ય નિશાન પીઢ સાહિત્યકાર એહરેનબુર્ગને બનાવવામાં આવ્યો આની પાછળ પણ મુખ્ય ડંખ એકજ હતો એનાં સંસ્મરણોમાંની નોંધ કે મોટા ભાગના નેતાઓ સ્તાલિનના અત્યાચારોથી જાણકાર હતા!

એહરેનબુર્ગ વાતાવરણ અસહ્ય બનતાં મૂંગેમૂંગો સભા છોડી ચાલ્યો ગયો (રશિયામાં આ પગલું પણ ભારે ગુનાહિત ગણાય!)

પરંતુ આ બેઠકમાં એક બીજી હવે પછી ઘણી મહત્વની બની જનાર, ચર્ચા નીકળી પડી Gate of Ilich' ફિલ્મ ઉપરથી એ છેડાઈ હતી આગલી પેઢી અને આ પેઢી (Fathers and Sons) જુવાનોની પેઢીના દિલમાં આગલી પેઢી અંગેનો ભારોભાર ડંખ હતો—એ પેઢીઓના મોટા ભાગનાઓએ સ્તાલિનના અત્યાચારો આગળ મૌ। જાળવ્યુ હતું!

ક્રુશ્ચોવે શિરસ્તા અનુસાર આવી કોઈ સમસ્યા જ અસ્તિત્વ ધરાવતી નથી એવું કહી નાખ્યું જુસ્સામાં ઉમેર્યું કે આ તો પશ્ચિમી તૂત છે! (આ પછી વિષય દબાઈ જવાને બદલે ચર્ચા વધી હતી અને એક લેખકે જુવાનોને જવાબ આપતી નવલકથાનું શિર્ષક જ Fathers and Sons રાખ્યું!

આ બેઠકમાં ક્રુશ્ચોવે વિદેશ ફરી આવેલા 'યુનોસ્ત'ના સંપાદક કાતે

એવનાં (ખાસ તો અમેરિકામાંના નિવેદનો અંગે), તથા યુરોપ જઈ આવેલા પીરતોારકી સામે (ત્યા તેણે અયોગ્ય છાપ ઊભી કર્યા માટે) અને નેક્રાસોવ (સ્તાલિન ઈનામ વિજેતા નવલકથાકાર)નાથ ફ્રાન્સ પ્રવાસ દરમ્યાન વિદેશમાં અને બાદ ' નોવિમિર'માં પ્રગટ કરેલા વિચારો માટે ટીકા કરી : ગેટ ઑફ ઈ વિચ ' (બે પેઢીના સંઘર્ષની) ફિલ્મનાં વખાણ કરવા માટે તેને ઠપકો આપ્યો, અને પશ્ચિમ તથા કલા સ્વાતંત્ર્યના વિચારોમાં દિમાક ખુલ્લુ રાખવાની તેની સિફારસને ગંભીર દોષયુક્ત ગણાવી

અલબત્ત, એણે વડીલની જેમ એવતુશેન્કોને એવી શીખામણ આપીને સંતોષ લીધો કે ' વિદેશી વિરોધીઓના રસ અને વિચારો આગળ ઝૂકી જવું સારુ નથી ' બૂઝર્વા (મૂડીવાદીઓ)ની પ્રશંસા પામવાની વૃત્તિથી સાવચેત રહેવું સારુ છે,' પરતુ આ કવિએ પારિસમાંના એક પત્રમાં લેખમાળા રૂપે આત્મકથા પ્રગટ કરી હતી તેને વિષે આ બેઠકમાં મૌન સેવ્યુ ! એકંદર, બીજાની સરખામણીમાં એને બહુ ડાહ્યો ગણ્યો તો આમ, રશિયાની ખ્યાતિ વિદેશમાં પહોંચાડનાર 'એવચી' જેવા આ કવિને છંછેડવા કરતાં જૂની લેવાની તરકીબ વધારે સારી ગણી *

પરંતુ આટલાથી સ્થિતિ ચુસ્તોને સંતોષ થાય એમ ન હતું આથી લેનિનગ્રાદના બુદ્ધિજીવીઓની બેઠક બોલાવવામાં આવી અને સૌથી પ્રથમ તો લેનિગ્રાદ કૉમેડી થિએટરના ૧૧ વર્ષના ડિરેક્ટર નિકોલાઈ આકિમોવની ટીકા ત્યાંના સ્થાનિક જુવાન પાર્ટી સેક્રેટરીએ કરવાની ધૃષ્ટતા કરી (જો કે ત્યા આ શિરસ્તો જ હતો)! એણે ભજવેલાં કેટલાક નાટકોમાં એક સ્વાતંત્ર્યનુ લખેલુ હતું The Dragon—તેમાં એવો સૂર હતો કે સર્વસાધારણ રીતે પ્રજા પોતે જ સંઘર્ષ ન ખેડે તો, એક જાલિમ જાય છે ને તેની જગાએ બીજો આવતો હોય છે !

* ક્રુશ્ચોવનો જમાઈ એલેક્સી આદ્જુબેઈ એવતુશેન્કોનો મિત્ર હતો અગાઉ ' કોમ્સોમોલ્સ્કાયા-પ્રાવદા ' પત્રનો તંત્રી અને બાદ રાજ્યસત્તાના મુખપત્ર ' ઈઝવેસ્તીઆ 'નો. તેની અસર હશે ?

વળી આ બેઠકમાં શિરસ્તા મુજબ બે ચાર જગ્યાએ સ્વ–ટીકાઓ કરી. તેમાં સૌથી નોંધપાત્ર એવતુશેન્કોએ પોતાની આત્મકથા અંગે કરેલી ટીકા હતી.

અને વળી ક્રામ્સોમોલસ્કાયા–પ્રાવદામાં (માર્ચ ૧૭) યુદ્ધનાં દુંદુભી ગડગડ્યાં, ફ્રાંસના Le monde પત્રનો પ્રતિનિધિ માઈકેલ તાતુ પશ્ચિમી સમાચારોનો મુખ્ય આધાર હોઇ તેને પારિસ મોલાવી લેવા ઇનાણુ શરૂ થયું એજ દિવસે 'પ્રાવદા'માં ખબર આવ્યા કે એ દિવસ મોસ્કો લેખક સઘના પ્રમુખ સ્ટેપન શ્ચિપાચોવ (અ–રાજકરણી –કવિ)ને ખસેડવામાં આવ્યો હતો

આ પછી કલાકારોની બેઠકો શરૂ થઈ એની એ શિરસ્તા મુજબની કાર્યવાઈ ચાલી

ત્યાં વળી, સોવિયેત લેખક સઘના બોર્ડની બેઠક મળી અહીં 'જૂના અને જાણીતા' કવિ–વિવેચકોએ ફરીયાદ કરી કે 'નવા અને નકામા, લેખકોનાં પુસ્તકોની ભારે મોટી સખ્યામાં આવૃત્તિઓ પ્રગટ થાય છે—અમારી નાની આવૃત્તિમાં જ! ×× ખુલ્લી બેઠકમાં અને પાછ-ળથી નવાઓના અગ્રણી એવતુશેન્કો અને વોઝનેસેન્સ્કીને ધમકીઓ પણ અપાઈ

બીજી બાજુ આ 'જૂના અને જાણીતા'ઓને ઉશ્કેરી મૂકે એવી ઘટના બની 'વોપ્રોસી લિટરેચર'એ એક પ્રશ્નોત્તરી પ્રગટ કરી હતી, તેના જવાબનો સાર પ્રગટ કરવામાં આવ્યો તે મુજબ, રશિયાના લેખક –કવિઓ ઉપર સૌથી વધુ અસર, પાસ્તરનાકને બા૦ કરતાં ચિપાઈ શોલોખોવ કે તિખોનોવની નહિ પણ વિદેશી હેમિન્ગવે સેલિન્જર હેન્રિક બોલ અને રેમાર્કની વધારે હોવાનું જણાય

વળી પાછો, થોડાક સમયથી ઉગ્ર વિખવાદના વિષય બનેલા મુદ્દા બહાર આવ્યા, વોઝનેસેન્સ્કીએ પોલેન્ડના 'પોલિનિકા' સાપ્તાહિકને મુલાકાત આપી હતી, તેમાં તેણે 'બે પેરી'વાળી વાત ચર્ચી હતી, અને ૧૯૩૦–૩૬નાં વરસોમાં થયેલી, હકાલપટ્ટી' (પર્જ્સ)ની જવાબ

દારીનો વિષય પણ છંછેડ્યો! આથી ગુસ્સે થઈ 'લિટરરી ગેઝેટ'ના ભૂતપૂર્વ સંપાદક રિન્સિકોવે તેની ખબર લઈ નાખી.

પરંતુ આખોહવામાં સૌથી જોરદાર પડઘા પડ્યા તે એવતુશેન્કોની આત્મટીકાના. એમાં એણે કહ્યું હતું: 'ન-સુધારી શકાય તેવી ભૂલ મેં કરી છે;' 'હું ગુનાનો ભાર અનુભવું છું;' 'આખી જિંદગીનો પાઠ હું પામ્યો છું;'...વગેરે.

આથી ઊગતી પેઢીના અનેક જુવાનિયા નારાજ—ગુસ્સે થયા હતા; ઘણા હતાશ થયા હતા: કેમ જાણે એમની વીર નાયકની મૂર્તિ ખંડિત બની હતી! કેટલાક વળી એને દંભી, ખેલાડી, કીર્તિ પાછળ પડેલો અને તેને વટાવી ખાનારો કહ્યો

આ વાતાવરણનો લાભ લેવા રિયતિયુરતો અધીરા હતા પ્રાવદાએ લખ્યું: એવતુશેન્કોએ કરેલું નિવેદન પૂરતું ન હતું...એની ભૂલોનાં મૂળ સમજવા—સ્વીકારવા સુધી તે ગયો જ નથી...અને એહરેનબુર્ગ, નેક્રાસોવ, સોલ્ઝિનિત્સિનનાં લખાણો છાપવા બાબત નોવિ-મિરના તંત્રી ત્વાર-દોવસ્કી પાસે માફી મગાવવી હજી બાકી જ હતી—તેની ફરી જોરદાર માંગ ઉપડી!

એપ્રિલના આરંભમાં રશિયન રિપબ્લિકના લેખકોના બોર્ડની એવતુશેન્કોને બેઠક મળી. યુનોસ્તના તંત્રીમંડળમાંથી બરતરફ કરવા અને લેખક સંઘમાંથી કાઢી મૂકવા માંગણી આવી

એમાં વળી હવે, એની આત્મકથા પરદેશમાં પ્રગટ થઈ હતી તે કિસ્સો પણ ભારે ઉહાપોહ કરી રહ્યો હતો એવતુશેન્કો પહેલા નંબરનું નિશાન બન્યો! અને તે રીતે એને સડોવીને ખતમ કરવા વ્યવસ્થિત યોજનાબદ્ધ કાવતરું ગ્યાઈ રહ્યું હતુ

• માર્ચના અંત અને એપ્રિલના આરંભ સુધીમાં તો આ વાવંટોળ એવો ઊંચો ચઢ્યો કે સત્તાધારીઓનેય એ કાબૂ બહાર ચાલ્યો જવાનો ભય જાગ્યો.

ત્યાં કુશ્ચોવે જ ઇલમની લકડી ફેરવી અને જીભરો દબાઇ ગયો! કુશ્ચોવને તત્કાલ વચ્ચે પડવાની ફરજ પાડનારાં બે બળો કહેવાય છે :

એક તો એવું જણાય છે કે ક્રુશ્ચેવ માર્ચની ૨૦થી એપ્રિલની ૨૦ મી સુધી રજા ઉપર હતો; તે જમાએ કોઝલોવ, સુસ્લોવ, મિકોયાન, બ્રેઝનેવ અને કોસિગિનને હસ્તક દોર રહ્યો હતો. માર્ચના અંતમાંજ આનિક કોકડીની અફવા ઊડી હતી. બને કે ક્રુશ્ચોવના વારસદાર મણાતા કોઝલોવે જ જાણીને કટક ચડાવ્યું હોય ! (એપ્રિલ ૫મી) પણ એપ્રિલ ૧૧મી એ કોઝલોવ હૃદયની બિમારીથી પટકાયો—જેહાદ ઠંડી પડી ! કે પછી ક્રુશ્ચોવે પાછા આવી જેહાદ ઠંડી પાડી દઈ પોતાના હાથમાં લગામ લઇ લીધી !

બીજું એ પણ કારણ જણાય છે કે ક્રુશ્ચોવે દાણો દબાવી જોવા વિદેશી કમ્યુનિસ્ટ પત્રોના પ્રતિનિધિઓને બોલાવીને નવોદિતો સમેનું આક્ષેપનામું વંચાવ્યું, એમાંય તેને કોઇનો ટેકો મળ્યો નહિ—ઊલટી બદનામી થવા જેવું લાગ્યું. †

આમ, એણે બીનું સંકેલી લીધું.

† એક પીઢ પ્રતિનિધિએ કહ્યું આ તો ઝદાનોવ-યુગની યાદ આપે તેવી વાત છે, તો ઇટલીના પ્રતિનિધિએ બહુ ટીકાત્મક હેવાલ મોકલી આપ્યો, ક્યૂબાના પ્રતિનિધિએ એવતુશેન્કોનો બચાવ કર્યો, ફ્રેન્ચ પ્રતિનિધિ પોતે મૂંગો રહ્યો, પરંતુ, ફ્રાન્સની કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીના નેતા થોરેઝ અને અગ્રણી કવિ-લેખક આરાગોં વગેરેએ તો, એવતુશેન્કોનું આત્મવૃત્તાંત પારિસમાં છપાતું હતું ત્યારે જ તેના વખાણ કરેલાં ! એટલે એ જ મુખ્ય કારણસર એવતુ-શેન્કો ઉપર પગલાં ભરવામાં આવે તો ફ્રેન્ચ નેતાઓની જ બદનામી થઈ જાય ! ક્રુશ્ચોવને આ પાલવે એમ ન હતું, વળી ઝેકોસ્લોવાકીઆના પ્રતિનિધિએ તો પોતાના વૃત્ત પત્રમાં એ આત્મવૃત્તાંત છાપવાની ય ઇચ્છા બતાવી ! • પોલાન્ડવાસીને બીજી રીતે આવું કોઈ પગલું અનુકૂળ ન હતું—એના 'પોલિતિકા' પત્રે જ તો વોઝનેસેન્સ્કી અને આકુસિઓનોવની મુલાકાત છાપી હતી ! ઉપરાંત ઇટલીના કમ્યુનિસ્ટ નેતા તોગ્લિઆટીએ પણ સાહિત્ય-કલાની બાબતમાં ક્રુશ્ચોવથી સાવ જુદું જ વલણ કર્યું હતું (અન્યત્ર આ અંકમાં)

અને રજા ઉપરથી પાછા ફરતાં, ૨૪મા એપ્રિલે, બીજે ક્યાંય નહિ તે ઔદ્યોગિક કામદારોની સભામાં 'વિરોધી વલણ ધરાવનારાઓ' સામે દમનની પદ્ધતિને સ્થાને સમજાવટ અને નૈતિક દબાણની પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવા ઉપર ભાર મૂક્યો (આ એક બાબતમાં ક્રુશ્ચોવ આરંભથી ચોક્કસ હતો : સ્તાલિનની શારીરિક દમનનીતિ કરતાં બીજા પ્રકારનાં દબાણની નીતિમાં તેનો વિશ્વાસ વધુ હતો.)

અને આનો પડઘો થોડા જ દિવસમાં પડ્યો :

* મેની અધવચ્ચે 'પ્રાવદા'માં ત્વાર્દોવ્સ્કીની સુ પી આઈ. સાથેની મુલાકાત છપાઈ તેમાં સેન્ટ્રલ કમિટી અને ક્રુશ્ચોવને 'મનની ઉદારતા' માટે અભિનંદન આપવામાં આવ્યા.

* તરત જ 'નોવિમિર'ના સંપાદક મંડળે ૧૯૬૩ની યોજના અનુસાર નેક્રાસોવ, આક્સિઓનોવ વગેરેનાં લખાણો જેમનાં તેમ છપવાની જાહેરાત કરી.

ખુદ 'પ્રાવદા'ના તંત્રી લેખમાં (૧૯ મે) પણ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું કે :

> બુદ્ધિ જીવીઓના દરેકે દરેક પગલાંની ચોકી કરવાની જરૂર નથી—એમણે દરેક પુસ્તક કેમ લખવું, દરેક નાટક કેમ ભજવવું, દરેક ફિલ્મ કેમ બનાવવી, દરેક સંગીતની રચના કેમ કરવી —એની વીગતોમાં જવાની જરૂર નથી....પાર્ટી સર્જનાત્મક કૃતિઓનું મુખ્ય ધ્યેય રજૂ કરીને કલા અને સાહિત્યના ધુરંધરોને સર્જનાત્મક નિર્ભયતા અને સ્વાતંત્ર્યનું પ્રોત્સાહન આપે છે.

—ક્યાં ૮મી માર્ચનું ભાષણ : ક્યાં મેનો મહિનો !

પરંતુ રખેને કોઇ એમ માની બેસે કે હવે લેખકો–કલાકારોને પાર્ટીના બંધનમાંથી મુક્તિ મળી ગઇ હતી, સર્જનની સ્વાધીનતાનો પરવાનો મળી ગયો હતો ના રે, ના, ક્રુશ્ચોવના ઉપરના શબ્દો (થૂંક કે શાહી ?) હજી પૂરા સૂકાયા નથી ત્યાં તો નવોદિતોમાંના બે શ્રેષ્ઠ લેખકોને '(શ્રમ દ્વારા સુધારાની'ની સ્તાલિનવાદી રસમ નહિ જ) 'લોકજીવનનો ગાઢ સંપર્ક સેવવાનો હુકમ છૂટી ચૂક્યો હતો! આક્સ્યિનોવને સાઇબેરીયાના એક બાંધકામના પ્રોજેક્ટમાં અને વોઝનેસેન્સ્કીને વ્લાદિમિરની એક ફેક્ટરીમાં જોતરાઇ જવા રવાના કરી દેવામાં આવ્યા હતા

પછી, એમની ગેરહાજરીમાં ૧૭૦ લેખકોની બેઠકમાં નરમ–ગરમ ઉપચાર થયા

મેના આ દિવસો દરમ્યાન રશિયામાં વિન–પેન્કોવ્સ્કી–જાસુસીનો કેસ ચાલતો હતો. તે દિવસોમાં ધારણા તો એવી હતી કે એની ઓઠે વળી આગ પેટાવવા કોશિશ થશે પરંતુ ક્રુશ્ચોવે અમેરિકા અને બ્રિટનના રેડિયોને મોઢે ડૂચો મારવાને (રશિયામાં ન સંભળાય તેવું પગલું ભરવાને) બદલે ઊલટો જ નિર્ણય લીધો (જૂનની ૧૩થી 'મુખબંધ' રદ કરવામાં આવ્યો!)

જૂનની ૧૮મીએ પાર્ટીની સેંટ્રલ કમિટીની બેઠક મળી વાતાવરણ અસ્પષ્ટ તો હતું જ. ત્યારે ક્રુશ્ચોવે નેક્રાસોવ (નવલકથાકાર)ને ઉદ્દેશી કડક વેણ ઉચ્ચાર્યું' દુશ્મનને પક્ષે ચાલ્યા જનાર દીકરાનું પોતાને હાથે ખૂન કરનાર તારાસ બુલ્બા (ગોગોલનો નાયક)નું દૃષ્ટાંત આપી ભયંકર સૂત્ર ઉચ્ચાર્યું. 'સંઘર્ષનું લૉજિક જ એવું છે!' ક્રુશ્ચોવને ગુસ્સાનું પૂરતું કારણ હતું તેના મતે, નેક્રાસોવના વિચારો પશ્ચિમતરફી હતા, ખ્રિસ્તી જીવનદૃષ્ટિવાળા હતા, એક વિશ્વની ભાવના પાછળ માંદલો શાંતિવાદ હતો વગેરે

(આમ છતાં, કહેવાય છે કે તા ૮ માર્ચની સરખામણીમાં આ ભાષણ નરમ હતું)

વળી રિવાજ પ્રમાણે એને વખોડયા (નેક્રાસોવ અને ફિલ્મ નિર્માતા રોમ્મને), ત્રણને અગાવ્યા—ફેદિન, શોલોખોવ અને ત્વારદોસ્કીને (પહેલા બે જૂના અને જૂનવાણી; ત્રીજો પ્રૌઢ પ્રગતિવાદી...) તે જ રીતે ઘડીમાં દમાવવાની ભાષા ઉચ્ચારી તો ઘડીમાં જીતી લેવાની – રીઝવવાની !

ક્રુશ્ચોવનું ખેલાડીપણું સૌને સુવિદિત હતું. દમન કરીને કશુંક મેળવવા જતાં બીજાં અણધાર્યાં પરિણામો જન્મવાનો ભય હતો; અને હવે એને અનુભવે પણ સમજાઈ ચૂક્યું હતું કે લેખકો–સર્જકો ઉપર વિવેચકો દ્વારા વર્ચસ્ ટકાવી રાખવાની નીતિ ખોટી છે...કેમકે વિવેચકો મોટે ભાગે સૈદ્ધાન્તિક નહિ પણ જૂથ–દષ્ટિએ વિચારતા હોય છે... નવેસરથી ગોઠવવું રહ્યું...!

આ નવી ગોઠવણીનું રૂપ ત્રણ અઠવાડિયામાં જ (ઑગસ્ટ ૧૦) જાહેર થયું; તે મુજબ સઘના પ્રકાશનો માટે એક નવી કમિટીની સ્થાપના કરી, તેના વડા તરીકે, છેક વીસી દરમ્યાનની સાહિત્ય–પ્રકાશનોની મુખ્ય સંસ્થા GLAVLITના વડા પાવેલ રોમાનોવને નવા પ્રધાન તરીકેનું સ્થાન આપીને નીમવામાં આવ્યો. (૧૯૨૨ની પુનરાવૃત્તિ?); એ જ રીતે રંગભૂમિની દોરવણી અંગે એક નવું બોર્ડ નીમવામાં આવ્યું.

વળી ગોરકી લેખક સંઘના (એટલે કે અખિલ રશિયાના ૨૫% =૧૩૦૦ જેટલી સભ્ય સંખ્યા ધરાવનાર, અને નવા પંથના રાહબર બનેલા સંઘના) નવા ચેરમેન તરીકે માર્કોવની નીમણૂક કરી; તથા પાર્ટીના સ્ટેટ કોન્ટ્રોલ કમિશનને મદદ કરવા 'કમિશન ઓન પબ્લિક રિલેશન્સ'ની નીમણૂક કરી, અખિલ રશિયાઈ લેખક સંઘનું મંત્રીમંડળ નાનું બનાવ્યું અને તેના જાહેરનામામાં 'રિવિઝનિસ્ટ' તથા 'ડૉગ્મેટિસ્ટ' બંને સામે તલવાર ઉગામવામાં આવી.

પરંતુ સૌથી વધુ ધ્યાન ખેંચે એવી હકીકત એ હતી કે વિદેશના વૈચારિક આક્રમણ પછી ક્રુશ્ચોવ રશિયાના લેખકો–કલાકારોને વારંવાર સાબદા રહેવાના હુકમો છોડતો હતો, એ જ પશ્ચિમની સામેના સંબંધો

ચાલુ રાખવાની – બલ્કે વધારવાની દિશામાં જ પગલું ભર્યું ! ઑગસ્ટના આરંભમાં (તા. ૫ થી ૮) 'મોડર્ન નોવેલ' ઉપર ચર્ચા કરવા કોમ્યુનિટી ઑફ યુરોપીઅન રાઈટર્સ (COMES) તરફથી આંતરરાષ્ટ્રીય લેખકોની પરિષદ બોલાવવામાં આવી. તેમાં રશિયાના પ્રતિનિધિ તરીકે શોલોખોવ, સુર્કોવ, ફેદિનની સાથોસાથ એહરેનબુર્ગ, આકસેનોવ અને ત્વારદોવ્સ્કી હતા – એ એક નોંધપાત્ર બીના સમજવી જોઈએ. અને તેમાં ફ્રાન્સના જ્યાં પોલ સાર્ત્ર, સિમોન દ' બોવોર્ર, બ્રિટનના વિલિયમ ગોલ્ડિંગ, એંગસ વિલ્સન, ઈટલીના પિસ્સીઓની, પિઓવેને વગેરે હતા. લગભગ બધાએ જ ક્રુશ્ચોવની સાહિત્ય–કલા પ્રત્યેની નીતિ સામે નાપસંદગી બતાવી. ચર્ચા દરમ્યાન ફેદિને પ્રુસ્ત, જોયસ, કાફકાની નિંદા કરી, તો એહરેનબુર્ગે આ લેખકોની મહાનતા બતાવીને કટાક્ષ કે કર્યો કે આ લેખકોનાં મૂળ લખાણો વાંચ્યા વિના અહીંના કેટલાક વક્તાઓએ અભિપ્રાયો આપ્યા છે, એવું સ્પષ્ટ થાય છે (કટાક્ષ ફેદિન ઉપર જ હતો !) પરંતુ મહાન લેખકો વર્ગોના વાડા વટાવી જઈ, વિચાર–વાદના સંકુચિત વહોળિયાં ઓળંગી જઈ સમસ્ત માનવીના મૂલ્યોના સર્જક બની જાય છે.

તો આકસેનોવે સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું કે સવાલ એ નથી કે વાસ્તવવાદી કે મોડર્ન–વાદી નવલકથા લખવી સવાલ એ છે કે સારી નવલકથા લખવી.

*

બે કવિતા

પાનખર | આન્દ્રી વોઝનેસેન્સ્કી

બતકોની પાંખોના ફફડાટ...
ઉદ્યાનોના માર્ગો પર છેલ્લે છેલ્લે
સરી જતી સાઈકલોના સ્પોકની ઝલમલ...
છેલ્લા તન્તુવાયના * જાળાં પણ તગતગ્યાં...

તમારે તેમના ઇંગિતો પ્રતિ કાન ધરવા જોઈએ;
વિદાય–વચનો કહેવા તમે જાઓ,
પેલા ઘરે જઈ બારણે ટકોરા કરી ઊભા રહો;
એ છેવાડા ઘરમાં જ એક સ્ત્રી રહે છે,
સાંજના વાળુની વેળાએ એને
પતિના પદરવ સાંભળવાના નથી હોતા...

હું જઈશ ત્યારે તે આગળા ખોલશે
અને મારા ડગલામાં મોં સંતાડી વહાલ કરશે
મારી આગળ હોઠ ધરી દેતાં તે હસશે
પછી
અચાનક તે થંભી જશે...ને બધું સમજી જશે......
ધાન્યકણોનું સમીરણે વિકીર્ણ થવું...
ખેતરોનું પાનખર નિમંત્રણ...
કુટુંબોનો ધ્વંસ......

* કરોળિયા

તે હજુ તરુણી છે
શીત વાયુમાં થરથરતી તેના ચિત્તમાં કંપ જાગશે
તેને થશે
સફરજનનું વૃક્ષ પણ, કેવું, ફળ આપે છે
અને પેલી સ્થવિર કપિન–માયને કેવાં વત્સ અવતરે છે .

ધાન્યથી લચતાં જતાં
પંખીઓની પા-પગનીની રોમહર્ષણ થતાં
ને ઝંઝામાં ઝોલે ચઢતાં અરણ્યોમાં,
વૃક્ષોની બખોલોમાં, ગોચરોમાં, ઘરોમાં
જિંદગી કેવી ધીખે છે
તે

ઈપ્સાથી આગાર,
રુદનમાં બીજાના શબ્દો, ગણગણશે
આ મારા બાહુ, આ મારાં પયોધર શા ખપનાં?
રોજ ને રોજ સવડી પેખવવાનું એ . ને .એજ કામ
આ જિંદગીના ઢસડમોળાનો શો અર્થ?
હું તેને આલિંગન દઈશ
—અને આ બધાના અર્થની ખબર મનેય ક્યાં છે?—
ને બહાર, થીજી ગયેલા ઝાકળથી
ખેતરો પર એલ્યુમિનિયમ ઢોળાશે
એ ઝાકળછાઈ ધરતી પર થઈ
કાળાં, ભૂખરાં મારાં પગલાં

ખેતરોની પેલે પારના સ્ટેશન ભણી
અંકાતાં જશે

અનુ : રતિલાલ દવે

કાકીમા પાસે | આન્દ્રી વોઝનેસેન્સ્કી

જૂનાં ગીતો શીખતી કાકીમા પાસે તુ રહે છે
તે છીંક છે ને તેને પુરુષોનાં વસ્ત્રો પહેરવાની કટેવ છે,

    વરવી ડાકણશી !
    અમે કેવું કેવું ભાંડીએ છીએ એને.
નૃત્યમાં અમે દોસ્તો છીએ – અચલ ધ્રુવની જેમ
સ્વેટરમાં હાય ખોરયા જેવી ઉષ્મા
અને મધપૂડાઓની વાસ તેમાંથી મળે છે...
                                        સુઝદાલમાં ફરિટર છે !

ત્યાં તો લોકનૃદ હાસ્ય ને સોગઠાના પાસા છે......
ગાલને સ્પર્શતાં જ તું બાળપણનાં
સંભારણાંનું ગુંજન કરવા લાગી જાય છે
– જયાં અશ્વો, સૂરજ અને મધપૂડા
પ્રતિમા શા ઝળહળે છે –
તારાં મધુ-રંગી જુલ્ફાં તો જો........

હું
બરફ અને પવિત્ર પૂર્વજો વચ્ચે, રશિયામાં,
રહું છું.

અનુ : રાધેશ્યામ શર્મા

એક કવિતા

| યુજેની વિનોકુરોવ

પ્રત્યેક રેલ્વે સ્ટેશને ફરિયાદપોથી હોય છે
જો તમે માગણી એની કરો
તો, એ તમોને દીધા વિના છૂટકો નહિ
મને થતુ
જો શાશ્વતીયે
આવી જ કો' ફરિયાદપોથી રાખી લે, તો ખોટું નહિ
કેમકે, તો પછી
લોકને સૌ દર્દની દાસ્તાં વિશે મૂગામૂગા સીઝવાનું ના રહે.
કંપે કરેલાં દર્દ
ને શિરે ગુજરતા અન્યાય સૌ
આવશે લૈને — સાવધાનીનાં ભરી ડગ, ને પછી બ્હીતાં બ્હીતા —
જાહેર જગના ચોકમાં,
વિશ્વની અદાલતે — સૌ આવશે.
હા, મને એ છે ખબર
કે
મધ્ય રાતના, બાગના સળિયા પરે ઝૂકી પડેલી
પેલી
આક્રંદ કરતી સ્ત્રી, ફરિયાદની પોથી મહીં
અર્ધી લીટીમાં ધા નાખશે, તે ઘડી
આપણે કેવો અચંબો પામશું

અનુ : રતિલાલ દવે

ત્રણ કવિતા

બારણે ટકોરા | એવતુશેન્કો

"કોણ ?"
    "એ તો હું, બુઢાપો
    આવ્યો તને મળવા."
"હમણાં નહીં
    હું કામમાં છું;
    આવજો પછીથી."
"ભલે દીકરા, ભલે
    પણ ભૂલતો ના
આ દ્વાર પાછળ હું ઊભો છુ વાટ જોતો"

પૂરું કર્યું લખવાનું મે
ફોન કીધો કોઈને
તળેલું એક ઇંડું પેટમાં પધરાવ્યુ
ને
    મે બારણું ખોલ્યું :
    અરે ત્યાં કોઈ ન્હોતું !
માન્યું :
    હશે દોસ્તોનું આ ટીખળ પજવવાનું મને
    કે પછીથી ભૂલમાં મે નામ ખોટું સાંભળ્યુ !
એ બુઢાપો તો ન'તો
    બોલાવતું'તુ શાણપણ વયનું
રાહ જોવાનું ન એને પાલવ્યુ
    નિઃશ્વાસ મૂકીને
            ગયુ

અનુ : જયન્ત પાઠક

ભરચક લત્તાઓમા | એવતુશેન્કો

પાટનગરના ભરચક લત્તાઓમાં ટહેલ્યું
વસતનાં કલરવ કરતાં પાણીની ધારે ધારે
ઉદ્દામ સ્વૈર વિચારે
અસૂમ્ય યૌવનતોરમાં
દોડતો ચઢી જઉં દોડતી ટ્રામમાં
અજબ અફલાતૂની હાંકું ગપ્પાં
દોડું મારાં જ પગનાં પૂઠે
– જે કદી પકડવાં શકય ના –
જોઉં દિઙ્મૂઢ બની
જહાજ તરતાં નદીમાં ભર્યાં
આ વિમાનો અને
    મારી કવિતા
સહુએ મુજને અઢળક દીધી સપદ
રે પણ એના પ્રયોજનોથી
રાખ્યો મુજને સાવ અજાણ!

અનુ જયન્ત પાઠક

બાબિ યાર † | એવતુશેન્કો

કોઈ સ્મારકો નથી અહીં બાબિ યાર
સીધાં ચઢાણવાળો ટેકરાળો પ્રદેશ
    – જાણે અસ્પષ્ટ આલેખો સમો!

---

† હિટલરે રશિયા ઉપરના આક્રમણ દરમ્યાન આ સ્થળે સ્તાલિનની 'શ્રમ છાવણીઓ'માં વસતા ૬૦–૭૦ હજાર યહૂદીઓની કતલ કરી હતી એનો ઉલ્લેખ કરીને રશિયામાં ઝારના જમાનાથી સ્તાલિન ક્રુશ્ચોવયુગ સુધી જે યહૂદી-દ્વેષ ચાલુ રહ્યો છે તેનું ય અહીં સૂચન છે

હું ભયભીત છું
આજે મારી વય સમસ્ત યહૂદી જાતિની ઉંમર જેટલી છે.
મને મારી જાત આ ક્ષણે યહૂદી વરતાય છે :
જાણે મિસરની ભૂમિ પર હું ભટકી ગયો છું.
મને ક્રૂસ પર ચઢાવ્યો છે – હું મૃત્યુને ભેટી રહ્યો છું
હજી આજેય ખીલાની નિશાનીઓ દેહ પર લઈ ફરું છું.
મને ડ્રેફ્સનોય[1] વિચાર આવે છે – જાણે હું જ ડ્રેફ્સ છું.
આ મારા ન્યાયાધિશો અને આરોપીઓ બધા જ ફિલિસ્તિનો[2] છે.
સળિયા પાછળ વિખુરો પાડી મને ઘેરી લીધો છે
– ચારે બાજુથી,

મારા પર થૂકે છે, જૂઠાં વેણ બકે છે,
બ્રસેલ્સની બો–પટ્ટીઓવાળી ચીસો નાખતી સન્નારીઓ
નાજુકડી છત્રીઓ મારા મોં પર ઘોંચે છે.

હું બેલોસ્ટોકનો જુવાન પણ છું
મારા બદન પરથી ટપકતું લોહી લાદી પર પથરાઈ જાય છે.
લસણની અને દારૂની એક સરખી બદબૂભર્યાં
જાહેર – પીઠાના વીરો તોફાને ચઢ્યા છે
મારામાં તાકાત નથી,

હું એમની લાતોએ તમ્મર ખાતો ગબડુ છુ,
ને વ્યર્થ પ્રાર્થનાઓ કરું છુ –
એમને સાંભળવાની ય પરવા નથી.
એ તો બરાડ્યા કરે છે :

---

૧ ફ્રાન્સમાં એક જ્યુને કાવતરામા સંડોવતો બનાવટી કેસ; એમિલી ઝોલાએ બચાવ કરેલો.

૨ મૂળ : પેલેસ્ટીનમાંની ઈઝરાયેલ વિરોધી એક ટોળી : દુશ્મનો – બર્બર અણઘડ લોક.

'ઝૂડી નાખો આ શૈતાનોને ને બચાવો રશિયા !'
—અરે અનાજનો દુકાનદાર મેં મારી માને પીટે છે

*

હું મને આના ફ્રાંક[૩] રૂપે જોઉં છું
—વસંતની કૂંપળ સમા પારદર્શક રૂપમાં
હું પ્રેમમય છું. મને શબ્દોની જરૂર નથી
મને એક માત્ર ખેવના છે
એક બીજાને જોયા કરવાની
ઉંહૂં આપણે કેટલું અલ્પ જોઈએ છીએ
        ને સૂંઘીએ છીએ
પુષ્પો અને આકાશ
        આપણાથી છીનવાઈ ગયાં છે
છતાં અંધારી કોટડીમાં ય, કેટકેટલાં—
        આલિંગીએ છીએ પરસ્પર માર્દવતાભર્યાં

પેતાઓ આવી રહ્યા છે!
        ના—બીવાની જરૂર નથી
આ તો વસંતનો કલરવ–શોર છે
—આપણી ભણી આવી રહ્યો છે એ
આવ મારી પાસે, આવ.
જલદી મને તારા હોઠ આપ
એ લોકો બારણાં ઠોકી રહ્યા છે
        જાણે—હીમની ગર્જના !

---

૩ હિટલરના અત્યાચારી અમલ દરમ્યાન જર્મનીમાં ગુપ્ત પ્રતિકાર કરતાં પકડાઈને ઠાર થનાર ૧૪–૧૫ વર્ષની જ્યૂ કન્યા

બાબિ – યાર પર
જંગલી ઘાસ લહેરાઈ રહ્યું છે.
વૃક્ષો ન્યાયાધિશો સમાં ભયની આગાહી કરી રહ્યાં છે
– બધું જ એક મૂક રૂદન સમું છે.
હું મારી ટોપી ઉતારું છું.
જાણે મારા વાળ પાકી રહ્યાનું અનુભવું છું.
અને હું –
હજારો દટાયેલાં શબો ઉપર –
મૂંગી વેદનાના રૂદન સમો છું;
અહીં કતલ પામેલો પ્રત્યેક વૃદ્ધ છું હું
પ્રત્યેક રેંસાઈ ગયેલુ બાળ છું હું

હે મારા રુસી લોક !
હું તમને ઓળખું છું
– તમે તો સ્વભાવે આતરરાષ્ટ્રીય છો.
જૂંઠા ભ્રષ્ટ હાથો તમારાં સ્વચ્છ નામને બટ્ટો લગાડે છે.
હું મારા વતનની ભલાઈ જાણું છું
કેવું ભયંકર ! એ યહૂદી – દ્વેષીઓ
પોતાને ઠંડે પેટે ઓળખાવે છે –
† 'રુસી – પ્રજા – સમાજ 'ને નામે !

† 'સોસાયટી ઑફ ધ રશિયન પીપલ્સ' : આ નામની સંસ્થાએ, ઝારના જમાનામાં, યહૂદી-દ્વેષની આગ રશિયામાં ફેલાવી હતી.

મારું બુદ બુદ એની સ્મૃતિથી જ્વી રહ્યું છે
ધરતી પરનો છેલ્લો યહૂદી–દફ્ની
સદાને સારુ દટાઈ જશે
ત્યારે–' આંતરરાષ્ટ્રીય   પૂરી ગાજશે.

મારી નસોમાં યહૂદી રક્ત વહેતું નથી
છતાં પ્રત્યેક યહૂદી–દ્વેષીનો રોષ–ધિક્કાર
–જેમ જાણે હું યહૂદી જ હોઉં –
    મારા પર ઊતરી ગયો છે !
એથી જ તો,
હું રૂસી છું

[અનુ . ભોગીલાલ ગાંધી

* વિશ્વસામ્યવાદનું આંતરરાષ્ટ્રીય ગીત 'ઈન્ટરનેશનલ'

માત્રિયોનાનું ઘર | એલેક્ઝાંદર સોલ્ઝેનિત્સિન

અનુ : રમણલાલ પાઠક

એ વાત બન્યાને ખાસ્સા ૭ મહિના વીતી ગયા છતાં, આજે પણ, મોસ્કોથી ૧૮૪ કિલોમીટર ઉપર આવેલી એ જગ્યાએ ટ્રેનો ધીમી પડી જતી. ઉતારુઓ બારીઓ બહાર ડોકાતા, અથવા તો, ઊઠીને બારણાંમાં આવી ઊભા રહેતાઃ લાઈનનું કોઈ સમારકામ ચાલી રહ્યું હતું કે શું? ગાડી મોડી તો નહિ થાય ને?

ના, બધું જ બરાબર હતું. ક્રૉસિંગ ઓળંગ્યા પછી ગાડીઓ વળી પાછી ઝડપ પકડતી અને ઉતારુઓ ઠંડા જીવે પોતપોતાની જગ્યાએ જઈને પાછા બેસી જતા.

ફક્ત એંજીન ડ્રાઈવરો જ જાણતા કે એમ શા માટે થતું—ફક્ત એંજીન ડ્રાઈવરો અને એક હું.

× × ×

૧૯૫૩ના ઉનાળામાં, ગરમ અને ધૂળિયા રણને છોડીને સીધો પાછો રશિયા પહોંચી જવાના એક માત્ર હેતુથી, હું ઝડપભેર મુસાફરી કરી રહ્યો હતો. ક્યાંય કોઈ મારી રાહ નહોતું જોતું. દસ દસ વર્ષથી ભુલાઈ ગયેલી હું એક નાચીઝ વસ્તુ હતો. મારે તો ફક્ત રણની ભયંકર ગરમીથી બચીને, મધ્ય પ્રદેશમાં, જંગલોની ગાતી હરિયાળી ભૂમિમાં પહોંચી જવું હતું. હું તો રશિયાના દૂર દૂરના કોઈ શાંત, એકાંત પ્રદેશમાં મારી જાતને ડુબાડી દેવા દોડી રહ્યો હતો... જો હજીય એવું સ્થળ ક્યાંય રહ્યું હોય તો.

એક વર્ષ પહેલાં મને ઉરાલની આ બાજુના ભાગમાં ચાલતા બાંધકામમાં મજૂરીનું કામ મેળવવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થઈ શક્યું હોત. પણ એ લોકો મને ઈલેક્ટ્રીશિયન જેવી સારી જગ્યા આપવા તૈયાર નહોતા.

વળી મને શિક્ષક થવાનો નાદ લાગ્યો હતો મારા મિત્રોએ મને સનાદ આપી કે કારણ વગર ત્યાં સુધીનો આટો ખાઈને પૈસા બગાડવાનો કશો જ અર્થ નથી.

પરંતુ મે પ્રયાસો જારી જ રાખ્યા હુ ન-પ્રાંતના કેળવણી ખાતામાં ગયો અને ત્યાં જઈને કર્મચારી વિભાગ વિષે પૂછપરછ કરી એ વિભાગના કર્મચારીઓને સામાન્યત. વપરાતા કાળા ચામડાના પડદા-વાળા દરવાજાને બદલે કાચની પારદર્શક તકતીઓ પાછળ બેઠેલા જોઈને મને આશ્ચર્ય થયુ હું જરા ગભરાતો ગભરાતો બારી ઉપર ગયો ને નમસ્કાર કરીને બોલ્યો, "તમારા ખાતામાં, એવા કોઈ સ્થળે, જ્યાં ટ્રેનો જ ન દોડતી હોય એવા કોઈ દૂરના સ્થળે, ગણિતશિક્ષકની જગ્યા ખાલી હોય તો કૃપા કરીને કહો મારે કોઈ એવા જ પ્રદેશમાં જઈને વસવુ છે"

એ લોકો મારી પાસેનાં તમામ પ્રમાણપત્રો, અલ્પવિરામ પૂર્ણ-વિરામ સહિત, તપાસી ગયા; આ ઓરડામાંથી તે ઓરડામાં દોડવા લાગ્યા, ટેલિફોનો ખખડાવી ગયા (એમને મારે પણ મારી વાત ખરેખર વિચિત્ર હતી, કારણ કે લોકો હમેશાં મોટાં શહેરોની—વધુ મોટાં અને વધુ રૂપાળાં શહેરોની—જ માગણી કરતા હતા) અને જોઈ લો આશ્ચર્ય ! એ લોકોએ મારે માટે એવુ એક સ્થળ શોધી પણ કાઢયુ — વાઈસોકે પોલ્યે એ સ્થળના નામના ઉચ્ચારે જ જાણે કે મારા હૈયામાં આનંદની લાગણી જન્માવી

વાઈસોકે પોલ્યે — જેવુ નામ તેવુ જ સ્થળ પણ હતુ એ ડુગરાળ પ્રદેશમાં આવેલું હતુ ચોપાસ નાની નાની ખીણો અને નાની નાની ટેકરીઓ નજરે પડતી હતી અને ચારે તરફ કોઈ કિલ્લાની જેમ ગીચ જગલથી એ વીંટળાયલુ હતુ એક બધ આડે સુદર જળાશય પણ રચાયુ હતુ જ્યાં જિંદગી જીવી જવાનું અને મરવાનું મન થાય એવી એ જગ્યા હતી નજીકની ઝાડીમાં એક ઝાડના થડ ઉપર જઈને હું બસ બેસી જ રહ્યો. મને થયુ કે રોજરોજ નાસ્તો કરવાની કે ખાવા પીવાની પંચાત ન હોય ને બસ આમ જ બેસી રહેવાનુ હોય તો

કેવું સારૂ ? રાતની ગાઢ શાંતિમાં, છાપરાં સાથે ઘસાતી વૃક્ષની ડાળીઓનો મર્મરધ્વનિ જ ફક્ત સંભળાતો હોય, ક્યાંયથી રેડિયોનો ઘોંઘાટ ન આવતો હોય... જાણે આખું વિશ્વ જ પરમ શાંતિમાં પેઠી ગયું હોય !

વાર્પ્સોકે પોલ્યેમાં કોઈ ભઠિયારાખાનું નહોતુ. ખાવાની કશી જ વસ્તુ વેચાતી મળતી નહીં ગામડાની આખીય વસ્તી બાજુના શહેરમાંથી કોથળામાં ભરી ભરીને પોતાને જોઈતી ખાવાપીવાની ચીજો માથે ઉપાડી લાવી, પોતાનું કામ ચલાવતી હતી.

હું ત્યાંના કર્મચારી વિભાગમાં ગયો અને એક નાનકડી બારીમાં ડોકું નાખી વિનતી ભર્યા અવાજે બોલ્યો પહેલા તો એ લોકો મારી સાથે જાણે કે વાત કરવા જ તૈયાર નહોતા. પરતુ થોડી વાર પછી તેઓ એક ઓરડામાંથી બીજામાં આંટા મારવા લાગ્યા, ટેલિફોનો ખખડાવવા લાગ્યા, કાગળિયાં કરવા લાગ્યા અને છેવટે મારી નીમણૂક ઉપર "તોર્ફોપ્રોદક્ત"નો સિક્કો તેઓએ મને મારી આપ્યો

"તોર્ફોપ્રોદક્ત !" રશિયન ભાષામાં શબ્દોનાં આવાં જોડકાં બનાવી શકાય એવું તુર્ગેનેવ તો વિચારી કદી પણ નહોતો જાણતો.

તોર્ફોપ્રોદક્ત સ્ટેશનના ભૂખરા લાકડાના જૂનાપુરાણા કામચલાઉ છાપરાને માથે એક કડક ચેતવણી લખેલી નજરે પડતી હતી: 'ફક્ત ઉતારુ-ખડમાંથી જ ટ્રેનમાં ચઢવું' અને એની સાથે એક વધારાની સૂચના પણ જડી લેવામાં આવી હતી "ટિકીટની જરૂર નથી." ટિકીટ બારી આગળ કોઈકે કરુણ રમૂજ રૂપે ન ભૂંસાય એમ આ શબ્દો પણ કોતરી કાઢ્યા હતા. 'અહીં ટિકીટો મળતી જ નથી ' આ બધાં લખાણોનો ખરો અર્થ તો હું પાછળથી જ સમજ્યો. તોર્ફોપ્રોદક્ત આવે જવું સહેલું હતું, પરતુ એ છોડીને ચાલી નીકળવું એટલું સહેલું નહોતું.

અહીં પણ ગાઢાં, ગીચ જ ગલો હતાં અને ક્રાન્તિ પછી પણ થોડો વખત એ ટકી રહ્યાં હતાં પરતુ એ પછી ઠોલસો ખોદનારાઓ તથા નજીકના સમહ ખેતરોના કિસાનોએ એ કાપી નાખ્યાં હતાં.

અહીંના પ્રમુખ શાસકોએ કેટલાય એકર ઉપર ફેલાયેલાં ઇમારતી લાકડાંનાં ઝાડ પણ કપાવી નાખ્યાં હતાં અને સારો એવો નફો લઈને ઓડેસા પ્રાંતમાં વેચી નાખ્યાં હતા.

કોલસીના ખાડાઓ વચ્ચે કામદારોની ભેટંગ વસાહત વસી રહી હતી એમાં ત્રીશી દરમ્યાન ઊભાં થયેલાં એકઢાળિયાં છાપરાં અને ૧૯૫૦ પછી બાંધવામાં આવેલા કોતરણીદાર દરવાજાવાળાં અને કાચ જડેલાં છજાંવાળાં નાનાં નાનાં મકાનો પણ હતાં પરંતુ આ મકાનોની અંદરના ભાગમાં તો છત સુધી પહોંચતી હોય એવી એક પણ દીવાલ બાંધેલી નહોતી, એટલે કે ખરેખર ચાર દીવાલોવાળો ઓરડો ભાડે મળવાની તો અહીં કોઈ આશા જ નહોતી

વસાહતને માથે કારખાનાના ભૂંગળામાંથી નીકળતો ધુમાડો તોળાઈ રહેતો નાના માપની રેલ્વે લાઈન ઉપર નાનાં નાનાં એન્જીનો ધુમાડો છોડતાં આમતેમ દોડતાં કારખાનાના ધુમાડાને વધુ ઘેરો બનાવતાં, કાન ફાડી નાખે એવી વ્હીસલો વગાડતાં અને ગંદી, કાળી કોલસીનાં ચોસલાં કે ગઠ્ઠા ખેંચી જતાં હુ સહેલાઈથી કલ્પી શક્યો કે સાંજે કલબને દરવાજે લાઉડસ્પીકર ઘોંઘાટ મચાવી મૂકતું હશે; શેરીઓમાં દારૂડિયા રખડતા હશે અને વહેલા-મોડા એકબીજા સામે છરીઓ ઉછાળતા હશે.

રશિયાના કોઈ શાંત ખૂણે જઈને વસવાનુ મારુ સ્વપ્ન મને આવી જગ્યાએ ખેંચી લાવ્યુ ! એ કરતાં તો હુ જ્યાં રહેતો હતો ત્યાં, રણ વચ્ચે ઊભેલા મારા ઝુંપડામાં જ, ટકી રહ્યો હોત તો વધુ સારુ એમ મને લાગ્યુ, ત્યાં રાત્રે તો પવનની તાજી-શીતળ લહેરો આવેતી અને માથે આકાશનો તારા મઢ્યો ઘુમ્મટ દેખામા કરતો.

સ્ટેશનના બાંકડા ઉપર મને ઊંઘ આવી નહીં અને સવાર થવા આવતાં જ હુ વસાહતમાં બીજુ ચક્કર લગાવવા નીકળી પડયો આ વખતે મને એક નાનકડુ હાટ જેવું જોવા મળ્યુ; ત્યાં વહેલી સવારે એક જ સ્ત્રી ઊભી ઊભી દૂધ વેચી રહી હતી મેં દૂધની એક બાટલી લીધી અને ત્યાં ને ત્યાં જ પીવા માંડી

એની વાત કરવાની ઢબથી મને આશ્ચર્ય થયું. સામાન્ય અવાજે બોલવાને બદલે એ દયામણા લહેકાથી વાતચીત કરતી હતી. એશિયા છોડીને આ પ્રદેશમાં આવતાં હું જે ભાષા સાંભળવા ઝંખી રહ્યો હતો એ ભાષામાં એ વાતચીત કરી રહી હતી.

"પીઓ, ભગવાન તમારા ઉપર મહેરબાની રાખે! તમે અજાણ્યા લાગો છો, ખરું ને?"

"તમે ક્યાંથી આવો છો?" મેં જરા ગહન અનુભવતાં પૂછયું.

અને એની વાતમાંથી મને જાણવા મળ્યું કે કોલસી કામદારોની વસાહત સિવાય પણ અન્યત્ર માણસો વસતાં હતાં. રેલવે લાઈનને છેડે એક ટેકરી હતી અને એ ટેકરી ઉપર તલ્નોવો નામનું એક ગામડું હતું. જમાનાઓથી એ ત્યાં વસેલું હતું અને એક જમાનામાં આ "રખડુ" માલવારી કોમની નાઈનું કુટુંબ એક મોટા ઘરમાં રહેતું હતું અને ચારે તરફ ગીચ જંગલ હતું. એથી આગળ પણ વિશાળ ગ્રામ પ્રદેશ વિસ્તરેલો હતો અને એમાં ચાસ્લીત્સી, ઓવિન્તસી, રપુદની, શેવર્નની, શેસ્તીમીરોવો અને એમ રેલવે લાઈનથી દૂર ને દૂર, જંગલમાં ઊંડે ને ઊંડે, સરોવરોને કાંઠે, ગામડાં ને ગામડાં જ ફેલાયલાં પડયાં હતાં

ગામડાંનાં નામ સાંભળતાં મને શીતલ લહેરોના સ્પર્શ જેવો આનંદ થયો. રશિયાના ગ્રામ–વનપ્રદેશના અસ્તિત્વની જાણે કે એ મને ખાતરી આપી રહ્યાં હતાં. મેં એ બાઈને વિનતી કરી કે હાટ પૂરું થયા પછી એણે મને તાલ્નોવો લઈ જવો અને રહેવા માટે ત્યાં કોઈ ઘર શોધી આપવું.

ભાડુત તરીકે હું લાભકારક વ્યક્તિ હતો એમ લાગ્યું, કારણ કે ભાડા ઉપરાંત શાળા તરફથી મારા મકાન–માલિકને શિયાળાને માટે એક ખટારા જેટલી કોલસો પણ આપવાનું કર્યું હતું. પેલી બાઈનું દયામણું સ્મિત આ વાતથી ચિંતાભર્યું અને કરુણ બની ગયું; કારણ કે એમને પોતાને જ રહેવાને કોઈ સ્વતંત્ર ઓરડી નહોતી એ અને એના પતિ ઉપરાંત, એની ઘરડી માને પણ એ લોકોએ સાથે રાખવી પડતી.

આથી એ બાઈ મને એક પછી એક એમ એનાં બે સબંધીઓને ઘેર લઈ ગઈ બ નેમાંથી એકોય ઘરમાં અલગ ઓરડી મળી શકે તેમ નહોતુ બને ઘર વધુ પડતી વસતિવાળાં અને શોરબકોરવાળાં હતાં

ફરતાં ફરતાં અમે એક બ ધ બાંધેના નાળા પાસે આવી પહોંચ્યાં એમાં ઝાઝું પાણી નહોતું અને એના ઉપર એક નાનકડો પૂલ બાંધેલો હતો આ સ્થળ અહીં મને સૌથી વધારે રમણીય લાગ્યું બેદમજનૂનાં બેત્રણ વૃક્ષો કાંઠા ઉપર ઝૂકી રહ્યાં હતાં, એક બાજુ કઈક વધુ ઢળતું એવું એક મકાન ઊભુ હતુ તળાવડીમાં બતક તરી રહ્યાં હતાં કોઈ કોઈ બતક કાંઠે ચઢી આવી, પાણી ખંખેરવા પોતાની જાતને ધુણવી રહ્યાં હતાં.

"તો હવે, આપણે માત્રિયોનાને મળી જોઈએ" મારાથી હવે કઈક કંટાળવા લાગેલી મારી ભોમિયણ બોલી "વાંધો ફક્ત એટલો જ છે કે એનું ઘર તમને જોઈએ તેટલું સ્વચ્છ અને હૂફાળુ નહીં લાગે એ બધુ સારી રીતે રાખી શકતી નથી એની તબિયત સારી નથી રહેતી '

× × ×

માત્રિયોનાનું ઘર નજીકમાં જ હતું ઠંડી પશ્ચિમ તરફ ચાર બારીઓ પડતી હતી બને બાજુનાં છાપરાં લાકડાનાં નળિયાથી છાયેલાં હતાં ઉપરની એક નાનકડી બારી જૂની રશિયન પદ્ધતિએ શણગારેલી હતી પરંતુ નળિયાં સડી જવા આવ્યાં હતાં ઘરનાં પાટિયાંના છેડા અને એક જમાનાનાં સુશોભિત, વિશાળ બારણા જૂનાં થવાથી કાળાં પડી જવા આવ્યાં હતાં અને દરવાજા ઉપરના નાનકડા છાપરામાં કાણાં પડી ગયાં હતાં

દરવાજામાં જવાની નાનકડી બારી બધ હતી પણ મારી સાથીદારે એ ખખડાવવાને બદલે નીચેથી હાથ નાખી આગળો ફેરવી ઉઘાડી નાખી ફક્ત ઢોર ન પેસી જાય એટલા ખાતર જ એ બધ રાખવામાં આવી હતી અદરનો વાડો ખુલ્લો હતો, પરંતુ મકાન વિશાળ હતું મુખ્ય બારણામાં પ્રવેશતાં જ થોડા પગથિયાં ચઢવાનાં આવતાં ત્યાંથી

એક છત વગરના વિશાળ ઓરડામાં પ્રવેશાતું, જે છેક છાપરા સુધી ખુલ્લો જ હતો ડાબી બાજુનો દાદર ઉપરના ઓરડામાં લઈ જતો. એ ઓરડો તદ્દન અલગ જેવો જ હતો, પણ એમા અગાશી નહોતી વળી બીજી એક સીડી નીચે ભોંયરામાં જવા માટે પણ હતી જમણી તરફ મકાનનો મુખ્ય ભાગ હતો, જેની ઉપર મેડી ને નીચે ભોંયરું હતું

મકાન ઘણું પુરાણું હતું અને એનું બાંધકામ મજબૂત હતું મૂળ તો કોઈ મોટા કુટુંબ માટે બંધાવેલા એ મકાનમાં આજે તો ફક્ત એક સાઠ વર્ષની એકલવાઈ વૃદ્ધા જ રહેતી હતી

જ્યારે હું એની ઓરડીમાં પ્રવેશ્યો ત્યારે એ બાઈ મજૂરો માટે મહામૂલ્યવાન એવાં ટૂંકાં, મેલાં, ફાટેલાં લુગડાં ઓઢીને રશિયન ઢબની અગાશી ઉપર સૂઈ રહી હતી.

આખાય મકાનમાં સારામાં સારા એવા બારીઓવાળા વિશાળ ખંડમાં, બારીઓ નજીક પાટલીઓ અને ટિપાઈઓ ઉપર, રંગના છોડનાં સંખ્યાબંધ કૂંડાં ગોઠવી મૂકવામાં આવ્યાં હતાં મૂક છતાં જીવંત સાથીઓની જેમ આ છોડવા પેલી એકલવાઈ બાઈની એકલતાને હળવી બનાવી દેતા હતા. આ છોડવા ફાવેતેમ ફાલ્યાફૂલ્યા હતા અને ઉત્તર તરફથી આવતા નજીવા પ્રકાશને પણ એ છાઈ દેતા હતા અગાશીના ભૂગળા પાછળ અર્ધાં ઢંકાયેલને સ્નેહી એ મકાન માલિકણ રહ્યા સહ્યા પ્રકાશમાં પીળી—ફીકી અને માંદલી દેખાઈ એની દુખિયારી આંખો જોતાં લાગતું હતું કે લાંબી માંદગીને કારણે એ બાઈના શરીરમાં જરાય શક્તિ રહી નહોતી

અમે એની સાથે વાત કરવા માંડી, ત્યારે પણ એ બાઈ તો ઓશિકા વગરની પથારીમાં માથું ઢાળીને બાજુના તરફ મોં રાખી પડી પડી જ વાત કરતી હતી અને હું ઝીણો ઝીણો એનું નિરીક્ષણ કર્યા કરતો હતો બાકુન મળ્યા બદલ એણે કશો જ આનંદ વ્યક્ત કર્યો નહીં પોતાને લાગુ પડેલી ભયંકર બિમારીની જ ફરિયાદ કરતી રહી:
"હમણાં જ મને રોગનો હુમલો આવી ગયો. દર મહિને આવો હુમલો

આવતો નથી. પણ જ્યારે આવે છે ત્યારે બે ત્રણ દિવસ ચાલે છે અને એથી હુ ઊભી થઈ શકીશ નહીં મારી પાસે જગ્યા જરૂર છે તમે ઇચ્છો તો અહીં રહી શકો છો"

અને પછી તે બીજા અનેક ઠેકાણાં બતાવવા લાગી, જ્યાં રહેવાથી હું વધારે સુખશાંતિ અને હૂફ પામી શકું. એ સ્થળો જોઈ આવવાનો એણે મને આગ્રહ પણ કર્યો પરંતુ હું તો બરાબર સમજી ગયો હતો કે મારા નસીબમાં આ અંધારિયા ઘરમાં જ રહેવાનુ લખાયલુ હતુ. ત્યાં પોતાની જાત ભાગ્યે જ જેમાં જોઈ શકાય એવો એક ઝંખો અરીસો હતો અને દીવાનને શોભાવવા માટે એક એક રૂમન આપીને ખાસ ખરીદેલાં બે ભાતભાતની ચિતરામણવાળાં પોસ્ટરો ચોટાડેલાં હતાં (એકમાં પુસ્તકોની જાહેરાત હતી, જ્યારે બીજામાં પાકની લણણી વિષેની સૂચનાઓ હતી)

માત્રિયોના વાસિલ્યેવ્નાએ ફરી વાર આગ્રહ કરીને મને ગામમાં ચક્કર લગાવવા ધકેલ્યો અને છતાં બીજી વાર પણ જ્યારે હું એને ત્યાં જ પાછો આવીને ઊભો ત્યારે એણે મને કાઢવાનો પ્રયાસ ચાલુ જ રાખ્યો, "જુઓ, મને કશું જ આવડતુ નથી, હું રાંધી શકતી નથી આપણુને કેવી રીતે ફાવશે એ મને જરાય સમજાતુ નથી ." પરંતુ આ વખતે એ ઊભી ઊભી વાત કરતી હતી અને મને એમ પણ લાગ્યુ કે મને પાછો ફરેલો જોઇને એની આંખોમાં આનંદની અછી ચમક પણ આવી ગયેલી. અમારી વચ્ચે ભાડા બાબતમાં તેમજ શાળા તરફથી પૂરી પાડવામાં આવનારી કોલસી બાબતમાં સમજૂતી થઈ ગઈ

× × ×

પાછળથી મને ખબર પડી કે વર્ષોથી માત્રિયોના વાસિલ્યેવ્ના એક રૂબલની પણ કમાણી કરી શકી નહોતી એને અશક્તાવસ્થાનુ કોઈ પેન્શન મળતુ નહીં અને એના સગાંસબંધીઓ પણ ભાગ્યે જ એને કાંઈ મદદ કરતાં. સમૂહખેતરમાં એ મજૂરી કરતી પણ બદલામાં એને રોકડ મજૂરી મળતી નહીં બરાબર સહીસિક્કાવાળી એની નોંધ

પોથીમાં એના કામના દિવસો નોંધી આપવામાં આવતા અને મજૂરી ઉધાર રાખવામાં આવતી.

અને એમ હું માત્રિયોના સાથે રહેવા લાગ્યો. અમે ઓરડા વચ્ચે કોઈ પાર્ટિશન નખાવ્યું નહીં. તે બારણા અને અંગેઠી વચ્ચે ખૂણામાં પોતાની પથારી કરતી; જ્યારે મેં એક બારી પાસે મારો બિસ્તર લંબાવ્યો. બીજી બારી પાસેથી માત્રિયોનાને પ્રિય એવા રબરના છોડવા પણ મેં જગ ખૂણામાં ખસેડી નાખ્યા અને ત્યાં એક નાનકડું ટેબલ ગોઠવવાની જગ્યા કરી. આ ગામડામાં વીજળીના દીવા હતા વીસી દરમ્યાન ચાતુરીથી અહીં વીજળીની લાઈન લાવવામાં આવી હતી. અખબારોમાં "ઇલીચ (લેનિન)ના નાનકડા દીવા"ની ભારે પ્રશંસા આવતી, પરંતુ કિસાનો તો આંખો ફાડીને 'ઝારના દેવતા'ની જ વાતો કર્યા કરતા

ગામડામાં વસતા કેટલાક સુખિયા લોકો કદાચ માત્રિયોનાના ઘરને ઘર જ નહોતા ગણતા, પરંતુ એણે જ અમને તો એ શરદ તેમજ શિયાળા દરમ્યાન બરાબર રક્ષણ આપ્યું હતું. છાપરું વરસાદનાં પાણી રોકી શકતું હતું અને ઠંડા હીમ જેવા પવનો પણ અંગેઠીની હૂંફને સંપૂર્ણ નાકામિયાબ બનાવી દઈ શકતા નહીં. અલબત્ત, સવારમાં ખાસ કરીને જ્યારે ખુલ્લી બાજુએથી પવન ફૂંકાવા લાગતો ત્યારે જરા ઠંડી લાગતી ખરી.

× × ×

માત્રિયોના અને મારા સિવાય આ ઘરમાં એક બિલાડી, કેટલાક ઉંદર અને કેટલાક વાંદા પણ રહેતા હતા. બિલાડી પણ ઘરડી અને લંગડી હતી. માત્રિયોનાએ એને કેવળ દયાની મારી ઘરમાં આવવા દીધી હતી અને એ રહી પડી હતી. એ ચારે પગે ચાલતી તો ખરી, પરંતુ ભારે લંગડાતી. એનો એક પગ ભાંગેલો હતો અને એને સાચવવા એ ભારે કોશિશ કરતી. એ જ્યારે અંગેઠો ઉપરથી કૂદકો લગાવતી ત્યારે બીજી બિલાડીઓની જેમ હળવા બિલ્લી પગે જમીન ઉપર

નહોતી પડતી, પરંતુ ત્રણ પગ એક સાથે પછડાયાનો ભારે અવાજ કરતી એ અવાજ એવો તો ભરકર હતો કે જ્યાં સુધી હું એનાથી ટેવાયો ન હોતો ત્યાં સુધી એ થતાં જ હું ચોંકી ઊઠતો આટલો અવાજ થવનું કારણ કદાચ એ હતું કે એ બિલાડી ચોથા પગને બચાવવા પોતાના ત્રણે પગ સાથે જમીન ઉપર પછાડતી

ઘરમાં ઉંદર હતા એનું કારણ એ તે નહોતું જ કે બિલાડી એમને પકડી શકતી નહોતી તક મળતાં એ પણ વીજળીની ઝડપે એમના ઉપર ત્રાટકતી અને મોંમાં એકાદને પકડીને જ પાછી વળતી. પરંતુ ઉંદરોને સુખિન સતાઈ રહેવા માટે ભાત્રિરોનાની દીવાનોમાં ઉત્તમ વ્યવસ્થા હતી જૂના સુખના દિવસોમાં કોઈ કે દીવાનો ઉપર લીલા રંગનાં, કેતરણીવાળાં પૂઠાં ચોંટાડયાં હતાં અને તે પણ એકાદ ઘર જેટલાં નહીં પૂરા પાંચ ઘર સુધી પૂઠાંના થર એકબીજાની સાથે તો બરાબર વળગી રહ્યા હતા પરંતુ દીવાલ ઉપરથી ઊખડીને થોડા ઊંચા થઈ ગયા હતા પરિણામ લાકડાની દીવાલ અને પૂઠાંનાં પડ વચ્ચે પડી ગયેલી જગ્યામાં ઉંદરોએ પોતાનાં દર બનાવ્યાં હતાં એમાં તેઓ લહેરથી મહાલ્યા કરતા અને કદી કદી તો ઠેઠ છત સુધી દોડતા ચઢી જતા. બિલાડી એમની આ દોડાદોડને ગુસ્સાભરી આંખે જોઈ રહેતી, પરંતુ એ બિચારી એમને પકડી શકતી નહીં

કયારેક તો બિલાડી વાંદાને પણ ખાઈ જતી, પરંતુ એથી એ માંદી પડી જતી વાંદાઓ ફક્ત એક જ વસ્તુની મર્યાદા જાળવતા અને તે એ કે અગેઠી અને રસોડાના ભાગને ઓરડાના સારામાં સારા ભાગથી જુદા પાડતા પાર્ટિશનને તેઓ કદીય ઓળંગતા નહીં એટલે અમારા રહેવાના ભાગમાં તેઓ કદીય ફરકતા નહીં પરંતુ રાત્રે રસોડું વાંદાથી ખદબદી રહેતું ભૂ ચૂપ જો હું રાત્રે પાણી પીવા રસોડામાં જતો અને બત્તી કરતો તો આખોય ફરસ રસોઈનું મોટું ટેબલ અને દીવાલો પણ એ કાળાં જીવડાંના ચરના ચરથી ખદબદતી માનમ પડતી. ઘણી વાર હું વાંદા મારવા માટે શાળાની પ્રયોગ શાળામાંથી બોરેક્સ પાવડર લઈ

આવતો અને કોઈ ખાવાની ચીજમાં મેળવીને જમીન ઉપર પાથરી દેતો. થોડા દિવસ વાંદાનો ત્રાસ ઓછો દેખાતો. પરંતુ માત્રિયોનાને હંમેશાં ડર રહ્યા કરતો કે કદાચ બિલાડી એ ઝેરી ખોરાક ખાઈ જશે તો મરી જશે. એટલે મારે વળી ઝેર પાથરવાનું બંધ કરવું પડતું અને દરમ્યાન નવા વાંદા અવતર્યે જતા.

રાત્રે જ્યારે માત્રિયોના ભર ઊંઘમાં પડી જતી અને હું મારા ટેબલ ઉપર કામ કર્યા કરતો ત્યારે દૂર દૂર ઘૂઘવતા કોઈ સમુદ્રના ઘુઘવાટ જેવા વાંદાના એકધારા સરસરાટમાં પૂઠા પાછળ પ્રસંગોપાત્ત થતી ઉંદરાની દોડાદોડીનો અવાજ પણ ડૂબી જતો પરંતુ એનાથી પણ હું ટેવાઈ ગયો હતો, કારણ કે એમા કશું જ ખોટું નહોતું, કશું જ અનિષ્ટ નહોતુ. એ સરસરાટ તો એમના જીવનનો પુરાવો હતો.

એ જ રીતે હું પુસ્તકોની જાહેરાતના પોસ્ટરની કઢંગી શોભાથી ટેવાઈ ગયો હતો દીવાલ ઉપર ચોંટી રહ્યું એ બેલીન્સ્કી, પાનફેરોવ અને બીજા અનેક લેખકોનાં પુસ્તકો, એક પણ શબ્દ બોલ્યા વગર, મને દેખાડયા કરતુ અને હું જોયા કરતો. આમ, માત્રિયોનાના ઘરની પ્રત્યેક વસ્તુથી હું ટેવાઈ ગયો.

× × ×

માત્રિયોના સવારે ચાર-પાંચ વાગ્યે ઊઠતી એની દીવાલ ઉપરનું ઘડિયાળ સત્તાવીસ વર્ષ પહેલાં કોઈ દુકાનમાંથી ખરીદેલું હતું. એ હંમેશાં આગળ દોડતું, પણ માત્રિયોનાને એની ફિકર નહોતી, કારણ કે એ બંધ તો નહોતું જ પડી જતું અને સવારમાં ક્યારેય એને મોડી તો નહોતું જ પાડતું ઊઠીને એ રસોડાના પડદા પાછળની બત્તી કરતી અને જરાય અવાજ ન થાય એની સંપૂર્ણ કાળજી રાખીને શાંતિથી અને ધ્યાનપૂર્વક બધાં કામ કરતી તે અગેઠો સળગાવતી; બકરી દોહવા જતી; (એની પાસે ઢોરોમાં, વળેલી શિંગડીઓ અને મેલી-સફેદ રૂંવાટીવાળી આ એક માત્ર બકરી જ હતી.); પાણી ભરી લાવતી અને ત્રણ જુદાં જુદાં વાસણમાં એ ઉકાળતી: એક એને પોતાને માટે, બીજું

મારે માટે ને ત્રીજુ બકરીને માટે. એ પછી નીચે ભંડારિયામાંથી બટાકા કાઢી લાવતી; જેમાંથી નાનામાં નાના બકરી માટે, એથી સહેજ મોટા એવા પોતાને માટે અને મોટા ઈંડા જેવડા મારે માટે, એમ જુદા પાડતી એનાથી મોટા બટાકા એના વાડામાં પાકતા જ નહીં; કારણ કે એનો વાડો રેનાળ હતો, યુદ્ધ પછી એમાં ક્યારેય ખાતર નાખવામાં આવેલું જ નહીં, અને એમાં દર વખત બટાકા ને બટાકા જ વાવ્યા કરવામાં આવતા; જેથી મોટા દળદાર બટાકા પાકવાનો કોઈ સંભવ જ રહ્યો નહોતો

એનાં આ સવારનાં કામકાજ મને જાગ્યે જ જોવા મળતાં. હું મોડો સૂતો; શિયાળાનો તડકો ઠીક ઠીક ચઢી ગયા પછી જ ઊઠતો; થોડી આળસ મરડતો અને પછી ઓઢેલા ધાબળા ને ઘેટાના ચામડાની બહાર માથું કાઢતો. આ બે ઓઢણ, પગમાં કેદીએ તે પહેરવાનું જર્કિન અને નીચે ઘાસ ભરેલા ટાટની ગોદડી રાત્રે જ્યારે ઉત્તરનો ઠંડો પવન અમારી જર્જરિત બારીઓને ખખડાવ્યા કરતો ત્યારે પણ, મને સારી હૂંફ આપી રહેતાં ઊઠ્યા પછી, રસોડાના પડદા પાછળ સાવચેતીપૂર્વક ચાલતા માત્રિયોનાના કામકાજનો આછો ધ્વનિ મારે કાને પડતો ને ધીમેથી અને ખાસ વિચારપૂર્વક હું જ એને સંબોધીને બોલતો :

" ગૂડ મોર્નિંગ, માત્રિયોના વાસિલ્યેવ્ના ! " અને દર વખતે જવાબમાં મને પડદા પાછળથી એ જ માયાળુ શબ્દો સાંભળવા મળતા. બોલતાં બોલતાં એનો સ્નેહાળ અવાજ ગળગળો થઈ જતો – દાદીમા પરીકથાઓ કહેતાં ઘણી વાર જેવો ઊર્મિલ અવાજ કાઢે છે તેવો ·

" આપને પણ , ગૂડ મોર્નિંગ "

અને થોડી વાર પછી પાછો એનો એવો જ અવાજ સંભળાતો, " તમારો નાસ્તો તૈયાર થઈ ગયો છે " નાસ્તામાં શું છે તે એ કદી જાહેર કરતી નહીં, પરંતુ એ કલ્પી લેવું સહેલું હતું: બટાકાનું સૂપ હોય કે પછી જવની રાબ (એ વર્ષે તોર્ફોપ્રોદક્તમાં બીજું કોઈ અનાજ મળતું જ નહીં અને જવ માટે પણ તમારે ઝઘડવું પડતું; કારણ કે

એ જ રસ્તામાં સસ્તા હતા અને લોક કુકડરોને ખવડાવવા માટે કોથળે કોથળા ભરીને ખરીદી જતા) અને એમાં ઘણીવાર મીઠું જ ન હોય, તો ક્યારેક એ સહેજ દાઝેલી પણ હોય. એ મારાં પેઢાં ને તાળવે ચોંટતી અને પેટમાં બળતરા જગાડતી

પરંતુ એમાં માત્રિયોનાનો દોષ ન હોતો. તાકેમિઝાકતામાં માખણ મળતુ જ નહીં, માર્ગારીનની જમગજસ્ત તગી હતી; ફક્ત મિશ્રતેલ જોઈએ તેટલુ મળતુ. અને તપાસ કર્તા મને એ પણ જણાયુ કે રશિયન ઢબની અંગેઠી રસોઈ માટે સગવડ ભરેલી નહોતી રસોઈ કરનાર વાસણો ઉપર નજર રાખી શકતુ નથી અને એથી ચારે બાજુથી એને બરાબર ગરમી મળે એમ બની શકતુ નથી. મને લાગ્યુ કે એક પાષાણ યુગથી અમારા પૂર્વજો આવી ભઠ્ઠીઓ વાપરતા આવ્યા હશે, કારણ કે એક વાર તમે એને વહેલી સવારે સળગાવો પછી આખો દિવસ એના ઉપર ખાવાનુ પકાવી શકો, પાણી ઉકાળી શકો, રામ ગરમ કરી શકો અને રાત્રે ઊંઘ દરમ્યાન પણ એમાંથી હૂંફ મેળવી શકો

× × ×

મને જે કાંઈ પીરસવામા આવતુ તે બધુ જ હુ કશાય કચવાટ વગર ખાઈ લેતો એમાં કંઈક ન ખાવા જેવુ – વાળ, કોલસાનો ટુકડો કે વાદાનો પગ આવી જાય તો શાંતિથી એને હુ એક બાજુ કાઢી નાખતો મને કદીય માત્રિયોનાનો વાંક કાઢવાનું મન થતું નહી અને એણે જાતે જ મને ચેતવણી કર્યા નહોતી આપી ?

' જુઓ, મને કશુ જ આવડતું નથી, હું રાંધી શકતી નથી આપણને કેવી રીતે ફાવશે એ મને જરાય સમજાતુ નથી '

" આભાર ! ' હુ અંતઃકરણપૂર્વક કહેતો

" શા માટે ? જે કાંઈ તમારુ પોતાનુ જ છે એને માટે ? એ જવાબ દેતી અને પોતાના પ્રેમાળ મનકાટ વડે મને ચૂપ કરી-જતી

અને પછી એની ઝાંખી ભૂરી આંખોમાં નિખાલસ ભાવ સાથે એ મને પૂછતી, ' અને હવે તમારે માટે હુ શુ રાંધુ ? "

' હવે એટલે કે વળુ માટે, કારણ કે હુ મોરચા ઉપર હોઉં એમ બે જ વાર જમતો અને અત્યારે હું સૂચના પણ શુ બનાવવાની આપી શકુ ? એનું એ જ બટાકિયુ સૂપ સિવાય બીજુ મળતુ જ શુ હતું તે ?

અને એ બધુ મે સ્વીકારી લીધું હતું કારણ કે હવે જિંદગીનો અર્થ ભોજનમાં નહીં શોધવાનુ મે શીખી લીધું હતું ત્યારે મન મ ત્રિયોનાના ગોળ ચહેરા ઉપરના ખુશીના સ્મિતની કિંમત અનેકગણી હતી હું કેમેરા ખરીદવા જેટલા પૈસા ભેગા કરી શક્યો ત્યારે પણ એ સ્મિતની તસવીર ઝડપી લેવાના મારા પ્રયાસો નિષ્ફળ જ ગયા હતા કેમેરાની કડી આંખ એના તરફ મંડાયલી જોતાં જ માત્રિયોનાના મોંના ભાવ એકાએક તંગ થઈ જતા અથવા તો વધુ પડતા ગંભીર બની જતા એકજ વાર જ્યારે એ બારી બહાર મહોલ્લામાં જોતી કશીક વાત ઉપર મલકી રહી હતી ત્યારે હું એની એવી તસવીર ઝડપી શક્યો હતો

એ શિયાળામાં માત્રિયોનાની ચિંતાનો કોઈ પાર નહોતો એના પડોશીઓ એને પેન્શન મેળવવાનો પ્રયાસ કરવાનું સમજાવી રહ્યાં હતાં આ દુનિયામાં એ તદ્દન એકલી જ રહી હતી અને જ્યારે એ ગંભીર માંદગીમાં પટકાવા લાગી ત્યારે એને સમૂહફાર્મમાંથી પણ બરતરફ કરવામાં આવી હતી. એને અન્યાય ઉપર અન્યાય થયા જ કર્યો હતો એ માંદી હતી, પરંતુ એને કામ માટે અશક્ત ગણવામાં આવી નહોતી. એણે પચીસ વર્ષ સુધી સમૂહફાર્મમાં મજૂરી કરી હતી, પરંતુ એ સમૂહફાર્મ હતું કારખાનું નહીં, અને એથી એને પેન્શનનો અધિકાર નહોતો હવે ફક્ત તે પોતાના મૃત પતિને નામે, પોતાનું ભરણ પોષણ કરનાર ગુમાવ્યા બદલ પેન્શન માગી શકે અને કદાચ મેળવી શકે પરંતુ એના પતિનું અવસાન યુદ્ધના પ્રારંભ વખતે થયુ હતું એ વાતને. આજે, બાર પંદર વર્ષ વીતી ગયાં હતાં આજે હવે, એના

પતિએ કેટલાં વર્ષ નોકરી કરી હતી અને કેટલું કમાતો હતો એ બધી વીગતો, જુદે જુદે સ્થળેથી મેળવવાનું સહેલું નહોતું. અને બધી જ વિધિમાંથી પસાર થવાનું તો વળી કેટકેટલું મુશ્કેલ અને માયાકુટિયું કામ હતું! એનો પતિ મહિને, માનો કે, ત્રણસો રૂબલ કમાતો હતો, આજે એ એકલી જ જીવતી હતી. અને એને મદદ કરનાર કોઈ જ નહોતું, એનો જન્મ અમુક સાલમાં થયો હતો—આ બધી જ વાતનાં પ્રમાણપત્ર આપનારા જોઈએ એ પછી એ બધું મેળવીને પેન્શન કચેરીએ જવાનું. એમાં કશી ભૂલ ન હોય એ ચકાસવા માટે પાછાં બધાં જ કાગળિયાં આગળ મોકલાય ત્યાંથી એ મંજૂર થઈ ને આવે એ પછી જ તમે પેન્શનના અધિકારી છો કે નહીં એ તમે જાણી શકો.

વળી પેન્શન કચેરી તાલસોવોથી વીસ કિલોમીટર પૂર્વમાં હતી, જીલ્લા સમિતિની કચેરી દસ કિલોમીટર પશ્ચિમે હતી અને કારખાના–વિસ્તાર સમિતિની કચેરીએ જવા માટે ઉત્તર બાજુ એક કલાક ચાલવું પડે તેવું હતું. આથી પરિસ્થિતિ ઓર વધુ મુશ્કેલ બની ગઈ અક્ષરો બરાબર લખાયા ન હોય—ક્યાંક મીંડુ રહી ગયું હોય કે અક્ષરને માથે લીટી કરવાની રહી હોય—આવી કસૂરો માટે એ લોકોએ બિચારીને બે મહિના સુધી એક કચેરીમાંથી બીજી કચેરીમાં દોડાવ્યા કરી. દરેક વખતે જવા–આવવામાં આખો દિવસ નીકળી જતો. એ જીલ્લા સમિતિની કચેરીએ પહોંચતી તો જવાબ મળતો કે 'આજે મંત્રી ગામ ઉપર છે જીલ્લા સમિતિઓના મંત્રીઓને આજકાલ બહાર વધારે જવું પડે છે, માટે કાલે આવજો!' બીજે દિવસે વળી મંત્રી હાજર હોય છે તો એનો રબરસ્ટેમ્પ જડતો નથી. એટલે વળી ત્રીજે દિવસે આવવાનો હુકમ થાય છે ત્રીજે દિવસે પણ વળી એણે વીલે મોએ પાછી ફરવું પડે છે, કારણ કે એનાં બધાં જ કાગળિયાં એક સાથે ટાંચેલાં હતાં ને એમાં કોઈક બાડિયા કારકૂને ખોટા કાગળ ઉપર સહી કરી દીધી હતી.

"એ લોકો અહીંથી તહીં ધક્કા જ ખવડાવ્યા કરે છે.

ઇગ્નાનિય !" અર્થહીન આટાફેરાને અંતે એ મારી આગળ ફરિયાદ કરતી・ "હું હવે આનાથી વાજ આવી ગઈ છુ '

× × ×

પરતુ થાડા વખતમાં જ એ પુન આનદમાં આવી ગઈ મને લાગ્યુ કે ખુશ રહી શકવાનું ચોક્કસ સાધન તેણે અનન્ય શોધી કાઢયુ છે તે કામ કરવા લાગી હતી. એ પાવડો લઈને બટાકા ખોદવા જતી અથવા તો બગલમાં કોયળો મારીને કોલસી શોધવા નીકળી પડતી. અથવા તો ટોપલો લઈને જગલમાં દૂર દૂર બોર ભેગા કરવા ઊપડી જતી કયેરીઓના ટેમલોને બદલે આમ છોડવાઓ આગળ ઝૂકવાનું એને ગમતુ અને જ્યારે ભારે બોજો ઉપાડીને પાછી ફરતી એના ખભા દુખતા ત્યારે પણ માત્રિયોના ખુશમિજાજ જ દેખાતો, એના સહજ એવા મીઠા સ્મિતે તે મનકથા કરતી અને દુનિયા સામે એની કોઈ ફરિયાદ હોય એમ જણાતુ નહી

"મે એક સરસ શોધ કરી છે, ઈગ્નાનિય, કોલસી કયાથી લઈ આવવી એ મે શોધી કાઢયુ છે બહુ સરસ જગા છે !'

' પરતુ મને મળેતી કોલસી જ બસ થઈ જશે માત્રિયોના ! એક આખો બટારો ભરીને તો મળી છે'

"બટ્ તમારી કોલસી ! અરે, એનાથી બેગણી તો શ ચારગણી હોય ત્યારે કદાચ પૂરની થાય કડકડતો શિયાળો બેસે છે અને બારીઓ ખટખટાવતો પવન ઘૂસી આવે છે ત્યારે અગેઠી તમે ગમે તેટલી જોરથી સળગાવોને, પણ એ વધારે જોરથી બધી ગરમી બહાર જ ફેકયા કરવાનો ગયે વર્ષે અમે કોલસીના ઢગલે ઢગલા ભેગા કર્યા હતા અત્યાર સુધીમાં હું ત્રણ વાર તો લઈ આવી છુ પરતુ હવે એ લોકો અમને પકડી પાડવા ફરે છે ગામમાંથી એક બાઇને તો એ લોકો પકડી પણ ગયા છે"

પરિસ્થિતિ આ પ્રમાણે હતી શિયાળાની ભયાનક કડકડતી ઠડીનો અણસાર હવામાં કયારનો ય વરતાવા લાગ્યો હતો ચારે તરફ

જગત હતુ, છતાં ક્યાંય બળતણ મળવાની શક્યતા નહોતી નજીકની કોલસીની ખાણોમાંથી ખોદનારાઓના અવાજ સંભળાતા હતા, પરંતુ એ કોલસી ગ્રામજનોને વેચવામાં આવતી નહોતી. સાહેબલોકોને અને સાહેબોના સગાંસંબંધીઓને એ મફત વહેંચવામાં આવતી શિક્ષકો, દાક્તરો અને કામદારોને એક એક ખટારો પૂરી પાડવામાં આવતી તહ્નોવોના રહેવાસીઓનો એ કોલસી ઉપર કશો જ અધિકાર નહોતો અને એ વિષે કશી પૂછપરછ કરવાનો પણ તેમને અધિકાર નહોતો સમુકુખેનનો વડો ગામમાં ફરવા નીકળતો અને લોકોને મળતો. એ સૂચનાઓ આપતો અથવા તો વાતચીત કરવા ઊભો રહેતો એ લોકોની સાથે બીજી ગમે તે બાબતમાં વાત કરવા તૈયાર હતો – ફક્ત એક બળતણ વિષે નહીં એ વાતથી એ કંટાળી ગયો હતો

આથી જૂના જમાનામાં જેમ એ લોકો જમીનદારના લાકડાં ચોરી લાવતા તેમ આજે ટ્રસ્ટમાંથી કોલસી ઉઠાવી લાવતા. આ કામ માટે પાંચ–દસ સ્ત્રીઓ ભેગી મળીને નીકળી પડતી, જેથી ગભરાટ ઓછો લાગે દિવસ દરમ્યાન જ તેઓ નીકળતી ઉનાળા દરમ્યાન ખોદી કાઢેલી કોલસી સૂકવવા માટે એના ઠેકઠેકાણે ઢગલા કરી રાખવામાં આવતા કોલસીની બાબતમાં એ સારું છે કે એને ખોદી કાઢીને તરત બહાર લઈ જઈ શકાતી નથી શરદ બેસી જાય ત્યાં સુધી, અને જો ઋતુ ખરાબ હોય તો બરફ પડવા માંડે ત્યાં સુધી, એ સુકાતી ચોતરફ પડી જ હોય છે એ વખતે જ બાઈઓ આવી આવીને એ ઉઠાવી જતી ભીનાં હોય તો છ છ અને જો સૂકાં હોય તો દસ દસ ચોસલાં તેઓ એક એક કોથળામાં ભરી લાવતી. કોથળાનું વજન લગભગ બે પૂડ (એક પૂડ=૩૬ રતલ) જેટલું થતું અને ઘણી વાર તો એ ત્રણ ત્રણ કિલોમીટર જેટલે દૂર સુધી ઉપાડી જવા પડતા પરંતુ આટલી કોલસી તો એક દિવસની સગડીમાં જોઈતી અને શિયાળાના તો પૂરા બસો દિવસ કાઢવા પડતા.રશિયન ઢબની ભઠ્ઠીઓ સવારથી જ અને 'ડચ' ભઠ્ઠીઓ સાંજે સળગાવવામાં આવતી.

"ગોળ ગોળ વાતો કવાનો શો અર્થ છે?" માત્રિયોના કોઈ અદશ્ય વ્યક્તિને સંમોધીને ઓનની સમ્ભળાની "ઘોડા મળતા નથી તો જે વસ્તુ નથી એની પાછળ નિસાસા નાખ્યા કરવાથી શો લાભ? મારી પીઠ દુખતી ક્યારેય મટતી નથી શિયાળામાં સ્લેજ ગાડીઓ ખેચવી પડે છે, ને ઉનાળામાં પીઠ ઉપર કોયળા ઉપાડી લાવવા પડે ઈશ્વરના કસમ ખાઈને સાચુ જ કહું છુ હોં!"

સ્ત્રીઓ દિવસમાં એક કરતાં વધુ વાર કોલસો ઉઠાવી લાવવા જતી. નસીબવતા દિવસોએ તો માત્રિયો ૭ ૭ કોયળા ઉઠાવી લાવતી એણે મારી કોલસોનો ઢગલો બધાંને દેખાય એ રીતે કર્યો હતો, જ્યારે ચોરેલી કોલસો એ પાછળના રસ્તાની હેઠળ સતાડી દેતી અને રાત્રે એના ઉપર અચૂક પટિયુ ઢાંકી દેતી.

"જો એ સેનાનોને વહેમ ન આવે તો એમની જિંદગીમાંય તેઓ એને શોધી કાઢવાના નથી.' કપાળ ઉપરથી પસીનો લૂછતી માત્રિયોના મનકાર્તા મનકાર્તા બોલતી.

કોલસો ખોદી કાઢવા માટેનું ટ્રસ્ટ શુ કરી શકવાનું હતુ? વ્યવસ્થાપકો પ્રત્યેક ખાણુ દીઠ એક એક ચોકિયાત તો રાખી શકે તેમ નહોતા અને લાગ્યુ કે એ લોકોએ એમના હેવાલોમાં ઉત્પાદનના મેટા મોટા આંકડાઓ બતાવવા પડતા અને પછી આટલીનો ભૂકો થઈ ગયો, આટલી વરસાદમાં ધોવાઈ ગઈ એવી એવી નુકસાની બતવવી પડતી ઘણી વાર તેઓ ચોકિયાતો ગોઠવી દેતા અને ગામડામાં પાછી ફરતી સ્ત્રીઓને પકડવાનો પ્રયાસ કરતા પરંતુ સ્ત્રીઓ કોથળા ફગાવી ફગાવીને ભાગી છૂટતી અથવા તો કોઈ ફરિયાદ કરતુ ને એમાથી ઘરેઘરની ઝડતીઓ લેવામાં આવતી તેઓ ચોરાયલી કોલસો અગે કાગળિયાં કરતા અને અદાલતમાં કામ ચલાવવાની ધમકીઓ આપતા એથી થોડા દિવસ બાઈઓનો આ ધધો બધ પડતો, પરંતુ શિયાળો બેસતાં જ, બાઈઓ મધરાતે સ્લેજ ગાડીઓ ખેચતી નીકળી પડયા વગર રહી શકતી નહી

× × ×

માત્રિયોનામાં થોડો વધુ રસ લેતાં હું જોઈ શક્યો કે રસોઈ કરવા કે ઘર સંભાળવા ઉપરાંત એણે રોજનાં બીજાં પણ ઘણાં કામ કરવાનાં રહેતાં. એ પોતાનું દરેક કામ અને એને માટેનો યોગ્ય સમય મનમાં નક્કી કરી રાખતી અને સવારે જ્યારે ઊઠતી ત્યારે આખા દિવસમાં એણે શું શું કરવાનું છે એનો એને બરાબર ખ્યાલ રહેતો. કોલસો અને ખાણોમાં ટ્રેક્ટરોએ ખોદી કાઢેલાં ઠૂંઠાં ઉપાડી લાવવા ઉપરાંત, શિયાળા માટે બોર આથી આથીને મોટી મોટી બરણીઓ ભરી રાખવા ઉપરાંત, (જ્યારે જ્યારે એ બોર તે મને ખાવા આપતી ત્યારે ત્યારે ટકોર કરતી, "ઈગ્નાતિય, જરા તમારા દાંતને કસરત આપો!"), બટાકા ખોદવા ને પેન્શન માટે આટઆટલા આંટા ખાવા ઉપરાંત, એણે પોતાની ગંદી-સફેદ બકરી માટે ક્યાંકથી ઘાસ પણ શોધી લાવવું પડતું.

"તમે ગાય કેમ નથી રાખતાં, માત્રિયોના?" રસોડાના પડદાની બારી આગળ, એનાં ગંદાં કપડાં પહેરીને ઊભેલી માત્રિયોના મારા ટેબલ સામે નજર માંડી, મને પરિસ્થિતિ સમજાવવા મંડી જતી:

"અરે, ઈગ્નાતિય, બકરીનું દૂધ મને પૂરતું થઈ રહે છે જો હું ગાય રાખું તો એ થોડા જ વખતમાં મને ને મારા આખા ઘરને ખાઈ જાય. રેલવે લાઈન ઉપરનુ ઘાસ કાપવાની મનાઈ છે, કારણ કે એ રેલવેનું છે; જંગલનું ઘાસ પણ ન કપાય, કારણ કે એ જંગલખાતાનું છે; સમૂહખેતરમાંથી પણ એ મને ન મળે, કારણ કે એના સભ્ય તરીકે એ લોકો મને ગણતા નથી. અને જે લોકો સભ્યો છે એમને પણ શિયાળો બેસી જાય ને બરફ પડવા માંડે ત્યાં સુધી એમાં કામ કરવું પડે છે. અને ત્યા સુધીમાં તો ઘાસ બગડી જાય છે. એવા ઘાસને શું કરવાનું! જૂના જમાનામાં તો લોકો ભરઉનાળામાં, જૂન-જુલાઈ દરમ્યાન જ્યારે ઘાસ મીઠું અને રસદાર હોય ત્યારે જ, પસીનો પાડતા કામ કરતા અને ઘાસ સૂકવીને નીરણ બનાવી મૂકતા..."

આનો અર્થ એટલો જ કે એક નાનકડી મુદ્દલ બકરી માટે ઘાસ મેળવવાં પણ માત્રિયોના વાજ આવી જતો વહેલી સવારે તે દાતરડુ ને ટોપલો લઈને નીકળી પડતી અને જે જે સ્થળોએ ઘાસ હોવાનુ એની જાણમાં હતુ તે બધાં સ્થળોએ—ખેતરોને શેઢે શેઢે, સડકોની આજુબાજુ અને ટેકરીની ખાણો વચ્ચેના ટેકરાઓ ઉપર એ ભટકતી જ્યારે એનો ટોપલો ભારે લીલા ઘાસથી ચિક્કાર ભરાઈ જતો ત્યારે તે માંડ માંડ એને ઉપાડતી ઘેર પાછી ફરતી ને વાડામાં સુકવવા નાખતી એક ટોપલા ઘાસમાંથી એક ભારો જેટલુ નીરણ તૈયાર થતુ

એના સમૂહખેતર ઉપર નવો વડો નિમાયો હતો, જે થોડા વખત પહેલાં જ શહેરમાંથી આવ્યો હતો. એણે આવતાંમાં પહેલુ કામ એ કર્યું કે જે લોકો કામ કરવા અશક્ત હતા એમની વાડીએની જમીનનો વિસ્તાર કાપી નાખ્યો માત્રિયોનાની ગેનાળ જમીનમાંથી પણ ફક્ત ૧૫ ગુઠા જ રહી—વાડની પેલી મેર ૧૦ ગુઠા પડતર પડી રહી હતી છતાંય ! પરતુ જ્યારે એમને ત્યાં ફિસ નોનાની તગી પડી, અને સ્ત્રીઓ કામ કરવાના એમના ઇનકારમાં મક્કમ જ રહી ત્યારે સમૂહખેતરના વડાની પત્ની માત્રિયોનાને મળવા આવી એ પણ શહેરની રહેવાસી હતી અને બહુ મજબૂત મનની બાઈ હતી એના ટૂકા, કાળા ઓવરકોટને લીધે તથા ધમકીભરી દૃષ્ટિને કારણે એનો દેખાવ થે ઠીક કોઈ લશ્કરી વ્યક્તિ જેવો લાગતો 'ગુડ મોર્નિંગ !—જેવા કશા ઔપચારિક વિધિ વગર જ એ ઘરમાં પ્રવેશી ગઈ અને માત્રિયોના સામે કડક નજરે તાકી રહી માત્રિયોના ગભરાઈ ગઈ

"તો હવે, મિરાદર વાસિલ્યેવ્ના ' ખેતરના વડાની પત્ની શબ્દો જોખી જોખીને બોલવા લાગી "તમારે સમૂહખેતરને મદદ કરવી જ પડશે. તમારે આવતી કાલથી આવવુ જ પડશે

માત્રિયોનાનો કરચલિયાળો ચહેરો આછા સ્મિતથી સહેજ વધુ કરચલિયાળો બન્યો—એ કામના બદલામાં એ લોકો કશુ મહેનતાણુ

આપી શકે તેમ નહોતા એ વાત કહેતાં વડાની પત્નીને થતી મૂંઝવણ જાણે કે એ કળી ગઈ હોય તેમ. "ભલે...પણ..." માત્રિયોનાએ ભાવહીન અવાજે જવાબ આપ્યો, "મારી તબિયત જરાય સારી નથી રહેતી અને આમ તો હવે હું તમારા કામથી બંધાયલી પણ નથી..." પણ, પછી પોતાની ભૂલ સુધારી લેવા ઉતાવળે કહી નાખ્યું, "મારે કયે વખત આવવાનું ?"

"અને તમારો પાવડો લેતાં આવજો!" વડાની પત્નીએ એને સૂચના આપી અને પછી એ ચાલી ગઈ. એ ચાલતી હતી ત્યારે એનું કડક સ્કર્ટ ફડફડતું અવાજ કરતું હતું.

"વિચાર કરો!" બારણું બંધ કર્યા પછી માત્રિયોના બબડી, "પાવડો પણ તમારો પોતાનો લાવજો! ખેતરમાં એમની પાસે પાવડા નથી ને ખૂરપીયેય નથી. અને મારી પાસે મારા પાવડાને હાથો બેસાડી આપનાર કોઈ માણસ નથી!"

અને પછી સાંજભર એ આ વાત ઉપર સ્વગત બબડતી જ રહી:

"દલીલ કરવાનો શો અર્થ, ઇગ્નાતિચ ? મારે કામ કરવા જવું જ જોઈએ વાંધો ફક્ત એ છે કે ત્યાં કામ જ એ રીતે ચાલે છે કે કેવળ વખત બગાડવા જવાનું છે. ત્યાં બધાં કામ કરવા આવે છે કે ઘરે પાછાં વળવા એ જ સમજાતું નથી. ત્યાં આવતી બાઈઓ પોતપોતાના પાવડા ટેકવીને બસ ઊભી જ રહે છે અને બાર વાગ્યાનું કારખાનાનું ભૂંગળું વાગવાની વાટ જોયા કરે છે. અથવા તો કોણ કેટલું કમાયું યા તો કોણ કામ કરવા આવ્યું છે ને કોણ નથી આવ્યું એની ચર્ચા કર્યા કરે છે. જેને હું કામ કહું છું એ વિષે તો ત્યાં કોઈ એક હરફેય કાઢતું નથી. ફક્ત 'અલી, થોડી જ વારમાં જમવાનો વખત થશે—' 'શું અંધારું થઈ પણ ગયું–' એવી વાતો જ બસ..."

વળતી સવારે તે પોતાનો પાવડો લઈને કામ ઉપર ઊપડી ગઈ.

× × ×

પણ એને એકલું સમૂહખેતરનું કામ નહોતું. કોઈ દિરનો સગો

કે કોઈ પડોશી સાંજના આવી ચઢતો અને કહેતો, "કાલે જરા અમારા કામમાં હાથ દેવા આવજો, માત્રિયોના ! આપણે બટાકા કાઢવાનું પતાવી દેવું છે."

માત્રિયોના ના પાડી શકતી નહીં. એ પોતાનું કામ મુલતવી રાખતી ને પડોશીને મદદ કરવા દોડી જતી. કામ કરીને તે પાછી ફરતી ત્યારે ઈર્ષાના લેશ માત્ર અણુસારા વગર તે બોલતી, "ઓહ, ઈગ્નાતિચ, એની વાડીના બટાકાનું કદ તમે જોયું હોય તો! એ ખોદી કાઢવામાં ય એક જાતની મજા હતી મને સોંપેલું કામ હું પૂરું કર્યા વગર રહી શકી જ નહીં; ભગવાનના સમ એ પૂરું કર્યું ત્યારે જ મે છોડ્યું"

આમ, માત્રિયોનાની મદદ વગર ગામમાં ભાગ્યે જ કોઈ વાડી ખેડાતી. તાલ્નોવોની મહિલાઓએ એવી બરાબર શોધ કરી હતી કે એક બાઈ માટે પોતાની એકલીની વાડી કોદાળી લઈને ખોદવી એ વધારે મુશ્કેલ કામ હતું, અને એમાં વખત પણ વધારે લાગતો; જ્યારે ૭ બાઈઓ મળીને હળે જોતરાય તો એમને માટે વાડીઓ ખેડી નાખવી પ્રમાણમાં ઘણી વધારે સહેલી હતી આથી લોકો તરફથી માત્રિયોનાને કહેણ આવ્યા જ કરતાં

"અચ્છા, તો તમે એને (માત્રિયોનાને) મજૂરી આપો છો?" હું ઘણી વાર પૂછતો

"એ મજૂરી તો લે જ નહીં ને! એને માટે અમારે ખાસ પ્રયાસ કરવો પડે; એ બીજે ક્યાંક જતી હોય ત્યારે એના ખિસ્સામાં સરકાવી દેવી પડે"

માત્રિયોનાના નસીબમાં બીજું પણ એક ત્રાસદાયક કામ આવ્યા કરતું અને તે ગોવાળિયાને ખવડાવવાનો એનો વારો આવતો, એક ગોવાળિયો કદાવર, છતાં બહેરો–મૂંગો હતો, જ્યારે બીજો એના લાળ ટપકતા મોં વડે સતત બીડી ફૂંક્યા જ કરતો, જો કે દર દોઢ મહિને માત્રિયોનાનો વારો આવતો, પરંતુ એ વખતે એને સારો એવો ખર્ચ

કરવો પડતો. એ બજારમાંથી પેકબંધ માછલી ખરીદી લાવતી અને માખણનો પણ છૂટથી ઉપયોગ કરતી—જે ચીજો એ પોતે કદીય ખાતી નહીં. ગોવાળિયાને ખવડાવવા બાબતમાં એકબીજાને ટપી જવાની ચડસાચડસીમાં ગામની સ્ત્રીઓએ આવો ચાલ પાડી દીધો હતો.

"દરજીઓ અને ગોવાળિયાથી તો આપણે હંમેશાં ચેતતા જ રહેવું જોઈએ," માત્રિયોના ચોખવટ કરતી, "જો એમને કંઈક વાંધો પડી જાય તો એ લોકો આખા ગામમાં તમારી નિંદા કરતા ફરવાના."

અને આવી મુશ્કેલીભરી જિંદગીમાં અવારનવાર માંદગીના ગંભીર હુમલાઓ પણ આવી જ જતા. એવા દિવસ માત્રિયોના ઊભી થઈ શકતી નહીં, અંગેઠી આગળ લાંબી થઈને પડી રહેતી. એ ફરિયાદ કરતી નહીં, કણસતી નહીં અને હાલતીચાલતી પણ ભાગ્યે જ. એવા દિવસોએ માત્રિયોનાની ખાસ બહેનપણી અને બાળસખી માશા અકરીની સંભાળ રાખતા અને અંગેઠી પેટાવી આપતી. માત્રિયોના પોતે કશું જ ખાતીપીતી નહીં, કશું માગતી પણ નહીં. તાલનોવોમાં વસાહતના દવાખાનાનો સ્ત્રી-દાક્તરને બોલાવવો એ નવાઈની વાત કહેવાય અને તેવ લોકોને કુથલી કરવાનો વિષય મળે એવો: 'એ પોતાની જાતને શું કોઈ અમીર સમજી બેઠી છે?' આમ છતાં એકવાર માત્રિયોના માટે દાક્તરને બોલાવવામાં આવી. સ્ત્રી-દાક્તર ખુશીથી આવી પણ ખરી, પણ પછી એ માત્રિયોનાને હરતી ફરતી થાય ત્યારે જાતે દવાખાને આવવાનું કહીને ચાલી ગઈ. માત્રિયોના હરતીફરતી થતાં અનિચ્છાએ ત્યાં ગઈ પણ ખરી, એનું શરીર તપાસવામાં આવ્યું ને એ બધાં કાગળિયાં જીલ્લાની હૉસ્પિટલ ઉપર મોકલી આપવામાં આવ્યાં. બસ એ થયુ તે થયુ, પછી એ વિષે કશુ જ સભળાયું નહીં એને માટે અમુક અંશે માત્રિયોના પોતે જ જવાબદાર હતી.

પરંતુ કામ એની રાહ જોતું અટકી પડતું, એટલે થોડા જ દિવસમાં પાછી માત્રિયોના કોઈને કામે વળગી જતી. શરૂઆતમાં ધીમે ધીમે ને પછી પહેલાંની જેમ ઝડપથી એ કામ કરવા મંડી પડતી.

"તેં મને જવાનીમાં જોઇ નહોતી, ઇગ્નાતિચ, હું ગમે તેટલો ભારે કોથળો ઉપાડી શકતી. પાંચ પૂડ તો મારે મન કોઈ વિસાતમાં નહીં. મારા સસરા કહેતા, 'માત્રિયોના, તું ક્યારેક પીઠ ભાંગશે.' ગાડું જોડવામાં મદદ કરવા હું ક્યારેય મારા જેઠને બોલાવતી નહીં અમારો ઘોડો લશ્કરી હતો, ઊંચો ને બડો જોરાવર..."

"લશ્કરી ઘોડો એટલે ?"

"લડાઈમાં એ લોકો અમારા ઘોડા લઈ જતા ને બદલામાં અમને બીજા ઘવાયલા કે એવા આપી જતા. આ ઘોડો ઘવાયલો હતો, પરંતુ ધાર્યા કરતાં ઘણો જોરાવર નીકળ્યો'તો. એક વાર તો એ સ્લેજ ગાડી સાથે સીધો તળાવ ભણી જ ભાગ્યો હતો. મરદો તો એને તોફાને ચઢેલો જોઇ ભાગી છૂટયા, પરંતુ મેં લગામ પકડી લીધી અને એને થોભાવ્યો. મરા સોગન, સાચું કહું છું, હોં...અમે લોકો એને પેટ ભરીને ઓટ ખવડાવતા. અમારા ગામમાં લોકો ઘોડાને બરાબર ખવડાવે પીવડાવે. ઘોડાને જો પેટ ભરીને ઓટ મળે ને તો પછી ગમે તેટલા ભારનેય એ ન ગણકારે હોં."

પરંતુ માત્રિયોના રહી'તી તો બીકણ જ. એને આગની બીક લાગતી, વીજળી પડવાની બીક લાગતી અને કોઈક કારણસર એને ટ્રેનની પણ બીક લાગતી.

"મારે ચેરૂસ્તી જવાનું થયું ત્યારે ગાડી નેચાયેવ્કાથી આવી, બાપ રે, મોટા ડોળા કાઢતી ને પાટા ધમધમાવતી. મને તો જાણે કે તાવ જ ચઢી આવ્યો મારા પગ ધ્રૂજવા લાગ્યા. ભગવાનના સમ, સાચું જ કહું છું હોં !" પોતાની જ વાતથી આશ્ચર્ય પામતી હોય તેમ માત્રિયોના ખભા ચઢાવતી.

'એનું કારણ એ હોવું જોઈએ, માત્રિયોના, કે લોકોને ટિકિટો જ આપવામાં નથી આવતી.'

"ટિકિટ બારીની તો વાત જ ના પૂછશો, ભાઈ સા'બ ! એ લોકો અમને ફર્સ્ટ ક્લાસની ટિકિટ વળગાડવા માગતા હતા અને ગાડી

ઊપડવાની તો તૈયારી હતી. અમે દોડાદોડ કરતાં કાકલૂદી કરતા; 'મહેરબાની કરીને અમને ટિકિટ આપો!' મરદો તો ડબ્બાનાં છાપરાં ઉપર ચઢી ગયા. મહામુશ્કેલીએ અમારા હાથમાં એક ખુલ્લા બારણા-વાળો ડબ્બો આવી ગયો અને અમે ટિકિટ વગર જ અંદર ઘૂસી ગયાં. અંદર જઈને જોયું તો ડબ્બાના ડબ્બા બસ ખાલી જ—તમે પાટલી ઉપર નિરાંતે સૂઈ શકો એટલા. એ નિર્દય પાપિયા, મૂઆ અમને ટિકિટ કેમ નહોતા આપતા એ જ મને તો સમજાતું નથી..."

આમ છતાં, શિયાળો બેસતાં સુધીમાં માત્રિયોનાની સ્થિતિ અગાઉના કરતાં ઘણી સુધરી ગઈ હતી. આખરે એ લોકોએ એનું એંશી રૂબલનું પેન્શન પણ મંજુર કર્યું હતું. આ ઉપરાંત એને શાળા તરફથી અને મારી પાસેથી સો એક રૂબલ જેટલું મળવા લાગ્યું હતું.

કેટલાક પડોશીઓ જ એની ઈર્ષ્યા પણ કરવા લાગ્યા હતા.

"હમ, હવે માત્રિયોના અમર રહેવાની! એથી વધારે પૈસા જો એને મળે તો આ ઉમરે એનું શું કરવું એનીય બિચારીને સમજ ના પડે!"

માત્રિયોનાએ પોતાને માટે ઊનના નવા જોડા કરાવ્યા હતા. એક નવું જાકિટ પણ ખરીદી લાવી હતી. એની દત્તક દીકરી કીરાનો વર, જે ચેરૂસ્તીમાં એંજીન-ડ્રાઈવર હતો એણે એને રેલવે કામદારો માટેનો એક જૂનો ડગલો આપ્યો હતો. એમાંથી માત્રિયોનાએ પોતાને માટે એક ઓવરકોટ પણ કરાવ્યો હતો. ગામડાના ખૂંધિયા દરજીએ એ કોટના કાપડ નીચે ગાદીવાળું અસ્તર મૂકી આપ્યું હતું. એથી માત્રિયોનાએ એની સાઠ વર્ષની જિંદગીમાં ક્યારેય નહોતો પહેર્યો એવો અદ્ભુત ઓવરકોટ એ બની રહ્યો હતો.

શિયાળાની અધવચમાં માત્રિયોનાએ પોતાની ઉત્તરક્રિયા માટે બસો રૂબલ બચાવીને પેલા કોટના અસ્તર વચ્ચે સીવી લીધા અને એથી એ ખૂબ ખુશ થઈ.

"હવે મારી ચિંતા કંઈક મટી, ઈગ્નાતિચ!"

ડિસેંબર પૂરો થયો, જાન્યુઆરી પણ પૂરો થવા આવ્યો. એ બે મહિના માત્રિયોનાને માંદગીનો હુમલો નહોતો આવ્યો. હવે તે સાંજના અવારનવાર માશાને ત્યાં બેસવા જતી. તેઓ બંને સુરજમુખીનાં બી ચાવતાં વાતો કર્યા કરતાં. એ મારા કામકાજને ધ્યાનમાં લઈને સાંજના પોતાને ત્યાં મહેમાનોને કદી ય બોલાવતી નહીં એક દિવસ, એપીફીનીના તહેવારના દિવસે હું જ્યારે શાળાએથી ઘેર આવ્યો ત્યારે માત્રિયોનાને ત્યાં જમણ ચાલતું હતું. એની ત્રણ બહેનો જમવા આવી હતી એમનું મને ઓળખાણ કરાવવામાં આવ્યું. બધી બહેનોમાં માત્રિયોના સૌથી મોટી હતી. એની બીજી બહેનો એને "નાન-નાન" કે "નાની" કહેતી હતી. અત્યાર સુધી અમારા ઘરમાં એની બહેનો ભાગ્યે જ ફરકી હતી – કદાચ એમના મનમાં એવો ડર હશે કે માત્રિયોના કંઈ માગી બેસે તો!

પરંતુ એક અશુભ બનાવે માત્રિયોનાના એ દિવસના ઉત્સવની મજા મારી નાખી. પાંચ વર્સ્ટ (વર્સ્ટ = ૩૫૦૦ ફૂટ) ઉપર આવેલા દેવળમાં તે 'પવિત્ર જન્મ'ના વિધિ માટે ગઈ. બીજાના લોટાઓ જોડે એનો લોટો પણ તેણે મૂક્યો. વિધિ પૂરો થતાં જ બધી સ્ત્રીઓ પોતપોતાનો લોટો પાછો લેવા ધક્કાધક્કી કરવા લાગી. માત્રિયોનાની આગળ તો ઘણી બધી બાઈઓ હતી. છેવટે માત્રિયોના પહોંચી તો ખરી, પણ ત્યારે એનો લોટો ત્યાં નહોતો. બીજો કોઈ લોટો પણ ત્યાં રહી ગયો નહોતો. જાણે કે સેતાન ઉડાવી ગયો હોય તેમ આખો ને આખો લોટો જ ગૂમ થઈ ગયો હતો.

માત્રિયોના બધી ભાવિકોને પૂછી વળી, "છોરીઓ, તમારામાંથી કોઈએ ભૂલથી બીજાનો લોટો તો નથી ઉપાડી લીધો ને?"

કોઈનીય પાસે એ નહોતો. ત્યાં થોડા છોકરાઓ ફરતા હતા અને ઘણી વાર તેઓ આવાં તોફાન કરતા હતા. માત્રિયોના ઉદાસ ચિત્તે ઘરે પાછી ફરી.

એમ તો ન જ કહી શકાય કે માત્રિયોના શ્રદ્ધાળુ આસ્તિક વ્યક્તિ

હતી. ફક્ત એ એક અજ્ઞાન બાઈ હતી અને એને વધુમાં વધુ શ્રદ્ધા હોય તો માત્ર વહેમોમાં જ હતી. સેન્ટ જહોનના અપવાસને દિવસે વાડીમાં ન જવાય, નહિ તો બીજે વર્ષે કશું જ ન પાકે. વરોળિયો આવે તો જાણવું કે ક્યાંક કોઈકે ગળે ફાંસો ખાઈને આત્મહત્યા કરી છે. જો બારણાં વચ્ચે તમારો પગ આવી જાય તો સમજવું કે કોઈ મહેમાન આવશે હું રહ્યો એટલા વખત દરમ્યાન ક્યારેય મે એને પ્રાર્થના કરતી કે ક્રોસની નિશાની સુદ્ધાં કરતી જોઈ નહોતી. પરંતુ કોઈ પણ કામ શરૂ કરતાં તે "ભગવાન ભલું કરે" એમ અચૂક બોલતી અને હું શાળાએ જવા નીકળતો ત્યારે પણ "ભગવાન તમારું રક્ષણ કરે" એમ કહેવાનું ક્યારેય ન ચૂકતી. કદાચ તે પ્રાર્થના કરતી પણ હોય, પણ તે મૂંગી મૂંગી; કદાચ એને સંકોચ થતો હોય એ કારણે અથવા તો મને દરકત ન થાય એટલા માટે દિવાલો ઉપર મૂર્તિઓ પડી રહેતી સામાન્ય દિવસોમાં એ અંધારામાં જ રહેતી, પરંતુ કોઈ મોટા તહેવારના જાગરણ વખતે કે કોઈ ધાર્મિક દિવસની સવારે માત્રિયોના એમની આગળ નાનકડો દીવો કરતી.

એના અંતરમાં એના લંગડી બિલાડી કરતાં ય ઓછાં પાપ હતાં. બિલાડી તો ઉંદરેય મારતી.........

× × ×

હવે જ્યારે એનું જીવન વધુ સરળતાથી વીતી રહ્યું હતું ત્યારે માત્રિયોના વધુ ધ્યાનપૂર્વક મારો રેડિયો સાંભળવા માંડી હતી. અલબત્ત, મેં એક રેડિયો વસાવ્યો હતો. માત્રિયોના એને 'પીકર' (સ્પીકર) કહેતી.

રેડિયો ઉપર જ્યારે કોઈ નવું યંત્ર શોધવાની જાહેરાત થતી ત્યારે માત્રિયોના રસોડામાં બબડતી સંભળાતી. "જ્યારે ને ત્યારે કંઈક નવું, બસ નવું ને નવું જ. આજના લોકોને બસ જૂની વસ્તુ ગમતી જ નથી. તો પછી એ બધીને આપણે નાખીશું ક્યાં?"

વિમાન દ્વારા બિયારણની વાવણી કરવા અંગેનો એક કાર્યક્રમ રેડિયો ઉપર આવતો હતો. અંગેઠી ઉપર પડી પડી માત્રિયોના એ સાંભળ્યા

રહી હતી ત્યાંથી એ માથું ધુણાવતી બોલી ઊઠી, "વાહ રે વાહ, લાઈ-સાંબ, મને તો લાગે છે કે એ લોકો બેમાંથી એકને તો સાવ નાબૂદ જ કરી નાખશે — કાં તો શિયાળાને કે કાં તો ઉનાળાને"

એક વાર રેડિયો ઉપર ચાલીયાપીનમાં રશિયન લોકગીતો વાગી રહ્યાં હતાં માત્રિયોના ઘણી વાર સુધી એ સાંભળતી ઊભી રહી પછી ભારપૂર્વક પોતાનો મત ઉચ્ચારતાં બોલી - ' વિચિત્ર ! અમે ગાઈએ છીએ એવાં આ ગીતો નથી જ "

"તમે એમ ન કહી શકો, માત્રિયોના, . એક વાર શાંતિથી બરાબર સાંભળો !"

થોડી વધુ વાર એ સાંભળતી રહી અને વળી બોલી ઊઠી, "ખોટી વાત, આ અમારા લોકનો ઢાળ જ નથી ને ! અને અવાજ પણ એ બનાવટી કાઢે છે'

વળી એક વ ર એણે પાછો લોકગીતોનો કાર્યક્રમ સાંભળ્યો. એ વખતે રેડિયો ઉપર ક્લિન્કાનાં ગીતો વાગી રહ્યા હતાં સાદા ઢબમાં ગવાયલાં આવાં બેએક લોકકથા-ગીતો સાંભળ્યા પછી, માત્રિયોના એકાએક એનું રસોઈનું કપડું મસળતી રસોડામાંથી બહાર દોડી આવી. એનો ચહેરો લાલ થઈ ગયો હતો અને આંખોમાં પાણી ભરાઈ આવ્યાં હતાં

"આ ગીતો બરાબર અમારા જેવાં છે," એ ગળગળે સ્દે બોલી

× × ×

આમ માત્રિયોના અને હું એકબીજાથી ટેવાઈ ગયાં અને એકબીજાનું અસ્તિત્વ અમે જેવું હતું તેવું સ્વીકારી લીધું એ કદીય મારે વિષે અંગત પ્રશ્નો પૂછી મને પરેશાન કરતી નહીં એનામાં સ્ત્રી-સહજ કુતૂહલ હતું જ નહીં કે પછી એ બહુ સમજદાર હતી એ તો કોણ જાણે પરંતુ એક વાર પણ એણે મને પૂછ્યું નહીં કે હું પરણેલો હતો કે કુંવારો. તાસ્નોવોની બધી જ સ્ત્રીએ એને મારે વિષે પૂછ્યા કરતી એ ફક્ત એટલો જ જવાબ આપતી "તમારે જાણવું છે તો તમે જ એને પૂછી

લો! હું તો ફક્ત એટલું જ જાણું છું કે એ કોઈ દૂર દેશાવરથી અહીં આવીને રહ્યો છે."

અને જ્યારે મે એને કહ્યું કે મેં ઘણા વર્ષ જેલ ભોગવી છે ત્યારે કશું જ બોલ્યા વગર ફક્ત એણે માથું ધુણાવ્યું – જાણે કે આગળથી જ એને કંઈક એવો વહેમ હોય.

અને હું પણ માત્રિયોનાને ફક્ત અત્યારે હતી એવી નિરાધાર વૃદ્ધા જ માનીને ચલાવી લેતો; એનો ભૂતકાળ ઉખેળવાની જરાય કોશિશ કરતો નહીં; અરે, એમાં કશું જાણવા જેવું હશે એવો વિચાર સરખોય કરતો નહીં

હું ફક્ત એટલું જ જાણી શક્યો હતો કે માત્રિયોનાનાં લગ્ન ક્રાન્તિ પહેલાં થયાં હતાં અને અત્યારે અમે જે ઘરમાં વસતાં હતાં એ ઘરમાં આવી કે તરત એણે ચૂલો સંભાળી લીધો હતો કારણ કે સાસુ મરી ગયાં હતાં ને ઘરમાં મોટી નણંદ કે એવું કોઈ હતું નહીં એથી લગ્ન–જીવનની પ્રથમ પ્રભાતથી એને રસોડાનું કામકાજ સંભાળી લેવું પડ્યું હતું અને એ પણ ખબર પડી કે એને ૭ બાળકો થયાં હતાં ને એ બધાં જ એટલી નાની વયમાં મરણ પામ્યાં હતાં કે ક્યારેય ઘરમાં એક સાથે બે બાળકો જીવતાં હોય એવું બન્યું નહોતું પછી કીગને એણે દત્તક રાખ્યો હતો. માત્રિયોનાનો પતિ ગયા મહાયુદ્ધમાંથી પાછો ફર્યો નહોતો એના મૃત્યુના સમાચાર પણ એને પહોંચાડવામાં આવ્યા નહોતા. એ જ ટુકડીમાં કામ કરી આવેલા ગામના માણસો કહેતા કે એ કાં તો કેદ પકડાયો હશે અથવા તો માર્યો ગયો હશે ને એનો દેહ જડી આવ્યો નહીં હોય લડાઈ પૂરી થયાને આઠ વર્ષ વીતી ગયાં એ દરમ્યાન એવા નિર્ણય ઉપર આવી ગઈ હતી કે પોતનો પતિ મરી જ ગયો હોવો જોઈએ. અને એમ માની લીધું એ એણે સારું જ કર્યું, કારણ કે કદાચ એ જીવતો હોય, તોય યુગોસ્લાવિયા કે ઓરટ્રેલીઆમાં હોય અને કદાચ ફરી પરણી પણ ગયો હોય પોતાનું તલ્નોવો ગામ અને નચિયંત જુવાન એની સ્મૃતિમાંથી ઓસરી જ ગયાં હોય

× × ×

એક દિવસ હું શાળાએથી પાછો ફર્યો ત્યારે ઘરમાં એક અતિથિ આવેલો જોયો ઓરડાની વચ્ચોવચ્ચ "ડચ" ભઠ્ઠી પાસે માત્રિયાનાએ ગોઠવેલી ખુરશીમાં, ખોળામાં હેટ રાખીને, તે બેઠો હતો તે ઊંચો અને કાળો હતો. એનો ચહેરો ધાડી, કાળી દાઢીમૂછથી પૂરેપૂરો છવાઈ ગયો હતો એમાં એક પણ વાળ ભાગ્યે જ દેખાતો હતો એની ભરાવદાર, કાળી મૂછોના આંકડા એની કાળી ભમ્મર દાઢીમાં મળી જતા હતા બન્ને બાજુના કાળા ચોળિયા એના ટોપામાંથી બહાર નીકળી આવેલાં કાળા ઝુલ્ફાં સાથે ભળી જતા હતા, જેમાંથી ફક્ત એની કાનની ટશી જ દેખાતી હતી અને કાળા, વિશાળ ભમરો બંને બાજુના ચોળિયાના કાળા વિસ્તારમાં મળી જતી હતી પરંતુ ટોપાની બહાર દેખાતો એના કપાળ અને માથાનો ભાગ વિશાળ, ખુલ્લો અને વાળ વગરનો ચોખ્ખો હતો. એનો આખોય દેખાવ ડહાપણ અને ગૌરવની છાપ પાડતો હતો એ ફરસ ઉપર લાકડી ઊભી રાખી, એના પર હાથ ટેકવી, જાણે કશાક માટે ખૂબ જ ઈન્તેજાર હોય એમ ઉત્સુક બેઠો હતો માત્રિયોના રસોડાના પાદા પાછળ કંઈક કામમાં હતી એની સાથે આ માણસને બહુ વાત કરવા જેવું હોય એમ લાગતું નહોતું.

હુ જેવો અંદર આવ્યો એવું જ એ માણસે એનું વિશાળ મસ્તક મારા તરફ ફેરવ્યુ અને એકાએક મને કહેવા લાગ્યો, "માસ્તર, તમારુ કામ મને બરાબર નથી લાગતુ. મારો છોકરો તમારી નિશાળમાં ભણે છે, ગ્રિગોરિયેવ આન્તોશ્કા "

વધારે કહેવાની કંઈ જ જરૂર નહોતી આ ભલા વૃદ્ધ પુરુષને સાંત્વન આપવાની મારી ગમે તેટલી ઈચ્છા હોય, તો પણ, એ જે કંઈ કહેવા માગતો હતો એ એટલું બધું અર્થ વગરનું નીવડવાનું હતું કે મે એને આગળ બોલવા જ ન દીધો આન્તોશ્કા ગ્રિગોરિયેવ નામનો લાલ-ગુલ ચહેરાવાળો અને દૂધ પી ગયેલી બિલાડી જેવો તગડો એક છોકરો ૮ઠીમાં ભણતો હતો એ એમ જ માનતો લાગતો કે નિશાળમાં તે આરામ કરવા આવે છે પાટલી ઉપર બેઠો બેઠો તે આળસુ જેવુ

મલક્યા કરતો. ઘેર કરવા આપેલું લેસન કદી કરી લાવતો નહીં. પરંતુ સૌથી ખરાબમાં ખરાબ વાત તો એ હતી કે એને દર વર્ષે ઉપલા ક્લાસમાં ચઢાવી દેવામાં આવતો, કારણ કે અમારો જિલ્લો અને વસ્તુતઃ તો આખોય પ્રાંત, અને આજુ બાજુના પ્રાંતો, પાસ થનારા વિદ્યાર્થીઓની ઊંચી સંખ્યા માટે વિખ્યાત હતા. આથી અમારી શાળાએ પણ એનું પરિણામ ઊંચું રાખવાનો પ્રયાસ કરવો જ પડતો. આન્તોશ્કા પણ બરાબર સમજી ગયો હતો કે માસ્તરો ભલે ને ગમે તેટલા એને ગભરાવે, આખરે તો એને ઉપલા વર્ગમાં ચઢાવી જ દેવાના છે એટલે પોતાને કશું જ શીખવાની જરૂર નહોતી. એ અમારી ચેતવણીને હસી કાઢતો. આઠમા વર્ગમાં ભણતો હતો છતાં એને દશાંશ પધ્ધતિ સુદ્ધાં આવડતી નહોતી કે એક યા બીજા પ્રકારના ત્રિકોણને ઓળખી શકતો નહીં. આ વર્ષના પહેલાં બે સત્ર દરમ્યાન એ પાસ થવાની કક્ષાથી બરાબર નીચે જ રહ્યો હતો અને ત્રીજામાં પણ એની એ જ સ્થિતિ ચાલુ રહેવાની હતી.

પરંતુ જ્યારે, આન્તોશ્કાના પિતા કરતાં દાદા જેવા જ વધુ દેખાતા આ અર્ધ અંધ સજ્જન નમ્ર બનીને મારી પાસે આવ્યા છે ત્યારે મારે એમને કેવી રીતે કહેવું કે વર્ષોથી શાળા એમને આ બાબતમાં છેતરતી રહી છે, પરંતુ હું એમને છેતરી શકું એમ નથી, કારણ કે મારે આખા વર્ગનું ભાવિ બગાડવું નથી, મારે જૂઠા કે ગોટાળિયા બનવું નથી, મારા કામ કે મારા ધંધાને બટ્ટો લગાડવો નથી

ઘણી વાર સુધી હું એમને ધીરજ પૂર્વક સમજાવતો રહ્યો કે એમનો છોકરો સાવ જ ઠોઠ હતો. એ ઘરમાં તેમજ શાળામાં જૂઠાણું જ હાંક્યે રાખતો. એનું રજીસ્ટર વારવાર તમારે તપાસતા રહેવું જોઈએ અને આપણે બંનેએ એના તરફ ખૂબ જ કડકાઈ રાખવી જોઈએ.

"તમને ઠીક લાગે એટલા કડક થજો, માસ્તર," એમણે પોતાની સંમતિ આપતાં કહ્યું, "હું પણ એને હવે દર અઠવાડિયે ફટકારું છું. અને મારા હાથ ભારે છે."

વતો કરતાં કરતાં મને યાદ આવ્યું કે માત્રિયોનાએ એક વાર મને આન્તોરકા બાબતમાં ભલામણ કરી હતી, પરન્તુ એ વખતે એ તેનો શું સગો થાય એ મેં પૂછ્યું નહોતું અને એની ભલામણ પ્રમાણે કરવાની ચોખ્ખી ના પાડી દીધી હતી અત્યારે માત્રિયોના રસોડાના બારણામાં મૂગા અજગર જેવી ઊભી હતી જ્યારે ફાદૈર મિરોનોવિચ (પેના સજ્જન) આ બાબતમાં કેમ ચાલે છે એની તપાસ કરવા ફરી પાછા મને મળશે એમ કહીને વિદાય થયા એ પછી મેં માત્રિયોનાને પૂછ્યું, ‘ આન્તોરકા તમારો શું સગો થાય એ હું સમજ્યો નહીં માત્રિયોના ! ’

‘ મારા જેઠનો દીકરો થાય, ’ ટૂંકો જ જવાબ આપીને માત્રિયોના બકરી દોહવા ચાલી ગઈ

વિચાર કરતાં મને ભાન થયું કે આ કાળા વાળવાળો મજબૂત મનનો વૃદ્ધ પુરુષ માત્રિયોના ગુમ થયેલા પતિનો ભાઈ હતો

એ આખીય લાંબી સાંજ એમ જ પસાર થઈ ગઈ, પણ માત્રિયોનાએ આ બાબતમાં એક શબ્દ પણ પછી ઉચ્ચાર્યો નહીં પરન્તુ મોડી રાત્રે જ્યારે એ વૃદ્ધ બાબતમાં વિચારવાનું મૂકી વાળીને હું મારે કામે બેસી ગયો હતો અને ઓરડામાં વાંદાના સરસરાટ અને દીવાલ ઉપરના ઘડિયાળની જોરદાર ટક ટક સિવાય સંપૂર્ણ શાંતિ પ્રવર્તી રહી હતી ત્યારે માત્રિયોના એના અંધારિયા ખૂણામાંથી એકાએક બોલી ઊઠી, “તમને ખબર છે ઈગ્નાતિચ એક વાર હું એમની સાથે લગભગ પરણવા સુધી આવી ગઈ હતી ’

માત્રિયોનાનું અસ્તિત્વ જ હું તો ભૂલી ગયો હતો એનું અસ્તિત્વ સૂચવતો કશો અવાજ ક્યારનોય સંભળાતો બંધ થઈ ગયો હતો— ત્યાં એકાએક જાણે હજુય એ વૃદ્ધ એને પરણવાની કોશિશ કરી રહ્યા હોય એવો એનો અસ્વસ્થ અવાજ અંધારામાંથી ધસી આવ્યો

હું સમજી ગયો કે આખીય સાંજ માત્રિયોનાએ ફક્ત આ વિચારમાં જ ગાળી હશે

એની ચીથરેહાલ પથારીમાંથી એ ઊભી થઈ અને જાણે પોતાના શબ્દોની પાછળ પાછળ ચાલી આવતી હોય એમ ધીમે ધીમે મારી પાસે આવી હું ખુરશીમાં પાછળ ફરી ગયો અને મે માત્રિયોનાને જુદા જ સ્વરૂપમાં પહેલી વાર જોઈ

× × ×

રમતના ઊડવાનુ જગત ધરાવતા અમારા ઓરડામાં છતની બત્તી નહોતી ટેબલ લેમ્પ મારી નોટ–બુકો ફરતે પ્રકાશનું વર્તુળ રેૂકતો હુ એના ઉપરથી આંખ ખસેડીને જ્યારે ઓરડાના બાકીના ભાગમાં નજર ફેરવતો ત્યારે ઓરડો ઝાંખા લાલ રંગનો, અર્ધ–અંધારિયો જણાતો સદાના ફિક્કા એવા માત્રિયોનાના ગાલ ઉપર એવી જ લાલી ફરી વળી હોય એવુ મને દેખાયુ

"યેફિમની પહેલાં એ ભાગ પ્રેમમાં પડેલા એ એમના મોટા ભાઈ થાય.. ત્યારે મારી ઉંમર ઓગણીસ અને ફાદેઈની તેત્રીસ હતી .. આ જ ઘરમાં એ લોકો રહેતા એમનુ પોતાનુ જ આ ઘર, એમના બાપ એ બંધાવેલુ"

આપોઆપ જ મારી નજર ઓરડામાં ફરી વળી ઝાંખાં લીલાં પૂઠાં ચોંટાડેલી, ઉંદરોએ રમતનું મેદાન બનાવી મૂકેલી, સડતી દીવાલ વાળા આ જરી પુરાણા, ધૂળિયા મકાનની જગાએ, તાજી જ પોલીશ કરેલાં ઈમારતી લાકડાંની, તાજા જ રંગવાળી ઈમારત ઊભેલી જોઈ અને પાઈનના ડામરની મજેદાર ખુશબો પણ અનુભવી

'એમ? પછી શું થયુ?'

એ ઉનાળામાં અમે સાથે ઉપવનમાં ફરવા જતાં,' એ મન્દ અવાજે બોલી, 'અત્યાર જ્યાં ઘોડાનો તબેલો છે ત્યાં ત્યારે સુંદર ઉપવન હતું એ લોકોએ એ કાપી નાખ્યુ હુ એને પરણવાની જ હતી ઈગ્નાતિચ, ત્યાં જર્મની સાથે લડાઈ ફાટી નીકળી એ લોકો ફાદેઈ ને લશ્કરમાં પકડી ગયા'

એના શબ્દો સાંભળતાં જ, મારી નજર સમક્ષ ૧૯૧૪નો નીલાં, પીળાં અને શ્વેતરંગી ફૂલોથી મઘમઘતો જુવાઈ મહિનો તરી આવ્યો.

હજી તો આકાશ શાન્ત પ્રસન્ન હતું, છૂટાછવાયાં વાદળો તરી રહ્યાં હતાં અને લોકો પસીનો પાડતા લણણી પતાવી રહ્યા હતા, ત્યારે ખભે દાતરડું મૂકીને ચાલતા પેલા કાળા વાળવાળા 'હરક્યુલસ'ને અને બાજુમાં ભારો ઉપાડીને ચાલતી સુતાની ચહેરાવાળી એક છોકરીને જતાં હું કલ્પનામાં જોઈ શક્યો અને ખુલ્લા આકાશ હેઠળ ખેડૂઓનાં ગીતોની રમઝટ જામતી પણ સંભળાઈ—એવાં ગીતો આજે ય ત્રોાથી ધમધમતાં ખેતરોમાં તો કોઈ જ ગાઈ શકતું નથી

"એ લડાઈમાં ગયો અને અલોપ જ થઈ ગયો ત્રણ વર્ષ હું એની રાહ જોઈને બેસી રહી છતાં એ જીવતો હોવાનાપણ કશા વાવડ મળ્યા નહીં '

માત્રિયોનાનો જૂના જર્જરિત સ્કાર્ફમાં બંધાયલો ગોળ ચહેરો મારી સામે મલકાઈ રહ્યો હતો મારા ટેબલ-લેમ્પના આછા પ્રકાશમાં ઊભેલી એને જોતાં મને લાગ્યું કે એના ચહેરા ઉપરની થાકભરી બેડોળ કરચલીઓ અદશ્ય થઈ રહી છે અને કોઈ ભયજનક નિર્ણય કરવાની પળ આવી પડતાં ભયભીત બનેલી એક સુંદર યુવતી એ બની રહી છે

હા હું બધું જ બરાબર જોઈ શકતો હતો વૃક્ષો પાન ખેરવતાં હતાં, બરફ પડતો ને પીગળતો હતો, લોકો ખેડતાં, વાવણી કરતાં ને લણતાં ફરી પાનખર આવતી ને બરફ પડતો ત્યાં ક્રાન્તિ આવી પડી વળી બીજી ક્રાન્તિ થઈ અને આખીય દુનિયા ઊંધીચત્તી થઈ ગઈ

"એ લોકોની મા મરણ પામી અને યેફિમ મને પ્રેમ કરવા લાગ્યો એ કહેતો કે અમારા ઘરમાં આવવા ઈચ્છતી હતી ને તો આવ! એ મારા કરતાં એક વર્ષે નાનો હતો અમારામાં એક કહેવત છે ચોમાસુ ઊતરતાં પરણે તે સમજુ છોકરી, ને ભર ઉનાળે પરણે તે મૂરખ! એ લોકોના ઘરમાં કામ કરનાર માણસોની ખોટ હતી મારે પણ

જવું પડ્યું...' 'સેન્ટ પીટર્સ' દિને અમારા લગ્ન ચિંધાં અને શિયાળામાં સેન્ટ નિકોલાસ દિનની આસપાસ એ એટલે કે ફાદેઈ પાછા આવ્યા. તેઓ હુંગેરીમાં કેદ પકડાયા હતા.'

માત્રિયોનાએ આંખો લૂછી.

હું કંઈ જ બોલ્યો નહીં.

એ બારણા તરફ ફરી—જાણે બારણામાં કોઈ ઊભું હોય તેમ—અને બોલી, આ બારણામાં એ આવી ઊભા. હું હૈયાફાટ ચીસ પાડી ઊઠી. મને એમનાં ચરણોમાં લેટી પડવાનું મન થયું......પણ હું એ ન કરી શકી એ બોલ્યા, "જો એ સગો ભાઈ નહોત તો મેં તમને બંનેને કુહાડીથી ઝાટકી નાખ્યાં હોત."

હું ધ્રૂજી ઊઠ્યો. માત્રિયોનાની હતાશાએ અને ભયે મારી નજર સમક્ષ આખું ચિત્ર ખડું કરી દીધું : એ બારણા આગળ અંધારામાં ઊભો છે...ને માત્રિયોના સામે એણે કુહાડી ઉગામી છે...

પણ થોડી વારમાં માત્રિયોના સ્વસ્થ થઈ ગઈ. અને એક ખુરશીને ટેકે વાંકી વળી, રોતલ અવાજે પોતાની વાત એણે આગળ ચલાવી: "અરે પ્રભુ! પ્રભુ પ્રભુ! એ બિચારો મારો પ્રેમી! ગામમાં ઘણીય છોકરીઓ હતી, પણ એ પરણવા તૈયાર નહોતો. એણે કહ્યું, 'હું તો તારી જ નામરાશી, બીજી માત્રિયોનાને શોધતો ફરીશ અને એણે એ જ કર્યું. લિપોવ્કાથી માત્રિયોના નામની જ એક છોકરીને પરણી આવ્યો. એ લોકોએ પોતાનું મકાન પણ બંધાવ્યું અને આજેય એમાં જ રહે છે. તમારી નિશાળે જતા એ લોકોનું ઘર રસ્તામાં આવે છે"

એમ વાત હતી! હવે મને સમજાયું કે બીજી માત્રિયોનાને તો મે ઘણી વાર જોઈ હતી. મને એ ગમી નહોતી. આ માત્રિયોનાને મળવા તે ઘણી વાર આવતી અને પોતાના પતિ વિરુદ્ધ ફરિયાદ કર્યા કરતી: 'એ મારે છે એ કંજૂસ છે. એ મારી પાસે મારી નાખે એવું ગધ્ધાવૈતરું કરાવે છે.' એ રડવા બેસી જતી ને રડ્યા જ કરતી. એના અવાજમાં એક પ્રકારની ભયજનક કર્કશતા હતી. ફાદેઈ રોજ એની

માત્રિયોનાને પીટતો અને આટલો બધો કંજૂસ હતો એ જાણ્યા પછી આ માત્રિયોનાએ અફસોસ કરવાનું કશું કારણ રહેતું નથી, એમ મને લાગ્યું.

"એણે તો મને એકેય વાર મારી નથી.' યેફિમ વિષે વાત કરતાં માત્રિયોના કહેતી, 'ગમે તે માણસ સાથે એ ક્યારેય મારામારી કરી બેસતો, પણ મને તો એક વાર પણ નથી મારી ..અલબત્ત એક વાર એવું બનેલું .....મારી નણંદ સાથે મારે ઝગડો થયો અને એણે મારા કપાળમાં ચમચો માર્યો. હું ટેબલ ઉપરથી કૂદીને ઊભી થઈ ગઈ અને રાડ પાડી ઉઠી: 'ભિખારાં, તમારા જ ગળામાં એ ભ ખ જાય! તમે ગૂંગળાઈ મરો!' અને સીધી જંગલ તરફ ઊપડી ગઈ ત્યાર પછી એક વાર એણે મને હાથ અડાડ્યો નથી."

ફેદિઈને પણ આ માત્રિયોના ગુમાવવા બદલ અફસોસ કરવા જેવું ખાસ રહ્યું નહોતું. પેલી માત્રિયોથી એને ૭ બાળકો થયાં હતાં. (અમારો આન્તોશ્કા એમનો જ એક, સૌથી નાનો, આખલો!) અને એ બધાં જ જીવ્યાં હતાં જ્યારે આ માત્રિયોના અને યેફિમનાં બધાં જ બાળકો કશીય માંદગી વગર મરણ પામ્યાં હતાં, એક પણ પૂરા ત્રણ મહિનાય જીવ્યું નહોતું

"એક દીકરી એલીના જન્મી ત્યારે જીવતી હતી, પરંતુ એને નવડાવી ત્યાં તો એ મરણ પામી 'સેંટ પીટર્સ' દિને અમારાં લગ્ન થયાં હતાં અને મારા છઠ્ઠા બાળક એલેક્ઝાંદરને પણ એ જ દિવસે અમે દફનાવ્યો."

આખાય ગામને લાગ્યું કે માત્રિયોનાને જરૂર કોઈનો શાપ લાગ્યો હશે

અને ખુદ માત્રિયોના હજી પણ એવું જ માનતી. એ ભારપૂર્વક પોતાનું માથું ધુણાવીને કહેતી "મને ખરેખર શાપ લાગ્યો હતો. લોકો મને એક સાધ્વી પાસે લઈ ગયા, જે શાપ દૂર કરી આપતી. એ મારી

સામે ખાસી ખાતી, મંત્ર ભણતી બેસી રહી ને કહેવા લાગી, 'હમણાં જ શાપ દેડકા રૂપે દેડકો મારી તારામાંથી નીકળીને નાસશે.' પણ કશુંય નીકળ્યું નહીં..."

× × ×

અને પાણીના પ્રવાહની જેમ વર્ષો વહી ચાલ્યાં...૧૯૪૧માં સત્તાવાળાઓ ચેફિમને લડાઈમાં પકડી ગયા એ વખતે તેઓ ફાદેઈને ન લઈ ગયા, કારણ કે એની આંખો ખૂબ જ નબળી પડી ગઈ હતી અને મોટા ભાઈનું પહેલા યુદ્ધમાં જેવું થયું તેવું જ નાના ભાઈનું બીજામાં થયું એ અદૃશ્ય થઈ ગયો, એનો કોઈ પત્તો મળતો ન હોતો વધારામાં એ કદી પાછોય ફર્યો નહીં એક વખતનું ભર્યું ભાદર્યું ઘર વેરાન થઈ ગયું જૂનું થઈ સડવા લાગ્યું ને ભરી ભરી દુનિયામાં સાવ જ એકલી પડી ગયેલી માત્રિયોના બુઢ્ઢી થઈ ગઈ

આથી એણે બીજી માત્રિયોના પાસે, ઢોર માર ખાતી માત્રિયોના પાસે. એનું એક બાળક દત્તક લેવાની માગણી કરી (એની નમોમાં ફાદેઈનુ લોહી હતું એટલા માટે હશે?) અને નાનામાં નાની દીકરી કીરાને દત્તક લીધી.

દસ વર્ષ સુધી એણે એ બાળકીને, પોતાનાં મરણ પામેલાં બાળકોની યાદમાં, પોતાની જ માનીને, પોતાના ઘરમાં ઉછેરી પછી, હું અહીં આવ્યો એના થોડા જ વખત પહેલાં, એણે કીરાને ચેરુસ્તીના એક યુવાન એંજિન-ડ્રાઈવર સાથે પરણાવીને વળાવી દીધી હતી આ અવસ્થાએ માત્રિયોનાને જો કોઈની મદદ મળતી હોય તો એ ફક્ત એક આ લોકો તરફથી આવતી નજીવી અને અમુક ચોક્કસ પ્રકારની મદદ માત્ર હતી કયારેક કયારેક થોડી ખાંડ કે કયારેક એ લોકોએ ડુક્કર કાપ્યું હોય તો એનું થોડું માંસ.

× × ×

કાયમી માંદગીથી પીડાતી અને મૃત્યુ હવે ઝાઝું દૂર નથી એવો અનુભવ કરતી માત્રિયોનાએ પોતાની મિલકતનું વીલ કરી રાખ્યું હતું :

ઉપલો ઓરડો એણે કીરાને આપ્યો હતો. એ ઓરડો બાકીના મકાન સાથે માત્ર એક પાટિયાના માર્ગથી જ જોડાયલો હતો, બાકી બીજી રીતે તદન અલગ અને સ્વતંત્ર હતો બાકીના આખા મકાન વિશે એણે હજી કશો નિર્ણય કર્યો ન હોતો. એની ત્રણે બહેનોની એના ઉપર નજર હતી.

એ સાંજે માત્રિયોનાએ મારી આગળ દિલ ખોલીને બધી વાત કરી. અને હમેશાં બને છે તેમ, એણે પોતાની જિંદગીનો અદશ્ય પ્રવાહ મારી આગળ એક વાર વ્યક્ત કરી દીધો, પછી તો એ સતત વહેતો જ રહ્યો

કીરા ચેરુસ્તીથી આવી હતી. બુઢ્ઢો ફાદેઈ ખૂબ જ ફિકરમાં હતો. ચેરુસ્તીમાં જમીનનો પ્લૉટ મેળવવા અને એનો કબજો જાળવી રાખવા એ લોકોએ એના ઉપર મકાન જેવું તો ઊભું કરવું જ પડે. પરંતુ ક્યાંય લાકડું તો મળતું જ નહોતું, પછી એ લોકો એ બાંધે શેના વડે ? માત્રિયોનાના મકાનનો ઉપલો ઓરડો એ માટે બરાબર કામ લાગે એવો હતો કીરા પોતે કે એનો પતિ ચેરુસ્તીમાં પ્લૉટ મેળવવા જેટલાં આતુર નહોતા એટલો આતુર અને આકળો બુઢ્ઢો ફાદેઈ થઈ ગયો હતો.

તે વારંવાર માત્રિયોના પાસે આવવા લાગ્યો અને કાયદો બતાવીને દબાણ કરવા લાગ્યો કે માત્રિયોનાએ મૃત્યુ પહેલાં જ, હમણાં ને હમણાં જ, પેલો ઓરડો કીરાને સોંપી દેવો જોઈએ ત્યારે ફાદેઈનું જુદું જ સ્વરૂપ જોવા મળ્યું. અત્યારે એ એક જ ધકધક ગબડી પડે એવો લાકડીને ટેકે માંડ માંડ ચાલતો ડોસો નહોતો રહ્યો પીડના દુખાવાને લીધે સ્હેજ વાંકો ચાલતો હોવા છતાં એનું કાઠું તો હજી કદાવર જ હતું અને સાઠ ઉપરની ઉંમર છતાં, એના વાળ પણ જવાન માણસ જેવા જ ઘાટા અને કાળા હતા; ઉપરાંત અત્યારે એ ગરમ મિજાજનો અને હડાગ્રહી પણ દેખાવા લાગ્યો.

બે રાતથી માત્રિયોનાની ઊંઘ ઊડી ગઈ હતી. આ બાબતમાં નિર્ણય કરવાનું એને માટે મુશ્કેલ હતું. ઉપરનો ખાલી પડી રહેતો ઓરડો કીરાને વીલમાં આપી દીધેલો જ હતો. પરંતુ ચાલીસ ચાલીસ

વર્ષોથી જે છાપરા હેઠળ તે રહેતી આવી હતી એ છાપરું તોડી નાખવામાં આવે એ વિચાર જ એને માટે અત્યંત પીડાકારી થઈ પડ્યો અરે, મારા જેવા એક મામુલી ભાડૂતને એ લોકો આ ઘરનું છાપરું તોડી નાખીને પાટિયાં ને વળીઓ ઉપાડી જાય એ વિચાર દુ:ખકર લાગ્યો, તો માત્રિયોનાને તો એમાં એની સમસ્ત જિંદગીનો અંત જ દેખાય એમાં શી નવાઈ?

આમ છતાં જે લોકો આ હઠાગ્રહ પકડીને બેઠા હતા તેઓ તો બરાબર જાણતા હતા કે માત્રિયોના મૃત્યુ પહેલાં જ એનું ઘર એ લોકને તોડી લઈ જવા દેશે.

× × ×

અને એમ ફેબ્રુઆરી મહિનાની એક સવારે ફાદેઈ એના દીકરાઓ ને જમાઈઓ સાથે પાંચ કુહાડી લઈને આવી પહોંચ્યો. કુહાડીઓના ઘા સંભળાવા લાગ્યા અને પેલી ફડાતાં પાટિયાં કડકડાટી બોલાવવા લાગ્યાં. ફાદેઈની આંખો ઉતાવળે ચમકતી હતી. એની પીઠ સહેજ વળેલી રહેતી, છતાં પાટિયાંના ઢગલા ઉપર તે ઝડપભેર ચઢઊતર કરતો હતો ને સાથીઓને ઉદ્દેશીને બૂમબરાડા પાડતો જતો. વર્ષો પહેલાં, જ્યારે એ કિશોર હતો ત્યારે, એણે ને એના પિતાએ મળીને આ ઉપલો ઓરડો, એ સૌથી મોટો હોવાથી ખાસ, એને માટે જ, એની પત્ની સાથે રહેવા માટે, બંધાવ્યો હતો અને આજે એ પોતાને હાથે ક્રૂર રીતે એને છિન્નવિચ્છિન્ન કરી રહ્યો હતો અને બીજા કોઈના વાડામાંથી બહાર ખસેડી જવા માટે એનાં પાટિયે પાટિયાં છૂટાં પાડી રહ્યો હતો!

દીવાલનાં તથા છતનાં પાટિયાં તોડી કાઢીને તેમણે ઉપરના ઓરડાને અને સાથે સાથે એની નીચેના ભંડકિયાને પણ નેસ્તનાબૂદ કરી નાખ્યાં. આથી નીચે બાકી રહી ગયેલો એક ઓરડો અને બીજો જે થોડો ભાગ ઉઘાડો થઈ ગયો એને એ લોકોએ પાતળાં પાટિયાંની દીવાલ જડી આપી. દીવાલમાં રહી ગયેલી ફાટોની એમણે કશી પરવા કરી નહીં. દેખીતું જ હતું કે એ લોકો કાંઈ બાંધનારા નહોતા, ભાંગ

નારા હતા અને વધુમાં એમ માનતા હતા કે આ ઘરમાં રહેવા માટે માત્રિયોના હવે કાંઈ ઝાઝું જીવવાની નથી

જ્યારે પુરુષો મકાન તોડવાના કામમાં પડ્યા હતા ત્યારે સ્ત્રીઓ શરાબ તૈયાર કરી રહી હતી, કારણ કે વોડ્કા તો ખૂબ જ મોંઘો મળતો હતો કારા મોસ્કો-વિસ્તારમાંથી એક પૂડ ખાંડ લઈ આવી હતી અને માત્રિયોના મધરાતે એ ખાંડ અને થોડી બાટલીઓ છાતીમાંની શરાબ બનાવનારને ત્યાં આપી આવી હતી

બધાં લાકડાં બહાર કાઢીને દરવાજા સામે ખડકવામાં આવ્યાં અને જમાઈ એંજિન-ડ્રાઈવર એ ભરવા માટે ટ્રેક્ટર લેવા ચેરુસ્તી ગયો.

પરંતુ એ જ દિવસે બરફનું મોટું તોફાન આવી પડ્યું મત્રિયોના આવા તોફાનને 'કાળમુખો રાક્ષસ" કહેતી પૂરા બે દિવસ અને બે રાત આ તોફાન વીંઝાયા કર્યું, ગરજ્યા કર્યું, રસ્તાઓ ઉપર બરફના મોટા થર જામી ગયા લોકોએ માંડ રસ્તા સાફ કર્યા ને એક બે ખટારા માંડ પસાર થયા ત્યાં તો વાતાવરણ એકાએક ગરમ થયું ને એક જ દિવસમાં ચારેકોર બરફ પીગળવા લાગ્યો હવામાં ભેજવાળું ધુમ્મસ તરવા લાગ્યું ને બરફને વીંધતા ઝરણાં કલકલ કરતાં વહેવા લાગ્યાં રસ્તાઓ ઉપર ઘૂંટણ સુધી ખૂંપી જવાય એટલો કાદવ જામી પડ્યો

× × ×

તોડી પાડવામાં આવેલા ઉપલા ઓરડાનો ભંગાર ભરતા ટ્રેક્ટર છેક બે અઠવાડિયાં પછી આવી શક્યું એ બધો વખત માત્રિયોના બાવરી બાવરી ફર્યા કરતી હતી એને અસ્વસ્થ થવાનું એક ખાસ કારણ તો એ હતું કે એની ત્રણે બહેનો આવીને એની સાથે ઝગડી ગઈ ઉપલો ઓરડો આમ અત્યારથી સોંપી દેવા બદલ એને મૂરખ કહી ગઈ અને હવે જિંદગીમાં તેઓ એની સાથે બોલવાની નથી એમ કહીને ચાલી ગઈ લગભગ એ જ અરસામાં એની લગડી બિલાડી ક્યાંક ભાગી

ગઈ ને પછી પાછી દેખાઈ જ નહીં. આ બધી બીનાઓ એક પછી એક ઝડપભેર બની ગઈ અને માત્રિયોનાના હૈયાને એક વધુ આઘાત આપી ગઈ.

ઉંવરે સૂકી ઠંડી પડવા લાગી ને કાદવિયા રસ્તા સુકાવા લાગ્યા. પછી તડકો પણ નીકળ્યો ને લોકો આનંદમાં આવી ગયા. આગલી રાત્રે માત્રિયોનાને એક મનગમતું સ્વપ્ન આવી ગયું હતું. સવારમાં એણે સાંભળ્યું કે જૂના પ્રકારની હાથશાળ ઉપર કામ કરતી કોઈ વ્યક્તિનો હું ફોટો લેવા માગતો હતો. (ગામનાં બે ઝૂંપડાંમાં હજી હાથશાળ ચાલતી હતી. લોકો એના ઉપર બરછટ ધાબળા વણતાં હતાં) માત્રિયોના સંકોચ પૂર્વક હસી અને બોલી, " એક બે દિવસ થોભી જાઓ, ઇગ્નાતિચ, ઉપના ઓરડાનો કાટમાળ ખસેડાઈ ગયા પછી, હું મારી શાળ ગોઠવીશ મારી પાસે એક છે એ તો તમે જાણો છો હું એ શાળ ચલાવતી હોઉં એવો ફોટો પછી તમે પાડી લેજો, ભગવાનના સમ!"

જૂની ઢબના વાતાવરણમાં ફોટો પડાવવાનો વિચાર એને દેખીતી રીતે જ ખૂબ ગમી ગયો. શિયાળાનો રક્તવર્ણો સૂર્ય ધરની હવે નાની બની ચૂકેલી ઓસરીની બારી ઉપર આછો લાલ પ્રકાશ ફેંકતો હતો અને એ પ્રકાશ પરાવર્તિત થઈને માત્રિયોનાના ચહેરાને ઉષ્મા આપી રહ્યો હતો. જે લોકોનો અંતરાત્મા વિશુદ્ધ હોય છે એમના ચહેરા હમેશાં પ્રસન્ન જ રહે છે.

શાળાએથી નમતે પહોરે પાછો ફર્યો ત્યારે ઘર આગળ કંઈક ધમાલ ચાલતી લાગી. ટ્રેક્ટર વડે ખેંચાતી એક વિશાળ સ્લેજ ગાડી ઈમારતી લાકડાંથી ચિકાર ખડકાઈ ચૂકી હતી અને હજી ઘણાં લાકડાં ભરવાનાં બાકી રહી ગયાં હતાં. ત્થુદ્દા ફાદેઈના કુટુંબીઓ તથા એમણે મદદમાં બોલાવેલા માણસોએ મળીને બીજી એક દેશી સ્લેજ ગાડી પેલી ગાડીની પાછળ બાંધવા માંડી હતી. એ લોકો ગાંડાની જેમ, સારા પૈસા મળવાની શકયતા હોય કે પછી બદલામાં સરસ મિજબાની મળ-વાની હોય ત્યારે, જેવા ઉશ્કેરાટથી લોકો કામ કરવા લાગે છે એ રીતે.

કામ કરી રહ્યા હતા. એ લોકો એકબીજાને રાડો પાડતા હતા ને સામ સામે દલીલ બાજી કરતા હતા

બને ગાડીઓને એક સાથે બાંધીને ખેંચી જવી કે જુદી જુદી એ બાબતમાં એમની વચ્ચે મતભેદ ઊભો થઈ ગયો હતો. ફારઈનો એક દીકરો (જે લગડો હતો) તે અને એન્જીન-ડ્રાઈવર જમાઈ એવી દલીલ કરતા હતા કે બંને ગાડીઓ એક સાથે નહી ખેંચી જવાય કારણ ટ્રેક્ટર એન્તો બોજ ખેંચી શકશે નહીં જ્યારે ગોળગોળ ચઢે ચાવાળો, કદાવર ટ્રેક્ટર-ડ્રાયવર બારે આ મતવિશ્વાસ વાળો હતો એ એના કર્કશ અવાજે કહી નાખ્યો હતો કે હું ડ્રાઈવર છુ. હું જ ખરુ જાણુ હું બંને ગાડીઓ સાથે ખેંચી લઈ જઈશ એનો ઈરાદો સ્પષ્ટ સમજાતો હતો એક તો સમજુતી પ્રમાણે એન્જીન-ડ્રાઈવરે એની સાથે બધાં લાકડાં ખસેડવાનું ભાડુ જ ઠરાવ્યુ હતુ ફેરા દીઠ ઠરાવ્યુ નહોતુ અને બીજું, એક રાતમાં પચીસ કિલોમીટરના બે આંટા કરવાના અને પાછુ મૂળ સ્થળે પહોંચી જવાનુ એને માટે અસંભવિત હતુ સત્તરમા તો એણે ટ્રેક્ટર પાછુ ગેરેજમાં પહોંચાડી દેવાનુ હતું કારણ કે આ કામ માટે એ ત્યાંથી ચોરી છૂપીથી આ ટ્રેક્ટર કાઢી લાવેલો હતો

બુઢ્ઢો ફારઈ પણ એજ દિવસે કામ ળ ખસેડી લેવાય એ માટે અધીરો થયો લાગતો હતો એણે ભાર પૂર્વક માથુ હલાવ્યુ ને એના દીકરાઓ કબૂલ થઈ ગયા આગળની મજબૂત સ્લેજ ગાડી પાછળ એ લોકોએ ઉતાવળે તૈયાર કરેલી પૈડી દેશી ગાડી બાંધી દીધી

આ બધા માણસો વચ્ચે માત્રિયોના પણ ગાભરી ગાભરી દોડા દોડ કરતી હતી અને ગાડીમાં લાકડુ ચઢાવવા લાગતી હતી એકાએક મારુ ધ્યાન ગયુ કે એણે મારુ જર્કીન પહેર્યું હતુ અને પૈડિયાને ચોંટેલા કાદવથી એની બાંયો મેલી કરી નાખી હતી મને એ ન ગમ્યુ અને મે એને એ કહ્યું પણ ખરુ જર્કીન સાથે મારાં સસ્મરણો સંકળાયેલાં હતાં માઠ દુખના દિવસોમાં એણે મને ગરમી આપી હતી

આ પહેલી જ વાર હુ માત્રિયોના ઉપર ગુસ્સે થયો.

માન્ત્રિયોના ગભરાઈ ગઈ: "ઓ ભગવાન, ભગવાન," એ બોલી ઊઠી, "મારુ મગજ જ કામ નથી કરતુ. મેં ઉતાવળમાં જ એ પહેરી લીધુ. મને વિચાર સરખોય ન આવ્યો કે એ તમારુ હશે. હું દિલગીર છુ, ઈગ્નાતિચ!"

અને એ કાઢી નાખીને એણે સૂકવવા લટકાવી દીધુ.

લાકડાં ખડકાઈ ચૂક્યાં એ કામે લાગેલા બધા માણસો ગરબડાટ કરતા મારા ટેબલ આગળથી પસાર થયા અને રસોડાના પડદા પાછળ અદશ્ય થઈ ગયા. થોડી વારમાં મને ગ્લાસનો ધીમો ખડખડાટ અને વચમાં વચમાં બાટલીનો રણકાર સાંભળવા લાગ્યો. પછી પેલા લોકોના અવાજો પણ મોટા ને મોટા થતા ગયા ને વધુ ને વધુ અર્થ વગરની બડાશો સંભળાવા લાગી. એમાં મોટામાં મોટો લબાડ ટ્રેક્ટર-ડ્રાઈવર લાગતો હતો. શરાબની વાસ મારા સુધી ઊડી આવી. પરંતુ પીવાનો આ કાર્યક્રમ લાંબો ચાલ્યો નહીં અંધારું થવા આવ્યુ હતું એટલે બધાને ઉતાવળ હતી. બધા છૂટા પડવા લાગ્યા. સૌથી પહેલો ટ્રેક્ટર ડ્રાઈવર બહાર આવ્યો એ ખુશ અને ઉશ્કેરાયેલો લાગતો હતો. એ જીન-ડ્રાઈ-વર જમાઈ, ફાદેઈનો લગડો દીકરો અને એનો એક ભત્રીજો ટ્રેક્ટર સાથે ચેરુસ્તી જવાના હતા. ફાદેઈ કોઈકને પકડી પાડીને, એને કશીક બાબતમાં સીધો કરવા ધસતો હોય તેમ, લાકડી ઠોકતો ઉતાવળે ચાલી રહ્યો હતો. લગડો દીકરો સીગરેટ સળગાવવા મારા ટેબલ પાસે થોભ્યો અને એકાએક જ મને કહેવા લાગ્યો કે માન્ત્રિયોના કાકી માટે એના દિલમા ખૂબ જ સ્નેહ હતો. થોડા વખત પહેલાં એ પરણ્યો હતો ને એને ત્યાં હમણાં જ દીકરો અવતર્યો હતો. ત્યાં કોઈએ એના નામની બૂમ પાડી ને એ ચાલ્યો ગયો. બહારથી ટ્રેક્ટર ઝીપડચાની ઘરેરાટી સંભળાઈ.

બધા ચાલ્યા ગયા પછી, માન્ત્રિયોના રસોડામાંથી બહાર નીકળી આવી. એ માથું ધુણાવતી ચિંતાભરી નજરે પેલા લોકોને જતા જોઈ રહી. એણે પોતાનું જર્કીન પહેર્યું હતું ને માથે સ્કાર્ફ બાંધ્યો હતો

બારણા બહાર જતાં જતાં એ મને ઉદ્દેશીને બોલી "શા માટે એ લોકો મે ટ્રેક્ટર ભાડે ના કરી લાવ્યા? ભગવાન જાણે!"

એ પણ બધાની પાછળ પાછળ બહાર ચાલી ગઈ

શરાબની મહેફિલ, રાડારાડ અને આવનજાવન બધુ પતી જતાં, વેરાન બની ગયેલુ ઘર ક્યારેય નહોતુ એટલું શાંત અત્યારે લાગતુ હતુ. બારણાંની ખુબ જ ઉઘાડવાસ થયેલી એટલે અંદર ઠંડી પણ ખુબ જ ભરાઈ ગયેલી મે મારુ જર્કીન ચઢાવી લીધુ ને નોટો તપાસવા બેસી ગયો. દૂર દૂર ટ્રેક્ટરનો અવાજ વિલીન થઈ રહ્યો હતો.

એક કલાક થયો, બે કલાક થયા, ત્રીજો કલાક પણ પસાર થઈ ગયો. એમ છતાંય માત્રિયોના ઘેર પાછી ફરી નહીં જો કે ત્યાં સુધી મને નવાઈ લાગી નહીં કારણ કે ટ્રેક્ટરને વિદાય આપ્યા પછી એ એની બહેનપણી માશાને ત્યાં જ બેસવા ગઈ હશે એમ મે માની લીધુ

બીજો એક કલાક પસાર થઈ ગયો વળી એક કલાક ગયો. અંધકાર અને સાથે સાથે ગાઢ શાંતિ ગામડા ઉપર ઊતરી આવી આજે આટલી બધી શાંતિ કેમ હતી એ મને સમજાયુ નહીં પાછળથી મને ખબર પડી કે અમારા ઘરથી અડધોએક વર્સ્ટને અંતરે આવેલી રેલ્વે લાઈન ઉપર થઈને એ સાંજે એક પણ ગાડી પસાર થઈ નહોતી મારા રેડિયો ઉપર પણ કોઈ જ કાર્યક્રમ પકડાતો નહોતો મને લાગ્યુ કે ઉંદરોનુ તોફાન આજે રોજના કરતાં ઘણું વધી ગયુ છે પૂંઠાં પાછળ એમની દોડાદોડ વધી ગઈ હતી અને કાતરવાનો તથા ચૂં ચૂંનો અવાજ પણ વધી પડ્યો હતો આજે જાણે કે તેઓ અગાઉ ક્યારેય નહોતા એટલા હિંમતબાજ બની ગયા હતા

હુ એક ઊંઘ કાઢીને જાગી ગયો ત્યારે રાતનો એક વાગ્યો હતો. માત્રિયોના હજુય ઘેર પાછી ફરી નહોતી

એકાએક થોડા માણસો મોટે મોટેથી બોલતા હોય એવો અવાજ મારે કાને પડ્યો એ લોકો હજી તો ઘણા દૂર હતા, પરંતુ કોણ જાણે કેમ મને એમ જ લાગ્યુ કે એ લોકો મારે ત્યાં જ આવતા હતા

અને ખરેખર, થોડી જ વારમાં દરવાજો કોઈ એ જોરથી ખટખટાવ્યો. અજાણ્યા માણસના સત્તાવાહી અવાજે મને દરવાજો ઉઘાડવાનો હુકમ કર્યો હું ગાઢ અંધકારમાં હાથમાં ટોર્ચ લઈને બહાર નીકળ્યો. આખું ય ગામ ભરઊંઘમાં પડયુ હતું કોઈ પણ બારીમાં પ્રકાશ દેખાતો નહોતો બરફ પણ ગયા અઠવાડિયાથી પીગળવા લાગ્યો હતો એટલે પરાવર્તિત પ્રકાશ પણ વરતાતો નહોતો. મે દરવાજો ખોલીને એ લોકોને અંદર આવવા દીધા. ડગલા ચઢાવેલા ચાર માણસો ઘરના બારણા તરફ આગળ વધ્યા. મોટા ડગલા પહેરેના ને રાડો પાડના માણસો રાત્રે મુલાકાતે આવે એ ખૂબ જ ચિંતાજનક પરિસ્થિતિ મનાય.

અમે જ્યારે અજવાળામાં આવ્યાં ત્યારે મે જોયુ કે એમાંના બે માણસોએ રેલ્વે યુનિફોર્મ ચઢાવ્યો હતો. એ બેમાંથી જે મોટા લાગતો હતો એ માણસ જાડો હતો અને એનો ચહેરો ટ્રેક્ટર-ડ્રાઈવરને ખૂબ જ મળતો આવતો હતો એણે પૂછ્યુ, "આ ઘરની માલિકણ બાઈ કયા છે?"

"મને ખબર નથી"

"આ જ ઘેરથી સ્લેજ ગાડીઓ જોડેલુ ટ્રેક્ટર ગયુ હતુ ને?"

"હાજી."

"એ લોકોએ નીકળતાં પહેલાં દારૂ પીધો હતો?"

ટેબલ લૅંપના ઝાંખા પ્રકાશમાં, એ ચારે જણા ડોળા ઘુમાવતા, ચારે તરફ ધ્યાનથી જોતાં જણાતા હતા મને ખાતરીપૂર્વક લાગ્યુ કે એ લોકોએ કાં તો કોઈને પકડયો હતો અથવા તો પકડવા નીકળ્યા હતા.

"પછી કોઈ બન્યું?"

"અમારા સવાલનો જવાબ આપો!"

"પણ..."

"એ લોકો નીકળ્યા ત્યારે પીધેલ હતા ?"

"એ લોકોએ ઘરમાં જ પીધો હતો ?"

કોઈનું ખૂન થયુ હતું ? કે એ લોકો કાટમાળ સાથે રસ્તામાં જ જ ક્યાંક અટકી પડ્યા હતા ?—આ ઉગવાવાળા માણસોએ મને મૂઝવી નાખ્યો હતો. એક વાત ચોક્કસ હતી : માત્રિયોનાની ગેરકાયદે દારૂ ગાળવા માટે ધરપકડ થઈ શકે

હું એમને રસોડામાં પ્રવેશતા અટકાવવા માટે, પાછો હટીને બારણામાં ઊભો રહી ગયો પછી બોલ્યો, "હું સોગંદપૂર્વક કહુ છું કે મેં કંઈ જ જોયુ નથી." (ખરેખર, મે કશું જ જોયુ નહોતું, ફક્ત સાંભળ્યું જ હતું.) મે એ લોકોને સમજાવવાનો એક આખરી ગણાય એવો પ્રયાસ કરી જોયો. એમનું મે ઘરની પરિસ્થિતિ તરફ ધ્યાન દોર્યું : પુસ્તકો અને નોટબૂકો ઉપર શાંતિથી પ્રકાશ ઢાળી રહેલો ટેબલ–લેમ્પ, એક ખૂણામાં ગભરાઈને ભરાઈ બેઠા હોય એવા સખ્ખાબધ રમતા ઊંદરો, વૈરાગીની હોય એવી પથારી—અહીં ક્યાંય રંગભરી મિજલસની શક્યતા કે નિશાની દેખાતી નહોતી.

એ લોકોએ જાતે પણ જોઈ લીધુ હતું કે આ ઓરડામાં મિજલસ જામી હોય એમ લાગતુ નથી અને એથી તેઓ ચિડાયા હતા. એ લોકો વિદાય થયા જતાં જતા તેઓ અંદર અંદર વાત કરતા સંભળાયા : આ સ્થળે દારૂની મિજલસ જામી નથી લાગતી, છતાં જામી હતી એમ બનાવવું જ વધારે સારુ થઈ પડશે. એ લોકોને વિદાય આપતાં અ પતાં, શુ બની ગયુ હતું એ જાણવાનો મે પ્રયાસ કર્યો ત્યારે વળી છેક દરવાજે ઓળગતા, એ લોકોમાંનો એક ઘૂરકતો હોય તેમ બોલ્યો, 'એ બધા જ કપાઈ મૂઆ છે. એમના ટુકડાય પૂરા જડે એમ નથી."

"એ તો હવે ઠીક, પરંતુ રાતના નવ વાગ્યાની એક્સપ્રેસ પાટા ઉપરથી ઊથલી પડતાં માંડ બચી ગઈ. પણ એમ બની ગયુ હોત તો ગંભીર હોનારત થાત." એમ બોલીને તેઓ ઝડપભેર ચાલતા થયા.

આશ્ચર્યમૂઢ થયેલો હું ઘરમાં પાછો ફર્યો "એ લોકો" એટલે કોણ? "એ બધા જ" એટલે શું? અને માત્રિયોના ક્યાં હતી? હું પડદો હટાવીને રસોડામાં ગયો. ઘર-બનાવટના દારૂની વાસ ઊડીને મારા નાકમાં ઘૂમી આવી વેરાન થઈ ગયેલા યુદ્ધના મેદાન જેવો એ દેખાવ હતો. ટિપાઈ ઓ અને પાટલીઓ અસ્તવ્યસ્ત પડી હતી; ચારે બાજુ ખાલી બાટલીઓ રઝળતી હતી; એક બાટલી હજી અર્ધી ભરેલી હતી; પ્યાલીઓ વેરાયલી પડી હતી; હેરીંગ માછલીના અથાણાના કકડા, કાંદા અને ડુક્કરના માંસના ટુકડા પડ્યા હતા.

સર્વત્ર સ્મશાનશાંતિ હતી ફક્ત આ રણમેદાનમાં વાંદા જ લાપરવાહીથી ઘૂમી રહ્યા હતા.

પેલા લોકો નવ વાગ્યાની એક્સપ્રેસ વિષે કંઈક કહી ગયા. શા માટે? એટલા માટે કે એથી એમને હું આ બધું બતાવી દઉં? મેં જે કાંઈ કર્યું તે બરાબર હતુ કે કેમ એ વિષે મને શંકા થવા લાગી. પરંતુ પેલા લોકોનું વર્તન કેટલું બેશરમ! બધી ચોખ્ખી વાત જાણે ફક્ત સરકારી અમલદારોને જ થઈ શકે!

એકાએક બહારનો દરવાજો ખૂલવાનો અવાજ આવ્યો હું ઉતાવળે ઓસરીમાં આવ્યો ને બોલી ઊઠયો, 'માત્રિયોના વાસિલ્યેવ્ના!" વાડાનો દરવાજો ખૂલ્યો ને માત્રિયોનાની બહેનપણી માશા લથડતી ને હાથ મસળતી દોડી આવીને ચીસ પાડી ઊઠી· ' માત્રિયોના...... આપણી માત્રિયોના, ઈગ્નાતિચ "

- મે એને બેસાડી એણે આંસુ સારતી આંખે મને બધી વાત કરી.

× × ×

ક્રોસિંગ આગળ લાઈન સીધું ચઢાણ ચઢીને આવે છે ત્યાં દરવાજો મૂકવામાં આવ્યો નહોતો. ટ્રેક્ટર અને આગલી સ્લેજ ગાડી તો પાટા ઓળગી ગયાં, પણ પાછલી ગાડીને જોડતુ દોરડુ તૂટયુ ને દેશી બનાવટની એ ગાડી ક્રોસિંગ ઉપર જ ચોંટકી ગઈ ને ભાંગી પણ પડી. ફાદીઈએ આ ગાડી બાંધવા જે લાકડાં આપ્યા હતા એ બધાં

સડેર્યા હતાં. આગલી ગાડીને લાઈનની બહાર મૂકી આવ્યા પછી તેઓ બીજીને લેવા પાછા લાઈન ઉપર આવ્યા ટ્રેક્ટર–ડ્રાઈવર, ફાદેઈ તો લંગડો દીકરો ને માત્રિયોના ત્રણે મગાને દોરડું બાંધવાની કોશિશ કરી રહ્યાં હતાં. ભગવાન જાણે માત્રિયોના એ લોકો સાથે ત્યાં શા માટે પહોંચી ગઈ હતી સ્લેજ ગાડી અને ટ્રેક્ટરની વચ્ચે એ લોકો કામ કરી રહ્યાં હતાં. માત્રિયોના એ લોકોને શું મદદ કરવા માગતી હતી એ કોણ જાણે ! એને પુરુષોના કામમાં માથું મારવાની હમેશની ટેવ હતી. એ નહોતી કહેતી કે પેલો ભાગનો ઘોડો એક વાર તેને છેક તળાવમાં, બરફ વચ્ચે પડેના ભગાણમાં, ડુબાડી દેવાની અણી સુધી ઢસડી ગયો હતો !

એણે એ કમનસીબ ક્રોસિંગની ઉપર જવાની જ શી જરૂર હતી ? એણે ઉપયો ઓરડો સોંપી દીધો હતો, હવે એ કોઈનીય દેણદાર નહોતી. ચેરુસ્નોથી આવતી ટ્રેન ધસી ન આવે એનું એન્જીન–ડ્રાઈવર ધ્યાન રાખી રહ્યો હતો એ માનતો હતો કે ટ્રેનની આગળની બત્તી ઘણે દૂરથી દેખાશે પરંતુ સામી દિશામાંથી, અમારા સ્ટેશન ઉપર એકબીજા સાથે જોડેલાં બે એન્જીનો શીધાં ચાલતાં આવી પહોંચ્યાં એની પાછળ બત્તી નહોતી – શા માટે નહોતી એ કોણ કહી શકે ? જ્યારે એન્જીન ઊંધું હંકારાતું હોય ત્યારે ડ્રાઈવરની આંખમાં પાછળ ભરેલા કોલસાની કણીઓ વધારે ઊડે અને એને બરાબર દેખાય નહી. એન્જીનો ટ્રેક્ટર સાથે અટકાયાં ને ટ્રેક્ટર અને ગાડી વચ્ચે ત્રણે માણસોને પીસી નાખ્યાં. ટ્રેક્ટર ભાંગી ગયું, સ્લેજ ગાડીના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા, લાઈનને નુકશાન થયું ને બન્ને એન્જીનો ઊંધાં વળી ગયાં.

"પરંતુ એન્જીનોનો અવાજ તો એમને સંભળાયો જાઈ તો હતો ?"

"ટ્રેક્ટરનું એન્જીન ભારે અવાજે ઘરઘરાટ કરી રહ્યું હતું"

"મૃત દેહોનું શું ?"

"એ લોકોએ ત્યાં કોઈને જ જવા દીધાં નહીં. એ લોકોએ એ જગ્યાને ઘેરી લીધી છે"

"કોઈ એક્સપ્રેસ ટ્રેન વિષે વાત કરતું હતું એ શું!"

નવ વાગ્યાની એક્સપ્રેસ અમારા સ્ટેશન ઉપરથી પૂરઝડપે પસાર થાય છે ને પછી ક્રોસિંગ ઓળંગે છે. પેલાં એંજિનો અથડાયાં એવા જ એના બંને ડ્રાઈવરો કૂદી પડ્યા હતા અને એથી તેઓને ઈજા થઈ નહોતી. તેઓ લાઈન ઉપર હાથ હલાવતા સામે દોડ્યા ને એક્સપ્રેસને આવતી થંભાવી દીધી...ભત્રીજો એક પાટિયું વાગવાથી ઘાયલ થયો હતો. એ કશોક્કામાં સંતાઈ ગયો હતો; જેથી અકસ્માત વખતે એ ત્યાં હતો એ વાત પકડાય નહીં; નહિ તો એને સાક્ષી તરીકે પકડી જવામાં આવે. 'નહિ જાણનારા જૂઠી સાક્ષી આપે છે ને જાણનારા મોં સીવી લે છે.' ફીરાના પતિને જરાય ઈજા થઈ નહોતી, પણ એ ફાંસો ખાવા તૈયાર થઈ ગયો. માંડ માંડ લોકોએ એને છોડાવ્યો. તે કહે છે, 'આ બધું મારે પાપે બન્યું! મારી દીકરી ને મારો ભાઈ માર્યાં ગયાં!' એ જઈને સત્તાવાળાઓને શરણે થઈ ગયો છે, પરંતુ જેલ નહીં, ગાંડાની ઈસ્પિતાલ જ એની રાહ જોઈ રહી છે ઓ, માત્રિયોના, મારી વહાલી માત્રિયોના..."

માત્રિયોના ચાલી ગઈ હતી. મારા એક નીકટના સ્વજનનું એ મૃત્યુ હતું. અને છેલ્લે દિવસે મેં એને મારું જર્કિન પહેરવા બદલ ઠપકો આપ્યો હતો.

પુસ્તકોની જાહેર ખબરમાં ચીતરવામાં આવેલી લાલપીળા વસ્ત્રોમાં સજ્જ દેખાતી સુંદરી હળુથ સુખભર્યું સ્મિત વેરી રહી હતી.

વૃદ્ધ માશા થોડી વાર ત્યાં ને ત્યાં જ રોતી બેસી રહી, પછી ઊભી થઈ ને જવા લાગી એકાએક એણે મને પૂછ્યું, "ઈગ્નાતિચ, તમને યાદ આવે છે? માત્રિયોના પાસે એક ભૂખરા રંગની શાલ હતી. મરતી વખતે એ શાલ એ મારી તાન્યાને આપી જવા ઈચ્છતી હતી, ખબર છે ને?"

આછા પ્રકાશમાં તે મારી સામે આભારભરી નજરે તાકી રહી... અલબત્ત, એ વાત હું નહોતો ભૂલ્યો.

ના, મને બરાબર યાદ હતું જ, "હા, એ એવું જરૂર કહેતી હતી."

"તો પછી સાંભળો, અત્યારે જ એ મને લઈ જવા દઈ શકો તો સારું. સવારે તો એનાં સગાંસંબંધીઓથી ઘર ઉભરાઈ જશે ને પછી એ શાલ મને કદીય નહી મળે" અને વળી પાછી એ મારી સામે આશાભરી, પૃચ્છાભરી મીટ માંડી રહી પચાસ પચાસ વર્ષથી એ માત્રિયોનાની સખી હતી અને ગામમાં માત્રિયોના પ્રત્યે સાચો પ્રેમ સેવનાર પણ એ એકલી જ હતી.

એની વાત પણ અલબત સાચી જ હતી.

"જરૂર...જરૂર, લઈ જાઓ."

એણે પેટી ઉઘાડી, શાલ બહાર કાઢી અને ડગલા નીચે સંતાડીને ચાલી ગઈ.

ઉંદરો બેકાબુ બન્યા હતા. તેઓ દીવાલ ઉપર ચઢઊતર કરતા દોડયા જ કરતા હતા. દીવાલ ઉપર ચોંટાડેલાં લીલાં પૂંઠાં એમની પીઠ સાથે ઘસાતાં, ઊંચાંનીચાં થતાં સ્પષ્ટ જોઈ શકાતાં હતાં.

× × ×

રાતના ત્રણ વાગી ગયા હતા. સવારે તો મારે શાળાએ જવાનું હતું બારણાં બંધ કરીને સૂઈ જવા સિવાય બીજું કાંઈ કરવા જેવું રહ્યું નહોતું

બારણાં બંધ કરી દેવાના! હારતો હવે માત્રિયોના આવવાની નહોતી.

બત્તી ચાલુ રાખીને જ હું પથારીમાં પડ્યો. દોડાદોડ કરતા ઉંદરો ચૂ ચૂ કર્યા જ કરતા હતા, જાણે કે વિલાપ કરી રહ્યા હતા. મારું મગજ ચકડોળે ચઢ્યું હતુ, છૂટાં વિચારો ભટકયા જ કરતા હતા એક અસ્વસ્થ લાગણી મારા મનમાંથી કેમે કરી નીકળતી નહોતી: માત્રિયોનાનો અદૃશ્ય ઓછાયો ધરતી વિદાય લઈને જઈ રહ્યો હતો.

અને એકાએક મારી કલ્પનામાં વળી બીજું દૃશ્ય ઊઠી આવ્યું: યુવાન અને કાળા વાળવાળો ફાદેઈ દરવાજા પાસે અંધારામાં કુહાડો

ઉમામીને ઊભો ઊભો બોલતો હતો, "જો એ મારો સગો ભાઈ ન હોત તો મેં તમને બંનેને ઝાટકી નાખ્યાં હોત"

આ ધમકી ખૂણામાં મૂકી રાખવામાં આવેલી પ્રાચીન તલવારની જેમ ચાલીસ ચાલીસ વર્ષ ઘરમાં ભરાઈ રહી ને છેવટે ધાર્યો ઘા કરીને જ ગઈ

× × ×

સવારે અજવાળું થતાં ગામની સ્ત્રીઓ ક્રોસિંગ ઉપર ગઈ અને માત્રિયોનાના દેહના રહ્યાસહ્યા અવશેષોને એક હાથગાડીમાં નાખી, ઉપર એક ગંદો કોથળો ઓઢાડી, ગામમાં લઈ આવ્યાં એના દેહને નવડાવવા માટે તેમણે કોથળો ખસેડી લીધો આખું શરીર ફૂચો થઈ ગયું હતું પગ બિલકુલ નહોતો, ડાબો હાથ પણ નહોતો, ફક્ત અર્ધો દેહ અને જમણો હાથ જેવોતેવો દેખાતો હતો એક સ્ત્રી બોલી, "ઈશ્વરે એનો જમણો હાથ જ બચાવી લીધો છે સ્વર્ગમાં એ પ્રાર્થના કરી શકશે ."

પછી રબરના છોડવાઓના આખાય જથ્થાને ઘરની બહાર ખસેડી દેવામાં આવ્યા આ છોડવાઓ માત્રિયોનાને અત્યંત વહાલા હતા એક વાર ધુમાડા જેવું લાગતાં રાતમાં એ જાગી ઊઠી હતી ત્યારે આગથી ઘરને બચાવવા દોડવાને બદલે, એ આ છોડવાઓ ગૂંગળાઈ ન જાય માટે એમને ખસેડવા લાગી ગઈ હતી સ્ત્રીઓએ ફરસ વાળીને સાફ કરી માત્રિયોનાના ઝાંખા અરીસાને એ લોકોએ એક મોટા જૂના હાથરૂમાલ-ના ટુવાલ વડે ઢાંકી દીધો પેલાં રંગબેરંગી પોસ્ટર તેમણે ઉતારી લીધાં, મારું ટેબલ એક બાજુ ખસેડી નાખ્યું મૂર્તિઓ નીચે, ટિપાઈઓ ઉપર તેમણે એક ખરબચડો, સાદીસીધી શબપેટી ગોઠવી

એ શબપેટીમાં માત્રિયોના સૂતી હતી એના રોળાયલા, નિર્જીવ દેહને સ્વચ્છ ચાદર વડે ઢાંકી દેવામાં આવ્યો હતો એનું માથું એક ધોળા રૂમાલ વડે બાંધી દેવામાં આવ્યું હતું એના ચહેરા ઉપર કશી જ ઈજા થઈ નહોતી એ શાન્ત હતો, મૃત નહિ, જીવંત લાગતો હતો.

આગજનો છેલ્લી સલામ માટે આવી પહોંચ્યા સ્ત્રીઓ મૃતદેહના

દર્શનાર્થે પોતાનાં નાનાં નાનાં બાળકોને પણ લઈ આવી એમાંથી જો કોઈ રડી પડતી તો બધી જ સ્ત્રીઓ – જેઓ કેવળ સામાન્ય કુતૂહલની મારી આવેલી તેઓ પણ – જાણે સર પુગવતી હોય તેમ બારણા કે દીવાલને અઢેલીને ઊભી ઊભી અચૂક રડવા લાગી જતી. માણસો ટોપીઓ ઉતારીને સ્થિર, શાંત ઊભા હતા.

માત્રિયોનાના કુટુંબની સ્ત્રીઓ એ રડવા કૂટવાનો વિધિ કરવાનો હતો. મેં જોયુ કે સદીઓથી ચાલતો આવતો આ રડવાનો વિધિ ઠંડા કલેજે, ગણતરી પૂર્વક, પતાવવામાં આવતો હતો. વધુ દૂરની સગી એવી સ્ત્રીઓ શબપેટી પાસે જઈને થોડી વાર ઊભી રહેતી અને એના ઉપર ઝૂકી ધીમા અવાજે રુદન કરતી. જેઓ પોતાને મરનારની વધુ નજીકની સગી હોવાનુ માનતી તેઓ છેક બારણામાંથી જ રડવાનું શરૂ કરી દેતી અને શબપેટી પાસે જઈને મરનારના ચહેરા ઉપર ઝૂકી જોર જોરથી રડવા લાગતી. દરેક સ્ત્રી પોતપોતાનો મરસિયો પણ બનાવી લેતી, જેમાં તે પોતાના વિચારો ને લાગણી વ્યક્ત કરતી

મને સમજાયું કે મરનાર માટેનો વિલાપ માત્ર વિલાપ જ નહોતો, એમાં એક પ્રકારનું રાજકારણ હતું. માત્રિયોનાની ત્રણે બહેનો ધસી આવી; એમણે આખા ઘરમાં ફરી વળી ઘરનો કબજો લઈ લીધો, બકરી ને અંગેઠી સંભાળી લીધી, પેટીને તાળુ મારી દીધું, કોટના અસ્તરમાં સીવેલા, માત્રિયોનાએ પોતાની ઉત્તરક્રિયા માટે રાખી મૂકેલા બસો રૂબલ કાઢી લીધા, અને આવતા જતા દરેકના કાનમાં ઢોલ વગાડી વગાડીને તેઓ જાહેર કરતી રહી કે ખરી નજીકની સગી તો તેઓ જ કહેવાય. તેઓએ શબપેટી પાસે જઈને આ પ્રમાણે રુદન કર્યું: " ઓ નાન્ની, નાન્ની! ઓ નાન–નાન! આ દુનિયામાં તું એકલી જ અમારી હતી. તું સુખ શાંતિમાં જીવી શકી હોત, જીવતી જ હતી. અમે હમેશાં તારા પ્રત્યે પ્રેમમાયા રાખતાં હતાં અને રહેવાનાં હતાં તારો ઉપલો ઓરડો જ તારે માટે મોતરૂપ નીવડયો. એ અપશુકનિયાળ ઓરડાએ જ તારું

મોત આણ્યું! અરેરે, શા માટે તેં એ તોડવા દીધો? શા માટે અમારી વાત ધ્યાનમાં લીધી નહીં?"

આ પ્રમાણે માત્રિયોનાની બહેનોની રોકકળ માત્રિયોનાના પતિના કુટુંબ સામે તહોમતનામા બરાબર હતી: એ લોકોએ એની પાસે ઉપલો ઓરડો તોડાવવો નહોતો જોઈતો. (એ સિવાય એમાં એક ગર્ભિત સૂચન પણ હતું: તમે ઉપરનો ઓરડો પડાવી ગયા, ભલે! પરંતુ અમે તમને આખા ઘરનો કબજો તો નહીં જ લેવા દઈએ!)

માત્રિયોનાના પતિનાં કુટુંબીજનો, એની નણંદો, યેફિમ અને ફાદેઈની બહેનો તથા અનેક ભત્રીજીઓ આ પ્રમાણે બોલતી રડતી હતી: "ઓ દુખિયારી કાકી, દુખિયારી કાકી! તમે તમારી જાનની બરાબર સંભાળ કેમ ન રાખી? હવે લોકો અમારો વાંક કાઢશે — ચોક્કસ. તમે તો અમારાં વહાલાં માત્રિયોના હતાં, પણ વાંક તો તમારો જ ગણાયને! એમાં બાપડો ઉપલો ઓરડો શું કરે? અરે રામ, જ્યાં મોત તમારી રાહ જોઈને બેઠું હતું ત્યાં તમે ગયાં જ શું કામ? ત્યાં જવાનું તમને કોઈએ કહ્યું નહોતું. અરે ભગવાન, આ તે કેવું મોત! અરેરે, તમે અમારું કેમ સાંભળ્યું નહીં?" (આ પ્રમાણે વિલાપ દ્વારા તેમણે બીજાને એવો જવાબ સંભળાવ્યો કે એના મૃત્યુ માટે અમે દોષિત નથી. અને ઘર વિષે અમે પાછળથી જોઈ લઈશું)

પરંતુ "બીજી" માત્રિયોના, જેને ફાદેઈ વર્ષો પહેલાં કેવળ નામ ખાતર પરણી લાવ્યો હતો એ, બરછી જેવા પહોળા ચહેરાવાળી માત્રિયોના, શબપેટી પાસે જઈ, કુટુંબના રાજકારણી માર્ગેથી ફંટાઈને, એના સદા સીધા સ્વભાવ મુજબ જુદી જ રીતે વિલાપ કરતી, ડૂસકાં ભરવા લાગી: "ઓ, મારી વહાલી બહેન, હવે તું મારી સાથે ગુસ્સે નહિ થાય, એમ તે થશે? અરેરેરે, આપણે કેવાં વાતો કરતાં, કર્યાં જ કરતાં, હું અને તું! હું ગરીબ, દુખિયારી સ્ત્રી છું. મને માફ કર! તું તારી વહાલી મા પાસે પહોંચી ગઈ! કયારેક મારે ખાતર જરૂર આવજે! ઓહો...હો... હો..."

ઓહો...હો ..હો . ની દરેક પોમ્, એના પ્રાણ જાણે નીકળી જતા હોય એટલી, વેદનાભરી લાગતી એનું શરીર વળ ખાઈ રહ્યુ હતુ. ને શબપેટીને અડીને ઊભેલી એ ભયકર રીતે હીબકાં ભરી રહી હતી જ્યારે એનું રુદન ઔપચારિક માત્રા વટાવી જવુ લાગ્યુ ત્યારે, એનો વિજય સ્વીકારતી હોય તેમ, બીજી સ્ત્રીઓ એને સમજાવવા લાગી, "હવે બસ કરો, બહુ થયુ! ચાલો, ઘેર ચાલો!"

માત્રિયોના થોડી પાછી હઠી, પરતુ તરત પાછી શબ પાસે દોડી જઈને વધુ જોરથી હીબકાં ભરતી રડી પડી એટલે પછી એક ખૂણામાંથી એક અતિ વૃદ્ધ બાઈ આગળ આવી એણે માત્રિયોનાના ખભા ઉપર હાથ મૂકીને કહ્યુ "આ દુનિયામાં બે વાત વણઉકલી જ રહે છે આપણે કેવી રીતે જનમ્યાં ને કેવી રીતે મરવાનાં એ કોઈ કદીય જાણી શકતુ નથી"

એ સાંભળીને માત્રિયોના તરત ચૂપ રહી ગઈ એકદમ સપૂર્ણ શાંતિ પ્રવર્તી રહી

પરતુ થોડી વાર પછી, બધીય બાઈઓમાં સૌથી વૃદ્ધ, અને માત્રિયોનાની કોઈ પણ રીતે સગી થતી હોય એવી નહિ લાગતી પેલી વૃદ્ધ સ્ત્રી, અંતે જ રડવા લાગી, 'ઓ મારી દુખિયારી, માંદી માત્રિયોના! ઓ દુખિયારી વાસિલયેવ્ના! તને કબરમા પોઢતી જોવી એ કેટલી દુખની વાત છે!"

ઔપચારિક રુદન નહિ કરનારી એક વ્યક્તિ પણ ત્યાં હતી અને એ હતી માત્રિયોનાની દત્તક પુત્રી કીરા, જે ચેરુસ્તીથી આવી હતી. અને જેને માટે જ ઉપરનો ઓરડો તોડી પાડવામાં આવ્યો હતો અને ટાટમાળ લઈ જવામાં આવતો હતો એ સીધી રીતે અમારા જમાનાની ઢબે રડતી હતી—અમારા જમાનાનાં માણસોને પણ રડવાના પ્રસંગો પૂરતા પ્રમાણમાં મળી રહે છે એના વાળ દયાજનક રીતે અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયા હતા એની આંખો લાલ અને સૂજેલી હતી કડકડતી ઠડીમાં પણ, એના માથાનો રકાફ઼ સરી પડ્યો હતો અને

એનો હાથ એની કોટની બાંયમાં નંખાયો જ નહોતો એનું એને જરા પણ ભાન નહોતું. એ બેહોશ જેવી એક ઘરમાં પડેલા માના શબ પાસે આવજા કર્યા કરતી હતી. બધાંના મનમાં બીક પેસી ગઈ કે એ કદાચ ગાંડી થઈ જશે, કારણ કે એના પતિ ઉપર કેસ પણ થવાનો હતો.

એમ લાગતું હતું કે એનો પતિ બેવડા ગુનામાં સંડોવાઈ ગયો હતો. એક તો, એ જ આ ઓરડા તોડાવીને લઈ જતો હતો ને બીજું, એક એંજીન-ડ્રાઈવર તરીકે એણે ખુલ્લા ક્રોસિંગ ઓળંગવાના નિયમો પાળવા જોઈતા હતા. એણે સ્ટેશન જઈને સ્ટેશનના સત્તાવાળાઓને ટ્રેક્ટર બાબતમાં જાણ કરવી જોઈતી હતી. ઉરાલ્સ એક્સપ્રેસમાં એ રાત્રે હજારેક મુસાફરો હતા. આછા પ્રકાશવાળા ડબ્બાઓમાં ઉપલી-નીચલી પાટલીઓ ઉપર તેઓ બધા આરામથી સૂતા હતા. એ બધાની જિંદગી જોખમમાં મુકાઈ ગઈ હતી. અને એ બધું જમીનનો એક ટુકડો હાથ કરવા માગતા અથવા તો ટ્રેક્ટરનો બીજો આંટો બચાવી લેવા માગતા થોડા લોભિયા માણસોને પાપે!

આ બધાનું કારણ પેલો ઉપરનો ઓરડો, જેને તોડી પાડવા કોઈના હાથ સળવળવા લાગ્યા, ત્યારથી જ એ શાપિત બની ચૂક્યો હતો.

ટ્રેક્ટર-ડ્રાઈવર તો ક્યારનોય માનવ ન્યાયતંત્રના અધિકાર ક્ષેત્રને ઉલ્લંઘી ગયો હતો. રેલ્વે સત્તાવાળાઓ પણ બેવડા ગુનેગાર હતા. એક આટલા પ્રમાદિયા રસ્તાનું ક્રોસિંગ દરવાજા વગરનું રાખવામાં આવ્યું હતું અને પેલાં એંજીનોને લાઈટ વગર હાંકવામાં આવ્યાં હતાં આથી જ પહેલાં એ લોકોએ બધો દોષ પીધેલપણા ઉપર ઢોળવાનો પ્રયાસ કર્યો ને પછી કેસને અદાલતની બહાર જ પતાવી દેવનો પ્રયાસ કરવા લાગ્યા.

પાટા વાંકા વળી ગયા હતા અને લાઈનમાં એવું તો ભંગાણ પડ્યું હતું કે ત્રણ દિવસ સુધી રેલવે વ્યવહાર બંધ રહ્યો, ગાડીઓ

બીજી લાઈન ઉપર થઈ ને જતી હતી. એ ત્રણે દિવસ શબપેટીઓ ઘરમાં જ રાખવામાં આવી હતી. તપાસ પૂરી થઈ ત્યાંથી તે દફન વિધિ સુધીના ત્રણ દિવસ શુક્ર-શનિ ને રવિ ચોવીસે કલાક લાઈનનું સમારકામ ચાલતું જ રહ્યું. સમારકામ કરતા મજૂરો કડકની ઠંડીમાં કામ કરી રહ્યા હતા એટલે ગરમી તથા પ્રકાશ માટે તેઓ રાત્રે તાપણાં સળગાવતા એ માટે તેઓ પાછળની સ્લેજ ગાડીમાંથી ક્રોસિંગ ઉપર વેરાઈ પડેલાં ને પછી ત્યાં જ પડી રહેલાં લાકડાં ને પાટિયાંનો ઉપયોગ કરતા હતા.

પહેલી સ્લેજ ગાડી હજી ત્યાં જ, ક્રોસિંગથી થોડે દૂર એવી જ અકબંધ ઊભી હતી. આ તૈયાર સ્લેજને ફક્ત એક જ થી જવાની જ બાકી હતી અને બીજીને તો કદાચ તાપણાંમાંથી સળગી જતી બચવાની હતી – આ અકળામણ કાળી દાઢીવાળા ફાદેર્ઇના હૃદયને આખોય શુક્રવાર ને આખોય શનિવાર પીડતી રહી. એની દીકરી ગાંડી થઈ જવાની તૈયારીમાં હતી, એના જમાઈને માથે ફોજદારી ગુનો તોળાઈ રહ્યો હતો, એના પોતાના ઘરમાં પુત્ર મરેલો પડ્યો હતો અને થોડે દૂર બીજા ઘરમાં, એક વાર જેને એ ચાહતો હતો એ સ્ત્રીનું મુડદું પડ્યું હતું. એ શબ પાસે ઘડીભર જ દાઢી પકડીને ઊભો રહ્યો અને પછી ચાલ્યો ગયો. એનું વિશાળ કપાળ ચિંતાથી ઘેરાયલું જણાતું હતું. અનંતપણે એ પેલાં ઈમારતી લાકડાં સળગાવી દેવાતાં કેવી રીતે બચાવવાં અને માત્રિયોનાની બહેનોના રાજકારણને કેવી રીતે પરાસ્ત કરવું એની જ ચિંતા કરતો હતો.

તાલ્નોવોનાં માણસો વિષે વિચાર કરતાં મને લાગ્યું કે એકનો ફાદેર્ઇ જ એવો નહોતો. મિલકત, પ્રજાની મિલકત, અથવા તો મારી મિલકતને આપણાં "દિનો" ગણાવવામાં આવે છે। જો તમે તમારું "દિન" જતું કરો તો લોકો માનશે કે તમારી જાતને હલકી પાડી છે, તમે મૂરખ બન્યા છો.

એક ઘડીય થોભ્યા વગર કે આરામ લીધા વગર, ફાદેર્ઇ ગામથી સ્ટેશનના ને સ્ટેશનથી ગામના કે એક અમલદાર પાસેથી બીજા અમ-

લદાર પાસે આંટા ખાધા કરતો હતો. એ લોકોની સમક્ષ, પોતાની લાકડીને ટેકે વધુ પડતો નીચો વળતો ઝૂકતો અને એ એમને આજીજી કરતો : 'આ ધરડા માણસ ઉપર દયા કરો ને ઓરડાનાં લાકડાં લઈ જવાની રજા આપો, સાહેબ!'

અને એને મંજુરી મળી ફાદેઈએ એના બાકીના છોકરાઓ, જમાઈઓ અને ભત્રીજાઓને ભેગા કર્યા, સમૂદ્રખેતરમાંથી ઘોડાઓ મેળવ્યા અને ભગાણવાળા ક્રોસિંગની સામે પારથી ત્રણ ગામડાં ઓળંગીને આવતા બીજા લાંબા ચક્કરવાળા રસ્તે થઈને માત્રિયોનાના ઓરડાના અવશેષો એણે પોતાના વાડામાં લાવીને ઠાલવ્યા રવિવારે વહેલી સવારે તે આ કામ પતાવી શક્યો

× × ×

રવિવારે નમતે પહોરે શબોને દફનાવવામાં આવ્યાં. બે મુડદાં ગામની વચ્ચે ભેગાં થઈ ગયાં ને પહેલું કયું લઈ જવું એ બાબતમાં સગાંવહાલાં વચ્ચે બોલાબોલી થઈ. પછી એક ખુલ્લી સ્લેજ ઉપર બંને શબપેટીઓને—કાકી ને ભત્રીજાને સાથે સાથે સુવાડાવામાં આવ્યાં અને વચમાં બે ગામડાં ઓળંગ્યા પછી આવતા કબ્રસ્તાનમાં લઈ જવામાં આવ્યાં. રસ્તો બરફ કીચડવાળો થઈ ગયો હતો અને ઉપર ફેબ્રુઆરીનું ગમગીન આકાશ વિસ્તરેલું હતું; ઠંડો હિમ પવન ફૂંકાતો હતો, એથી પાદરીઓ દેવળમાં જ રાહ જોતા બેઠા હતા, તાલનોવો સુધી આવી શક્યા નહોતા.

મુડદાં પાછળ ભજનો ગાતું લોકોનું ટોળું ચાલતું હતું. ગામની પાદરેથી એમાંના મોટા ભાગના પાછા વળી ગયા.

રવિવાર સુધી માત્રિયોનાના ઘરમાં સ્ત્રીઓની આવજા ચાલુ જ રહી. એક વૃદ્ધા શબ પાસે ભજનો ગાયા કરતી હતી. માત્રિયોનાની બહેનો આંટાફેરા કરતી ભઠ્ઠીમાં બળતણ નાખ્યા કરતી હતી એક વાર માત્રિયોના દૂરની કોઈ ખાણમાં કોથળા ભરીને જે કોલસો ઉઠાવી લાવી હતી એ કોલસો અત્યારે ભઠ્ઠીમાં સળગી રહ્યો હતો. અને ઝીની

લાલ જ્યોતમાં ભઠ્ઠીના મોં આસપાસની હવા થરથરી રહી હતી. ઘરમાં પડેલા ગમે તેવા લોટમાંથી એ લોકો બેસ્વાદ રોટલા પકાવી રહ્યા હતા

દફનવિધિ પૂરો થયો ને સાંજ પડવા આવી એટલે અમે બધાં જમણ માટે ભેગાં થયાં સવારે જ્યાં શબ પડ્યું હતું એ જગ્યા ઉપર ટેબલોની હાર ગોઠવવામાં આવી આરંભમાં અમે ટેબલો ફરતે ઊભા રહ્યાં ને માત્રિયોનાના એક વૃદ્ધ નણંદોઈએ પ્રાર્થના ઉચ્ચારી પછી અમારા દરેકના પ્યાલામાં ટીપું ટીપું મધ ને થોડું ગરમ પાણી રેડવામાં આવ્યું, જે અમે મૃતાત્માઓની યાદમાં રોટી કે બીજું કશુંય સાથે લીધા વગર ચમચાથી ચાટી ગયાં પછી અમે થોડું ખાધું ને સાથે વોદકા (દારૂ) પીધો; જેથી વાતચીતોમાં થોડી ગરમી આવી પછી જેવી લેતાં પડેલા અમે ઊભાં થયાં અને "અનંત યાદ"નું ગીત ગાવા લાગ્યાં. (એ લોકોએ મને સમજાવ્યું કે આ ગીત જેતો પીરસતાં પહેલાં ગાવાનું હોય છે) પછી તો પીવાનું વધુ ચાલ્યું હવે એ લોકો વધુ મોટમોટેથી વાતો કરતાં હતાં અને એ માત્રિયોના વિષેની નહોતી જ નણંદોઈએ ભાષણ હાંકવાની શરૂઆત કરી "ખ્રિસ્તી બંધુઓ, તમે જોયું ? આજે એ લોકોએ ઉત્તરક્રિયા વ્યવસ્થિત રીતે અને શાંતિથી કરી, એનું કારણ એ છે કે પાદરી મિખાઈલ મને ઓળખે છે. એ જાણે છે કે મને આ વિધિની બરાબર ખબર છે બાકી તો, પાદરીઓ વાંધા કાઢે ને વહેલા વહેલા આપણને ઘેર પાછા વળાવી દે બસ, એટલામાં બધું આવી જાય"

જમણ છેવટે પૂરું થયું પાછા બધા ઊભા થયા તેઓએ "એ પુણ્યશાળી હતી ." નું ગીત ગાયું ફરી ત્રણ વાર "અનંત યાદ"-નું ગાન કરી ગયાં પરંતુ આ વખતે અવાજ પોલરા, બસૂરા બની ગયા હતા, ચહેરા પીધેલ જણાતા હતા અને આ "અનંત યાદ" માતાં કોઈનામાંય લાગણીનો અંશ માત્ર જણાતો નહોતો.

પછી મુખ્ય મુખ્ય મહેમાનો ચાલ્યા ગયા અને ફક્ત નજીકનાં સગાં જ રહ્યાં. તેમણે સીગરેટો કાઢીને સળગાવી ટોળટપ્પાં ને ઠઠ્ઠામશ્કરી-

ઓ ચાલવા લાગી. માત્રિયોનાના પતિ અને એના લાપત્તા પણા વિષે અછતા ઉલ્લેખ થયો. માત્રિયોનાનો નણદોઇ મને અને માત્રિયોનાનો એક બનેવી જે મોચીનો ધંધો કરતો હતો તેને— છાતી ઠોકીને ખાતરી આપી રહ્યો હતો, "એ માર્યો જ ગયો છે, ચોક્કિસ ચોક્કસ માર્યો ગયો છે! જો એ જીવતો હોય તો એને પાછો ફરતો કોણ રોકતું હતું ? મને તો ખાતરી હોય કે વતનમાં પાછા ફરતાં જ મને ફાંસીએ ચઢાવવાનો છે, તો પણ હું તો ચોક્કસ પાછો આવું!"

મોચીએ માથું ધુણાવી સમતિ આપી એ લશ્કરમાંથી છટકી ગયો હતો અને કદીય પોતાના દેશની બહાર ગયો નહોતો આખાય યુદ્ધ દરમ્યાન એ એની મા પાસે ભાડકિયામાં સતાઈ રહ્યો હતો

બધામાં સૌથી ઘરડી એવી પેલી કડક અને ઓછાબોલી વૃદ્ધા રાત ત્યાં જ રોકાઇ પડી અને અંગેઠી આગળ બેસી રહી. પચાસ પચાસ, સાઠસાઠ વરસના આ 'જુવાનો'ના આવા અણછાજતા ઉશ્કેરાટને એ બાઇ શાંત નફરતથી નિહાળી રહી હતી

અને આ ઘરની દીવાલો વચ્ચે ભીજરેલી દુખિયારી દત્તક પુત્રી રસોડામાં ભરાઇને રડી રહી હતી

× × ×

ફરીથી માત્રિયોનાના મૃત્યુ નિમિત્તેના જમણમાં આવ્યો નહોતો, કદાચ એને ઘેર એના છોકરાનું જમણ રાખ્યું હશે એટલે, પરંતુ એ પછીના થોડા દિવસમાં બે વાર એ આ ઘરમાં ગુસ્સાભર્યો આવી ગયો ને માત્રિયોનાની બહેનો અને પેલા એના બનેવી સાથે — પેલા ભાગેડુ મોચી સાથે — ગરમાગરમ ચર્ચા કરી ગયો

આ ચર્ચા મકાનના કબજા અંગેની હતી એ મકાન માત્રિયોનાની બહેનોમાંથી કોઇને કે પછી દત્તક પુત્રીને મળવું જોઇએ એ બાબત ઝઘડો પડયો હતો તેઓ એ ઝગડો અદાલતમાં લઈ જવા સુધી પહોંચી ગયા હતા, પરંતુ પાછળથી સમાધાન ઉપર આવ્યા, કારણકે તેઓ બરાબર જાણતા હતા કે અદાલત એમાંથી એકે પક્ષને ઘર સોંપશે નહીં અને

અને આમ છેલ્લા સમિતિને જ સોંપી દેશે. તેઓએ આ પ્રમાણે સમાધાન કર્યું. એક બહેનને બકરી આપવામાં આવી, બે ચીને પરણેલી બીજી બહેનને ઘર આપવામાં આવ્યુ અને ફાદેઈએ તો "આ ઘરનું એકેએક લાકડું પોતાને હાથે ગોઠવ્યુ" એટલા ખાતર એને, ઉપલા ઓરડાનો કાટમાળ તો એણે ક્યારનેય પોતાના વાડામાં ઠાલવી દીધો હતો, એ ઉપરાંત, બકરી રાખવાની ગમાણનો ભાગ અને વાડા અને બાગ વચ્ચેની આખીય વાડ પણ આપી દેવામાં આવી

વળી પાછો આ સદાનો અસતુષ્ટ બુઢ્ઢો માંગી અને દર્દથી મુક્ત થઇ ગયો અને ચપળ બની ગયો વળી પાછા એણે પોતાના બાકીના પુત્રો અને જમાઈઓને ભેગા કર્યા ને ગમાણુ તથા વાડ તોડાવી નાખી એ બધાં લાકડાં જાતે જ ગાડામાં ભરીને તે પોતાને ત્યાં લઈ ગયો ફક્ત છેલ્લા ફેરા વખતે જ એ પોતાની સાથે—એ વખતે નહિ છટકી શકેલા એવા—૮–ડીમાં ભણુના આન્તોશકાને મન્દમાં તેડી લાવ્યો હતો

× × ×

વસત મેસનાં સુધી એ લોકો માત્રિયોનાના ઘરમાં રહ્યાં એ પછી હું પણ નજીકમાં રહેતી માત્રિયોનાની નણુદ સાથે રહેવા ચ હો ગયો આ નણુદ ઘણી વાર માત્રિયોનાની વાત કાઢતી એણે મને માત્રિયોનાના જીવનનું એક અજાણુ પાસુ દેખાડયું એ કહેતી યેફિમ માત્રિયોનાને ચાહતો જ નહોતો તે કહેતો, મને અર્વાચીન ઢબનાં ભણેલા માણસો જેવાં કપડાં પહેરવાં ગમે છે, જ્યારે એ જુની ગામડિયા ઢબે પહેરે છે એને જ્યારે લાગતું કે માત્રિયોનાની કશી માગણી નથી, ત્યારે એ બચેલા બધા પૈસા પીવામાં વેડફી નાખતો એક વાર એની સાથે હુ શહેરમાં કામે ગઈ હતી ત્યાં એણે એક રખાત રાખેલી અને એ ત્યાં જ પડી રહેવા માગતો હતો '

એ બધુ માત્રિયોનાની વિરુદ્ધ જ બોલતી 'એ ફૂવડ હતી એને કોઇ ચીજવસ્તુ વસાવવાનું ભાન નહોતુ એ પૈસા પણ બચાવી

શકતી નહીં એ કુકર પણ રાખતી નહીં; કારણ કે એક યા બીજા કારણસર કુકરો પાળવાં એને ગમતાં નહીં. અને એ મૂરખી વગર પૈસે બીજાનાં કામ પણ કરી આપતી.' (એ વખતે માત્રિયોના એમ કહેતી કે એની વાડી ખેડવાની જરૂર છે અને હળ ખેંચવામાં મદદ કરવા પૂરતાં માણસો મળી શકવાનાં નથી.)

માત્રિયોનાની નણંદ એ વાત પણ કબૂલ કરતી કે 'એ પ્રેમાળ હૃદયની અને સરળ હતી,' પણ એથી એ એની દયા ખાતી અને એને વખોડતી.

એની નણંદની આ વિરોધી ટીકાઓ સાંભળ્યા પછી જ મારી નજર સમક્ષ માત્રિયોનાનું સાચું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થયું. હું એની સાથે રહ્યા છતાં જે કદીય નહોતો સમજી શક્યો તે હવે સમજ્યો.

હા, ગામમાં દરેક ઘેર કુકકર હતુ, પણ માત્રિયોના એ પાળતી નહીં. કેવળ ખોરાક સિવાય એની કશી જ માંગ નથી હોતી એવું કુકકર પાળવું એથી સહેલું કામ આ દુનિયામાં બીજું કયું હોઈ શકે? દિવસમાં ત્રણ વાર તમે એની ભૂખ સંતોષો, એને જિવાડો ને પછી એનું ગળુ કાપી નાખો, અને તમને જોઈએ તેટલું માંસ મળી જાય!

પણ માત્રિયોના એ નહોતી કરતી....

ચીજવસ્તુ વસાવવાની પણ તે પરવા કરતી નહીં.... વસ્તુઓ ખરીદવાની ને પછી એની પ્રાણથીય વધુ જાળવણી કરવાની માથાકૂટમાં એ કદી પડતી નહીં.

સુંદર વસ્ત્રો પહેરવાનો શોખ એને લાગ્યો નહોતો—બદસૂરત અને અણગમતી વસ્તુઓને સુંદર બનાવનારાં વસ્ત્રો!

એનો પતિ પણ એને સાચી રીતે સમજ્યો નહોતો અને એ પણ એને છોડી ગયો. પોતાનાં છ બાળકો એણે ગુમાવ્યાં હતાં, પણ માયાળુ સ્વભાવ છોડ્યો નહોતો. એની બહેનો અને નણંદો માટે પણ એ અજાણી હતી, વગર પૈસે બીજાનું કામ કરવું હાસ્યાસ્પદ ગણી હતી. એણે

મરતાં સુધી કોઈ મિલકત જમા કરી નહોતી એની પાસે હતાં: ફક્ત એક ગદ્દુ-સફેદ નકરુ, એક લગડી બિનાડી ને થોડા રબરના છોડવા ..

અમે બધાં જ એના ગાઢ પરિચયમાં રહ્યાં હતાં અને છતાં એ વાત કદીય સમજી શક્યાં નહોતાં કે માત્રિપોના એક એવી પૂણ્યશાળી સ્ત્રી હતી, જેના વગર, પેલી કહેવત મુજબ, કોઇ ગામડું ધરતી ઉપર ટકી શકે નહી.

—કોઇ શહેર પણ નહી.

—અને આપણો આખો દેશેય નહી

જન્મદિને.....* | રિબોર ડરા

અનુ. : સરલા જગમોહન

એ વૃદ્ધ પતિ–પત્ની બગીચાના સાંકડા બાંકડા પર બેઠાં હતાં. પાનખરનો સૂર્ય તેના પર અખરોટના વૃક્ષની થોડીક ડાળખીઓની અને તેમાંથી ખરતાં પાંદડાંની છાયા પાડી રહ્યો હતો. પરાના એ બગીચામાં બિલકુલ શાન્તિ હતી. એક પીળું પાંદડું ખર્યું. વૃદ્ધા રાખોડી રંગનાં મોજાંની જોડ ગૂંથી રહી હતી; અને બાજુમાં બેઠેલો એનો પતિ, સોપાના ચકચકાટે જો એને જાગતો ન રાખ્યો હોત તો, કદાચ ઊંઘી જ ગયો હોત.

"ટિલાર ડોસો મરણ પામ્યો છે," વૃધ્ધે નિદ્રાઘેરા સ્વરે કહ્યું. સવારમાં સમાચાર આપવાનો એનો ઈરાદો તો હતો; પણ દિવસ દરમ્યાન એ વાત એના મનમાંથી નીકળી ગઈ હતી.

"શું કહ્યું ?" વૃદ્ધાએ પૂછ્યું. એ બરાબર સાંભળી શકતી નહોતી.

"ટિલાર ડોસો મરી ગયો." વૃદ્ધે ફરી વાર વધારે જોરથી કહ્યું.

"શું થયું હતું એને ?" સ્ત્રીએ પૂછ્યું

"આપઘાત કર્યો," વૃદ્ધે ઉત્તર આપ્યો.

વૃદ્ધાએ ગૂંથવાનું ચાલુ રાખ્યું

"આમ તો ઠીક હતો," એ બોલી.

"મારા કરતા એ બે વર્ષ જ મોટો હતો," વૃધ્ધે કહ્યું.

---

* ગ્રીક દંતકથાના બે વૃદ્ધ પાત્રો –ફિલેમન અને બોસિસને ઝિયસે પૂરમાંથી બચાવી લીધાં હતાં. એમની ઝૂંપડીને મંદિરમાં પલટી નાખી એમને ત્યાંના પુરોહિત તરીકે સ્થાપી એક વરદાન પણ આપ્યું હતું (જે ઘણાં વર્ષો પછી ફળ્યું) કે એક બીજાનું મૃત્યુ વેઠવું ન પડે તે રીતે બન્ને એક સાથે જ મરણ પામશે. એમના મૃત્યુ પછી ઝિયસે એમને ઓક વૃક્ષ અને લીંબુના વૃક્ષમાં પલટી નાખ્યાં હતાં અને એ બંને વૃક્ષોની ડાળી એકમેકમાં ગૂંથાઈ જતી હતી.

"તડકો તપી રહ્યો હતો," સ્ત્રી બોલી.

તડકો તપી રહ્યો હતો વૃદ્ધ વિચારમગ્ન બેઠો હતો થોડી વારે બોલ્યો "એને દારૂનું વ્યસન હતુ."

"શું ?" સ્ત્રીએ પૂછ્યુ : "સરખુ કેમ બોલતા નથી ?"

"હુ કહેતો હતો કે આખુ યે પેન્શન એણે નશો કરવામાં વાપરી નાખ્યુ" સ્ત્રીના કાન તરફ મોઢુ કરીને વૃધ્ધે ધીરે પાડી કહ્યુ : 'દારૂમાં આખુ યે પેન્શન એણે ખર્ચી નાખ્યુ" અખરોટના વૃક્ષ પરથી બીજુ એક કથ્થાઈ પાંદડુ ખરી પડયુ ધીરે ધીરે ચકરાતુ એ પાંદડુ નીચે આવ્યુ, તેને વૃધ્ધે થોડી વાર તો જોયા કર્યું "આજનો તડકો કેવો સરસ, હુફ આપે તેવો છે !"

હુ તો ફરવા જઉ છુ" વૃધ્ધે ઊભા થતાં કહ્યુ

"ધ્યાન રાખજે શરીદ ન લાગી જાય રૂમાલ લઈ આવુ ?"

"ના, નથી જાઈતો," વૃદ્ધાએ કહ્યુ

તડકો કેવોક લાગતો હતો તે જોવા વૃદ્ધે હાથ લબાવી પોંચાનો પાછલો ભાગ આગળથી ધરી જોયો "પણ તો યે હુ લઈ જ આવુ છુ ઓકટોબરમાં તડકાનો કઈ ભરોસો નહિ. શરદી લાગતાં વાર ન લાગે"

વૃદ્ધ લટાર મારીને ઘેર પાછો ફર્યો ત્યારે લગભગ સાંજ થવા આવી હતી વાદળાં ઘેરાઇ ગયા હતાં ઓવરકોટની અદર ગ્લેડમાસ ડેઝીનાં ફૂલના ગુચ્છાની વચ્ચે છુપાવીને પત્નીને માટે જન્મદિનની ભેટ તરીકે એ હિયરિંગ – એઇડ (સાંભળવાનુ યત્ર) લઇ આવ્યો હતો. એ ભેટ ખરીદી શકાય તે ખાતર એક આખુ વર્ષ એણે સિગરેટ જતી કરી હતી પરતુ હવે, પરસાળમાં દાખલ થતાં એના મનમાં શકા સળવળી આવી ભેટથી પોતે એને શરમાવી તો નહિ દે ? એ બરોબર સાંભળી શકતી નહોતી એ વાત તે પોતાના મનમાંય કબૂલ કરવાનો નહોતો. અને તો યે હજુ ગઇ કાલે જ સાવ જ નજીકમાં બદૂક ફૂટી ત્યારે કોઈ બારણું ઠોકતું હશે એમ ધારી, બારણા તરફ જોઈને એણે કહ્યુ હતુ. "આવો !"

વૃદ્ધે રસોડામાં જઈને કહ્યું: "હું આવી ગયો છું. ક્યારે જમીશું?"

"કેટલી બધી વાર લગાડી તમે!" વૃદ્ધાએ કહ્યું.

"ફરવાની બહુ મજા આવી," વૃદ્ધે કહ્યું.

"જમવામાં આજે તાજું માંસ છે."

વૃદ્ધે એક લબાકો બોલાવ્યો. "કેટલાય વખતથી તાજું માંસ ખાવા મળ્યું નથી."

"જન્મદિવસની ભેટ લાવીને મને ઉપાધી કરાવના નહિ. પાછા," વૃદ્ધા બોલી. "પૈસા હું બધા જ ખર્ચી બેઠી છું અને પેન્શન તો હજુ એક અઠવાડિયાં સુધી આવવાનું નથી."

"એ તો આપણે ગમે તેમ ગબડાવ્યે જઈશું," વૃદ્ધે કહ્યું

"આ માંસ હું રાંધી લઉં ત્યાં સુધી તમે જરા ટેબલ ગોઠવી લો;' સ્ત્રીએ સૂચના આપી.

બહાર વરસાદ પડતો હતો અને તેનાં ટીપાં બારીના કાચ પર જોરથી એકધારાં પડી રહ્યાં હતાં. વૃદ્ધે આજના વિશિષ્ટ પ્રસંગને યાદ કરી બહાર પરસાળમાં ટેબલ ગોઠવી નાખ્યું બારીઓના કાચ પર વરસાદ પટકાઈ રહ્યો હતો. પરંતુ વરસાદના એ ટપટપ ઉપરાંત કંઈક દૂરથી આવતો થોડી થોડી વારે બંધ થઈ પાછો શરૂ થતો એક બીજો ગડગડાટ પણ સંતાઈ રહ્યો હતો. બારીની નજીક જઈને વૃદ્ધે કાન માંડયા. પવન એટલો જોરથી ફૂંકાઈ રહ્યો હતો કે અખરોટના વૃક્ષની ડાળીઓ જોસભેર હાલી શકતી હતી તેનો અવાજ અંદર પણ સંભળાતો હતો. ત્યાં તો એકાએક સામેના ઘરોમાં પ્રકાશના ચોકઠાં દેખાતાં બંધ થઈ ગયાં વૃદ્ધે એકદમ પડદો નીચે ખેંચી લીધો. અને હોલમાં જઈને બારણે તાળું મારી દીધું. અત્યાર સુધી દુશ્મન આ ઘરા સુધી પહોંચ્યું નહોતું —તે હવે અહીં પણ આવી ગયું લાગતું હતું. હવે તો મશીનગનનો ધડધડાટ પણ સાંભળી શકાતો હતો. વૃદ્ધ રસોડામાં ગયો. ત્યાંથી લસણ સાથે રંધાઈ રહેલા માંસની, મોંમાં પાણી આવી જાય તેવી, ગંધ આવતી

હતી અને તેના ખદખદ અવાજમાં બહારનો અવાજ સંભળાતો નહોતો વૃદ્ધને થયું કે હજુ એણે એને ડિપરીગ-એઈડ નહોતું આપ્યું તે સારુ જ કર્યું હતુ

"શુ કરો છો?" સ્રીએ પૂછ્યુ "બારણુ કાં બધ કરો?"

'વરસાદ ઝપટાઈ રહ્યો છે"

"તો શુ થઈ ગયુ!" સ્રીએ પૂછ્યુ

"સુસવાટા કરતો પવન વાય છે," વૃધે ઉત્તર આપ્યો 'અંદર પાણીની વાછટ આવશે તો આપણે જ પાણુ લૂછવુ પડશે'

"અમથા ગભરાઓ છો" સ્રી બોલી 'મને તો કઈ પવન ફૂકાતો સભળાતો નથી' પાસેથી જ ગોળીઓ છૂટવાનો અવાજ આવ્યો થોડા રાઇફલના ધડાકા હતા, પણ મોટે ભાગે તો મશીન-ગનના એક પછી એક ઝપાટાબધ થતા ધડાકા જ વધારે સ્પષ્ટ સભળાતા હતા વૃદ્ધ વળી આગના બારણા પાસે ગયો પરસાળમાથી પસાર થતાં થતાં ખ્રિસ્મસ ડેઝીનાં ફૂલોનો ગુચ્છ અને ડિપરીગ-એઇડ એણે તકિયા નીચે સતાડી દીધા હુલ્લડ હવે ઘરની લગોલગ આવી ગયુ હતુ સદ્‌ભાગ્યે રસોડાનુ બારણુ ને બારી બગીચા પર પડતાં હતા વૃદ્ધ પરસાળમાં પાછો આવ્યો અને ટેબલ સાફ કરીને ટેબલક્લોથ, ચમચા કાંટા, પ્લેટ વગેરે ટ્રેમાં મુકી રસોડામાં લઈ ગયો

"શુ કરો છો આ?" સ્રીએ પૂછ્યું "અહી રસોડામાં શુ કામ?"

"મને એમ કે "

સ્રી વૃદ્ધની સામે આવીને ઊભી 'મારા મહેરબાન, આજે મારો જન્મદિવસ છે અને મારા જન્મદિને આપણે પરસાળમાં જમીએ છીએ તે ભૂલી ગયા છો શુ?' સ્રીએ કહ્યુ અને હસી અને એનો ચહેરો શરમથી લાલ થઈ ગયો

વૃદ્ધના ચહેરા પર પણ રગ આવી ગયો "હું તો ભૂલી જ ગયો કેમ ભૂલી ગયો તે જ સમજાતુ નથી"

"કઇ વાંધો નહિ," સ્ત્રી બોલી. "જરા હોલમાં જુઓ તો? મને લાગે છે કોઇક બારણું ઠોકે છે."

"આટલું મોડુ?" વૃધ્ધે પૂછ્યું.

"શું કહ્યું?" સ્ત્રીએ પૂછ્યું

"આટલું મોડું કોઇ ના આવે," સ્ત્રી તરફ ઝૂકીને વૃધ્ધે ઘાંટો પાડયો.

"પણ મને સંભળાય છે ને, કોઇક બારણું ઠોકે છે તે?" સ્ત્રી બોલી

વૃદ્ધ હોલમાં ગયો અને બારણા પર કાન માંડયા. અને લાગ્યું કે હમણાં થોડી વાર પહેલાં જે ધડાકો સંભળાયો હતો તે એલેકોના બગીચાના દરવાજાની સામે જ થયેલો હોવો જોઇએ. એ બેવડો નમી ગયો અને ત્યારે એને ખ્યાલ આવ્યો કે એકાદ છૂરી–છરાઈ ગોળી તો બારણું વીંધીને યે અંદર આવી શકે. રેડિયો–જેમીંગ સ્ટેશનની જેમ, પવનના સુસવાટમાં અને અખરોટના વૃક્ષના ભયંકર ખખડાટમાં રસ્તા પરના અવાજો ડૂબી જતા હતા. પરંતુ વૃદ્ધને લાગ્યું કે ઘર ભણી આવી રહેલાં વજનદાર બૂટના પગલાંનો ધડધડ અવાજ એણે સ્પષ્ટ સાંભળ્યો હતો વળી બીજો ધડાકો થયો

"ચાલો, જમવાનું તૈયાર છે," રસોડામાંથી સ્ત્રીનો અવાજ આવ્યો.

"જરા વારમાં આવું છુ," વૃધ્ધે મોટે સાદે જવાબ દીધો.

"કોઈ આવ્યું હતુ?" સ્ત્રીએ રસોડામાંથી પૂછ્યું.

"કોઈ નહોતું," વૃદ્ધ ઊંચે સાદે બોલ્યો.

"મને સંભળાતું નથી શું કહો છો તે," સ્ત્રી બોલી.

"કોઈ નહોતું," વૃધ્ધે જોરથી કહ્યું. વર્ષોથી એના દૂબળા શુષ્ક દેહમાં કદી પરસેવો વળ્યો નહોતો; પણ અત્યારે એના હાથ અને કપાળ તરબોળ હતાં.

"હવે તો આવો, નહિ તો ખાવાનું ઠંડું પડી જશે," સ્રીએ કહ્યું.

"હમણાં જ આવું છુ," વૃદ્ધ મોટેથી બોલ્યો. "કૂતરી વિયાવા આવી છે કે નહિ તે જોઈ લઉં જરા"

હૉલમાં અંધારા ખૂણામાં કૂતરી તેની બાસ્કીટમાં નિરાંતે પડી હતી. હજુ એ હાંફતી નહોતી વૃધ્ધે એને માથે હાથ પસવાર્યો. સમ-મશીન-મનના થોડા ધડાકા થયા પરંતુ પ્રકૃતિના બુલંદ અવાજોની વચ્ચે હવે એ અવાજ ધીમો થતો જતો હતો હવે ગોળીઓ થોડે દૂર છૂટતી હતી

"જમવા કેમ આવતા નથી?" સ્રી રસોડામાંથી બોલી "ખવાનુ ખરાબ થઈ જશે"

"હમણાં જ આવુ છુ, પીરસ, "વૃદ્ધે બારો પાડીને કહ્યુ.

પત્નીનો જ જન્મદિન ઊજવવા સંતાડીને રાખેલો બાટલો લઈ પહેરેલો કોટ ઉતાવળે સોફા પર ફગાવી એણે ઘેરા રંગનો બીજો કોટ પહેરી લીધો. પણ કાન તો સરવા જ રાખ્યા

"આટલી વાર સુધી શું કર્યા હતા?" સ્રીએ રસોડામાંથી પૂછ્યુ · "તબિયત તો ખરાબ નથી ને?"

"ના રે, કેમ?" વૃદ્ધે મોટેથી કહ્યુ· "મસ્ત છુ ને!"

વળી એ હૉલમાં ગયો ને બારણે કાન માંડી સાંભળી રહ્યો. ઉશ્કેરાટમાં આપોઆપ એણે લાઈટ કરી નાખી. એ અંધારા હૉલમાં વીજળીનો પ્રકાશ ફેલાઈ ગયો અને પાછા આવીને એને સ્વીચ બંધ કરવી પડી એણે રૂમની બત્તી પણ બુઝાવી નાખી. રસોડાનું બારણું ખોલ્યુ ત્યારે એ એમનું પ્રિય સ્થાન પ્રકાશમય, એકાદ પિક્ચર પોસ્ટકાર્ડ હોય એવુ, લાગ્યુ. તૈયાર ટેબલની સામે જૂનાં પણ સ્વચ્છ કાળાં વસ્ત્રો પહેરીને બેઠેલી, શાન્ત ભાવે હસી રહેલી એ વૃદ્ધા તરફ એણે એક નજર નાખી. એનું માથુ રૂપેરી હતુ અને લાંબા ચળકતા મૂથવાના

સોયા એના હાથમાં રહી ગયા હતા અને રાખોડી રંગનાં મોજાં એના ખોળા પર ઝૂની રહ્યાં હતાં બારણું ખોલ્યું તે એણે સાંભળ્યું નહોતું, એ તો સ્પષ્ટ જ હતું. ગભરાટમાં પિત્તળની પટ્ટી જડેલા ઊંબરમાં એણે જરા લથડિયું ખાધું આ વખતે હોલની દિશામાંથી બારણું ઠોકાવાનો અવાજ બહુ જ સ્પષ્ટ સંભળાયો

"ઓહ! આખરે તમે આવ્યા ખરા!" સ્ત્રી બોલી.

"ત્યાં કેમ ઊભા રહી ગયા છો?" બારણું વધારે જોરથી ઠોકાયું ખૂણામાંથી કૂતરી એક વાર ભસી, પણ બાસ્કીટમાંથી બહાર આવી નહિ

"પાછળ શું સંતાડ્યું છે?" સ્ત્રીએ પૂછ્યું "પાછા તમારી યુક્તિઓ અજમાવી રહ્યા છો કે શું?"

"કોઈક બારણું ઠોકે છે," વૃધ્ધે કહ્યું

"ના, કોઈ ઠોકતું નથી," સ્ત્રી બોલી "મને તો કંઈ સંભળાતું નથી"

"કહું છું કે કોઈક બારણું ઠોકે છે," વૃધ્ધે ઘાંટો પાડ્યો.

વૃદ્ધા હસી વૃદ્ધને એક ઠંડી ધ્રુજારી આવી ગઈ આત્મ-સંતોષના એ સ્મિતથી, તૈયાર પડેલા ટેબલની સુઘડતાથી, અને પ્રકાશમય રસોડાથી હવે એ છેક જ કંટાળી ગયો હતો. ફરી પાછું કોઈક બારણું ઠોકી રહ્યું. "હજુ યે તને સંભળાતું નથી?" વૃધ્ધે સ્વસ્થભાવે પૂછ્યું. બારણામાંથી પસાર થઈ, આ વખતે તે ખુલ્લું જ રહેવા દઈ, વૃદ્ધ હોલમાં પાછો આવ્યો

બારણે એવડું તાળું મારેલું હતું એક અપરિચિત યુવાન ગુદા પર હાથ દબાવતો અંદર આવ્યો એનું મોઢું લોહીથી ખરડાયેલું હતું "મારી પાછળનું બારણું બંધ કરી દો," એ બોલ્યો. "અને બત્તી બુઝાવી નાખો."

"શુ જોઈએ છે તારે, બેટા!" વૃદ્ધની પાછળ ખુલ્લા બારણામાં ઊભેલી સ્ત્રીએ પૂછ્યુ

"મારો ગુદામાં ગોળી વાગી હોય એવુ લાગે છે," યુવાન બોલ્યો

"એણે શું કહ્યુ!" સ્ત્રીએ પૂછ્યુ "મને સભળાતું નથી—એણે શુ કહ્યું!"

"એ ઘવાયો છે," સ્ત્રીના કાન તરફ નમીને વૃધ્ધે કહ્યુ

"ઘાંટા પાડો મા," યુવાન બોલ્યો "હજુ યે કદાચ એ લોકો આ મકાનની આસપાસ ભમતા હોય"

"શુ કહે છે એ!" સ્ત્રીએ પૂછ્યુ "તમે બન્ને જણ શુ બબડી રહ્યા છો!"

વૃદ્ધ એના તરફ નમીને બોલ્યો 'એ કહે છે કે એને જાઘમાં ગોળી વાગી છે"

"શુ!"

"જાઘમાં," વૃદ્ધ બોલ્યો

વૃદ્ધા એ યુવાન સામે જોઈને હસી ને બોલી "ત્યાં ખૂણામાં પેલી ખુરશી પર બેસી જા, બેટા જરા થોભ. આનુ શુ કરવાનો વિચાર કર્યો છે?" બન્ને જણા અદર આવી ગયા અને સ્ત્રીએ બારણું બધ કર્યું તે પછી એણે વૃદ્ધને પૂછ્યુ 'આને અહીં જ રાખવાનો છે?"

વૃદ્ધ એને જોઇ રહ્યો

"અહીં તો એ નહિ રહી શકે," વૃદ્ધાએ કહ્યુ "એનાં કપડાં લોહીનુહાણ છે એને સુવાડવો ક્યાં? સોફાને એ આખો લોહી લોહી કરી મૂકશે મોકલનારને ઘેર લઇ જોઓ. એ લોકોને તો ત્રણ રૂમ છે'

'પણ એ લોકોને ત્યાં ખાલી બિછાનું એકે નથી તો!" વૃદ્ધે કહ્યુ

'દારૂનો બાટલો નીચે કેમ મકી દેતા નથી! પેલા ડોસા તિમારને ત્યાં લઈ જાઓ ત્યાં હવે એક ખાલી બિછાનું છે'

હજુ એને દફનાવ્યો યે નથી," વૃદ્ધે કહ્યું. "એને લઇ જવા હજુ એ લોકો આવ્યા નથી."

રૂપેરી વાળના જથ્થા નીચેથી આ વખતે એની સામે જોતાં વૃદ્ધા હસી નહિ ' અહીં નહિ રહી શકે એ,' એ બોલી. ને પૂછ્યું : "જાધમાં ક્યાં જખમ થયેલો છે?"

"મને ખબર નથી," વૃદ્ધે કહ્યું.

"સોફા પર એ લોહીના ડાઘા કરી મૂકશે," સ્ત્રી બોલીઃ "અહીં નહિ રહેવા દઉં હું એને."

"અહીં તારાથી નહિ રહી શકાય, બેટા," હોલમાં પગ લંબાવી ખુરશી પર બેઠેલા યુવાનને વૃદ્ધાએ કહ્યું. હજુ એ એક હાથ ગુદા પર દબાવી રહ્યો હતો. "મારા ત્રણ દીકરા યુદ્ધમાં માર્યા ગયા છે એ યે તને જણાવી દઉં. બે મોરચે ગયા હતા અને ત્રીજાને એરો–ક્રોસવાળા-ઓએ ગોળીએ દીધો હતો. બહુ થઇ ગયું મારે માટે. હવે અમને રહેવા દે...જતો રહે, બેટા તારા પર ગુસ્સે નથી થતી હું. પણ જતો રહે! આ ઘરમાં બે મરેલાંને માટે જ જગા છે."

યુવાન ત્યાંનો ત્યાં બેઠો રહ્યો

"મેં શું કહ્યું તે તને સમજાયું નહિ?" સ્ત્રીએ પૂછ્યું : "અમારી પાસે જગ્યા નથી મારા વર તને પડોશીને ત્યાં લઇ જશે..."

પંદર મિનિટ રહીને વૃદ્ધ પાછો આવ્યો ત્યારે વૃદ્ધા મોજાં ગૂંથતી ટેબલ પાસે બેઠેલી હતી. બે મોટી તવીમાં ધીમા ગેસ–સ્ટવ પર ખાવાનું પડેલું હતું વૃદ્ધે કોટ ઉતાર્યો અને હોલમાં હેન્ગર પર ભરાવી દારૂનો બાટલો લઈને એ રસોડામાં આવ્યો, અને બાટલો ટેબલની વચ્ચોવચ મૂકયો.

"આ બાજુ આવો તો. તમારા કપડાં પર એણે ડાઘા પાડયા લાગે છે."

"ક્યાં ?" પૂછતાં વૃધ્ધે પોતાનાં કપડાં પર નજર કરી

"આ બાજુ આવો," સ્ત્રીએ કહ્યુ "તમારા કૉલર અને ખમીસ પર સુદ્ધાં લોહીના ડાઘા પડેલા છે"

વૃદ્ધના કૉલર અને ખમીસ પર જ નહિ પણ એની ટૂંકી ધોળી મૂછ પર અને મોંના એક ખૂણે પણ લોહી દેખાતુ હતુ

'અરે, તમને તો નાકમાંથી લોહી નીકળે છે,' સ્ત્રી બોલી 'રૂમમા આવો તમને સુવાડી દઉ '

"કંઈ જરૂર નથી," વૃધ્ધે કહ્યુ ' ખુરશી પર બેઠા બેઠા જ હું માથુ પાછળ રાખીશ" પણ પરસાળ સુધી પહોંચતાંમાં જ અચાનક એના પગ લથડયા સ્ત્રીને લાગ્યુ કે એના ઊંચા દેહને ટેકો આપી એ પલગ સુધી નહિ લઈ જઈ શકે એટલે રસોડાના બારણામાં થઈને એ એના સોફા પર લઈ ગઈ અને વૃદ્ધના ખિસ્સામાંથી રૂમાલ કાઢી એના નાક નીચે દાબ્યો અને એ સપાટ સૂઈ શકે તે સારુ હળવેકથી એના માથા નીચેથી તકિયો કાઢી લીધો મિચેલ્સમાસ ડેઝીનાં ફૂલ અને હિયરીંગ-બોઇંડ બ્રેય પર આવી પડયા વૃદ્ધાએ તે લઈને સોફાની સામેના ટેબલ પર મૂકી દીધાં સારે નસીબે લોહી વહેતું અટકાવવા વૃદ્ધા પાસે ખ નામાં થોડુંક રૂ હતુ ડોકની પાછળ એણે ભીનું પોતુ મૂકયુ અને એના બૂટ કાઢીને જૂનો ચોકડીવાળો કામળો પગ પર ઢાંકી દીધો પણ વૃદ્ધના નાકમાંથી લોહી એવુ તો ધસી આવતુ હતુ કે સ્ત્રીએ એનાં નસકોરાંમાં મૂકેલુ રૂ તો જરા વારમાં લોહીથી તરબોળ થઈ ગયુ આછા લીલા રગનો સોફા પણ લોહીથી ખરડાઇ ગયો પડદો ઊંચો કરી વૃદ્ધાએ બારી ખોલી ફરી પાછા વૃદ્ધે મશીન-ગનમાંથી ધડાકા સાંભળ્યા

"બત્તી બંધ કરી દે" એ બોલ્યો."

સ્ત્રીએ બત્તી બધ કરી દીધી.

"ખુલ્લા પવનથી જરા ઠીક લાગે છે ? ' એણે પૂછ્યુ

'હા," વૃધ્ધે કહ્યુ "તને ગમ્યુ ?"

"હા," સ્ત્રીએ જવાબ આપ્યો.

"તપાસી જોયું ?"

"હજુ તપાસી જોયું નથી;" સ્ત્રીએ કહ્યું. "પણ હમણાં તમે કંઈ બોલો નહિ તો સારું."

"ગુસ્સે ન થઈશ, રોઝ," વૃદ્ધ બોલ્યો: "ઇચ્છું છું કે તું તેનો બરાબર ઉપયોગ કરે"

આમે ય મને બરોબર તો સંભળાય જ છે," સ્ત્રીએ કહ્યું. "આટલા પૈસા ખર્ચ્યા તે જ કેવી અફસોસની વાત !"

'ગોળીઓ છૂટે છે તે તને સંભળાય છે ?"

"હા, સંભળાય છે. પણ હમણાં તમે કંઈ બોલો નહિ," સ્ત્રીએ કહ્યું

"અંધારામાં તને વધારે સંભળાય છે, ખરું ?" વૃધ્ધે પૂછ્યું.

"હા," વૃદ્ધાએ જવાબ દીધો "હજુ યે લોહી નીકળે છે ?"

"કોણ જાણે," વૃધ્ધે કહ્યું "કદાચ બંધે ય થઈ ગયું હોય."

હવે તો ઘરમાં બીજું રૂ પણ નહોતું, અને શીના પોતાથી કંઈ વળતું નહોતું, વૃદ્ધના નાકમાંથી લોહી તો ધસી જ આવતું હતું. પોતે ડૉક્ટરને બોલાવવા બહાર જઈ રહી છે તેવો વૃદ્ધને ખ્યાલ આવે નહિ એટલા માટે કબાટમાંથી એણે ઓવરકોટ પણ લીધો નહિ

"ક્યાં જાય છે, રોઝ ?" રસોડાનું બારણું ખૂલતાં વીજળીના પ્રકાશની પીળી લંબચોરસ આકૃતિ રૂમમાં ધસી આવતી જોઈને વૃધ્ધે પૂછ્યું.

"હમણાં જ પાછી આવું છું," સ્ત્રીએ કહ્યું "બનતાં સુધી રસોડામાં મોરીની આસપાસમાં ક્યાંક થોડું રૂ પડેલું છે."

જરા વાર તો રસોડાના ખુલ્લા બારણામાં એ અવાજ સાંભળવા ઊભી રહી. વૃદ્ધ માટે એણે સેવેલા પ્રેમભાવે અને એની શ્રવણશક્તિ

પ્રુનઃ બક્ષી દીધી હતી. નજીકમાં જ આડેધડ છૂટતી ગોળીઓનું ધડા-ધૂમ થતું હતું; અને એ ધડાકાઓની વચ્ચેના સમયને વર્ષાનો સુસ્ કરતો મંદ ધ્વનિ ભરી દેતો હતો. માથે રૂમાલ બાંધીને એ સ્ત્રી બગીચાની વચ્ચેથી દોડી ગઈ અને મોલનારના બગીચામાં થઈને બહાર રસ્તા પર નીકળી ગઈ; રસ્તાની બત્તીઓના ચૂરે ચૂરા થઇ ગયા હતા અને રસ્તા પર અંધકાર વ્યાપેલો હતો. પગ નીચે છાંટા ઉડાડતાં ખાબોચિયાં એનાં સ્વચ્છ કાળાં કપડાંને ગંદાં કરી દેતાં હતાં. બધાં જ ઘરોના પડદા નીચે ખેંચાઈ ગયા હતા અને બત્તીઓ બુઝાઈ ગઈ હતી. માત્ર એકલ દોકલ ગોળી છૂટતાં કે કોઇક વાર એક સામટા ધડાકા થતાં માનવીનું અસ્તિત્વ છતું થતું હતું. એ અંધકારમાં વૃદ્ધા દોડતી ગઈ; પણ એના હોઠ તો ભયથી ધ્રૂજી રહ્યા હતા. ગોળીઓ છૂટતી હતી તે કરતાં આ અંધકાર વિશેષ ભયપ્રેરક હતો કારણ કે ગોળી છૂટયા પછી શું આવે તેનું એ અંધકારમાં પ્રતીક રહેલું હતું.

દોડતાં દોડતાં વૃદ્ધા વચ્ચે વચ્ચે ઊંચે આકાશમાં જોઈ લેતી હતી. ત્યાં પણ એકધારો લૂંટાયેલો અંધકાર જ વ્યાપેલો હતો. પોર્ટની દિશામાં પણ હંમેશનો લાલ ઉજાસ આજે દેખાતો નહોતો. વૃદ્ધાએ પ્રાર્થના પણ કરી નહિ—એ તો કેવળ ભય પામી ગઈ હતી. પછીના રસ્તા પર પણ અંધારું જ હતું. એની આંખો હવે અંધારાથી ટેવાઈ ગઇ હતી અને કયાં ખાલી જગા હતી અને કયાં કંઈક પડેલું હતું તે એ પારખી શકતી હતી. અને જે વસ્તુઓ દેખાતી હતી તે તેની આકૃતિ-હીનતાને લીધે વધારે બિહામણી લાગતી હતી. એ રસ્તાની સામી બાજુએ દોડી ગઈ. ત્યાં એ વસ્તુઓ પ્રમાણમાં ઓછી હતી હજુ એ પટકાઇ પડી નહોતી. એ અંધકારની પાછળ જો કોઈ માનવીની હસ્તી ન હોય તો કદાચ એ સુખેથી મૃત્યુ પામી શકે. ડર તો એને માનવીનો લાગતો હતો.

ડોકટરના ફ્લેટ પર પહોંચવા એણે કાર્લ માર્કસના સ્કવેરના છેક છેડા સુધી જતો એક સાંકડો રસ્તો વટાવવાનો હતો. અકસ્માત જ નાશ પામતાં બચી ગયેલી એક બત્તી દૂરને ખૂણે હજુ યે બળી રહી હતી. એ

બત્તીથી યે આગળ એક બેવડ વળેલી આકૃતિ આછા અજવાળામાંથી વરસાદમાં ચમકારો કરતી દોડી ગઈ. રસ્તા પરથી એ સ્કવેરમાં અંધકાર જ દેખાતો હતો, અને ચારે બાજુ સન સન કરતી ગોળીઓ છૂટયે જતી હતી. ડૉક્ટરનું ઘર એ સ્કવેરની પાછળ હતું.

મશીન-ગનની બત્તીએ ખૂણા પરના એક બ્લૉકની બારી પર અર્ધ-ગોળાકારે પ્રકાશ ફેંકયો. બે ગોળીઓ વૃદ્ધાને વીંધી ગઈ. ડૉક્ટરના ઘરથી થોડાં ડગલાં દૂર હતી ત્યાં જ એ ફસડાઈ પડી. એનો ચહેરો આકાશ ભણી ઊંચો થઈ ગયો. એણે આંખો બંધ કરી નહિ. એને કોઈ પીડા થતી નહોતી અને ક્ષણેક તો પોતે ઘણી સુખી હતી એવો અનુભવ પણ એને થઇ ગયો. આધાર લઇ શકાય એવું કંઈ હવે એને માટે રહ્યું નહોતું. થોડી વારે ઘણું લોહી વહી ગયું ત્યારે એને ભય લાગવા માંડ્યો—પરંતુ માનવીનો નહિ.

સોફા પર સૂતેલા વૃદ્ધનું પણ ઘણું લોહી વહી ગયું. એની હાલત એટલી નબળી થઈ ગઈ હતી કે કેટલીયે વાર સુધી એને ઊંઘ આવી ગઈ. ઊઠ્યો ત્યારે એને ટાઢ લાગતી હતી. ચોકડીવાળો કામળો એણે ઊંચે સુધી ખેંચ્યો. બારી પણ બંધ હોત તો સારું થાત—પાનખરનો ટાઢો પવન સીધો સોફા પર આવતો હતો. એણે પત્નીને બૂમ પાડી પણ વ્યર્થ. જવાબ જ આવ્યો નહિ. રસોડાનું બારણું ખુલ્લું હતું ત્યાંથી ગેસસ્ટવ ઉપરની તવીમાં થતો ધીમો ખુદબુદ અવાજ આવતો હતો.

"રોઝ," એણે બૂમ પાડી ટેબલ પર કાળા રંગના હિયરીંગ-એઈડ તરફ નજર જતાં એને થયું: "એને સારું આ લઇ આવ્યો તે ઠીક જ થયું,"

એને બારી બંધ કરાવવી હતી; પણ પત્ની જવાબ દેતી નહોતી. વળી પાછું નાકમાંથી લોહી નીકળે એ બીકે એ ઊભા થવાનું સાહસ કરતો નહોતો. એ બારીમાંથી પવન સાથે વરસાદની ઝાપટ પણ અંદર

આવી જતી હતી. ડિયરીંમ–એઇડ ખરીદી લાવ્યો હતો તેનો એને સંતોષ થયો. હૉલના ખૂણામાં કૂતરીએ ઊંકારો કર્યો ત્યારે તો એ સફાળો ઊભો થઈ ગયો. સ્ટૂલ ખેંચીને કૂતરીની બાસ્કીટ પાસે બેઠો ત્યાં સુધીમાં તો પહેલું બચ્ચું બાસ્કીટમાં તેના ગુલાબી પંજા ઉછાળી રહ્યું હતું. તેની જીવડા જેવી લાગતી પૂંછડી વધારે પડતી લાંબી હતી. નીચેની જાજમનું એક પડ પ્રવાહીથી ભરાઈ ગયું. હૉલમાં થઈને આવતો પ્રકાશ જ એ ખૂણાને અજવાળી રહ્યો હતો. ઘર આખામાં સ્તબ્ધતા વ્યાપેલી હતી. કૂતરી સુદ્ધાં બળ એકઠું કરીને મૂંગી મૂંગી કોશિશ કર્યે જતી હતી. નવજાતની કાળી રૂંવાટીને ચાટી રહેલી જીભનો કર્કશ અવાજ માત્ર આવતો હતો. પીડ થાય અને ચાટવાનું બંધ થાય ત્યારે કૂતરી પહેલા જન્મેલા બચ્ચા તરફ માથું ફેરવી જતી હતી અને દુઃખ શમતાં વળી પાછી વફાદાર લાલ જીભથી તેને ચાટવા માંડી જતી હતી. રૂમમાંથી વારે વારે બારીના મજાગરાનું ચડ–ચૂં સંભળાતું હતું.

વૃધ્ધે એક નિઃશ્વાસ નાખ્યો અને ચિંતાથી એના પેટમાં મૂંઝારી થઈ આવી. કાચ જેવા ટશિયાની અંદર દેખાતું બીજું બચ્ચું પણ કાળું જ હતું, ઘરમાં બધું શાન્ત હતું. માત્ર રસોડામાંની તરીમાં થતું ગુડગુડ સંભળાતું હતું. રસ્તા પર હવે ગોળીઓ છૂટતી નહોતી. બાસ્કીટ પાસેથી ઊઠીને રસોડામાંથી પત્નીને બોલાવી લાવવાની વૃદ્ધની હિંમત ચાલી નહિ. કૂતરીએ એની ડોક કમાનની જેમ વાળી ત્યારે વૃધ્ધે એને પોતાની હથેળીનો ટેકો આપ્યો. કૂતરીએ પોતાનો ભાર આગલા બે પગ પર નાખી દીધો અને એના અક્કડ થયેલા શરીરના એકેએક સ્નાયુ કંપી ગયા. કૂતરીને ત્રીજું બચ્ચું આવ્યું ત્યાં સુધીમાં પહેલું બચ્ચું તો ધાવવા પણ મંડી ગયું હતું. બીજું બચ્ચું કટાયેલા બારણા જેવો કચડ કચડ અવાજ કરતું હતું. ત્રીજા બચ્ચાની છૂટી પડેલી નાભિનાળમાંથી લોહીનું ટીપું જાજમ પર પડ્યું.

નવાં જન્મેલાં આ કુરકુરિયાંને પવનના સપાટાથી ઠંડી ન લાગી જાય તો સારું. વૃધ્ધે જઈને બારી બંધ કરી દીધી. આ કુરકુરિયાંની

એને દયા આવતી હતી અને તે સાથે જરા તિરસ્કાર પણ આવતો હતો પોતાનું ધોળું માથું હાથમાં પકડીને વૃદ્ધ સ્ટૂલ પર બેઠો હતો ત્યારે કૂતરીએ જરા વાર માટે પડખું ફેરવ્યું અને એની સામે તે જોઈ રહી. વૃધ્ધે એને પંપાળી. ક્યાંય સુધી પોતે કૂતરીની ચાટી રહેલી જીભનો અવાજ સાંભળતો સ્ટૂલ પર બેસી રહ્યો હતો તેનો તેને ખ્યાલ ન હતો. થાક પણ એને લાગ્યો નહોતો. કોઈ વિચિત્ર સુખનો ભાવ એના અંતરને ભરી રહ્યો હતો. પોતાના વિચારમાં એ એવો લીન થઈ ગયો હતો કે પત્ની હજુ રસોડાના પાછલા બારણે થઈ પાછી આવી નહોતી તેની એને નવાઈ પણ ન લાગી. કૂતરીની પૂંછડી વળી અક્કડ થઈ ગઈ—વળી પાછી પીડ આવવાની શરૂઆત થઈ હતી.

આદમ અને ઈવ | યુરી કાઝાકોવ

અનુ : અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

ચિત્રકાર એગિયેવ ઉત્તર તરફના શહેરની એક હોટેલમાં રહેતો. માછીમારોનાં ચિત્રો દોરવા તે અહીં આવ્યો હતો. શહેર વિસ્તૃત રચનાવાળું હતું—એમાં વિશાળ ચોક હતા, શેરીઓ હતી અને વૃક્ષોની ધગવાળા રસ્તાઓ હતા; અને એને કારણે શહેર ખાલી દેખાતું હતું. શગ હતી નીચાં, વેરવિખેર વાદળાં ભૂખરાં અને સફેદ ઝાકળથી આચ્છાદિત જમીનો પર પશ્ચિમ તરફથી દોડી આવતાં, દિવસમાં કંઈ કેટલીયે વાર વરસી જતાં અને સરોવર શહેર તરફ ધીરે ધીરે ખસ્યા કરતું—સીસાની દિવાલ પેઠે એગિયેવ મોડે સુધી પથારીમાં પડ્યો રહ્યો, ભૂખ્યા પેટે સીગારેટ ફૂંક્યા કરી અને વરસાદથી રેલા નીતારતી બારી તરફ જોતો રહ્યો તેની નીચે ઘરોનાં છાપરાં આભાસનું પ્રતિબિંબ ઝીલતાં ઉદાસીનતાથી ચળકતાં હતા તમાકુના ધુમાડાથી અને હોટેલના કમરાઓમાં હોય છે એવી કોઈ વિશિષ્ટ હવાથી કમરો ધુમાતો હતો એનું માથું દુખવા લાગ્યું કાનમાં સતત ગણગણાટ સંભળાયો અને હૃદયમાં અવાર નવાર પીડા થયા કરી.

બાળપણથી જ એગિયેવમાં શક્તિનો ચમકારો વરતાયો હતો. હવે પચ્ચીસ વર્ષે એના હાવભાવમાં એક પ્રકારની ધિક્કારની લાગણી વરતાતી હતી. ઢળતી પાંપણો અને નીચલા હોઠમાં તિરસ્કાર અને થાક વરતાતો. અને એની કાળી આંખો સુરત તેમજ મગરૂર જણાતી. એણે વેલ્વેટનું જાકીટ પહેર્યું હતું, ખેલાડીઓ પહેરે છે એવી હેટ મૂકી હતી, અને બેફિકરાઈથી હેટ ઝુકાવીને ખિસ્સામાં હાથ નાખીને, શેરીઓમાંના લોકો અને જે કોઈ સામે દેખાય તેની સામે ભાગ્યે જ એકાદ બેધ્યાન નજર નાખીને એ ચાલતો હતો. પણ દરેકની સ્મૃતિ એ સાચવી લેતો, જેની એટલી બધી અવિનાશી તીક્ષ્ણતા હતી કે એને કારણે એના હૃદયમાં દુખાવો થતો

એને શહેરમાં તો કશું જ કરવાનું નહોતું એથી એણે પોતાના

કમરામાં ટેબલ પાસે માથું પકડીને બેસી રહીને, કે નીચે ભોજનગૃહનું બારણું ૧૨ વાગે ખુલે એની રાહ જોતાં જોતાં ક્યારેક આળોટીને, સવાર પસાર કરી. અને જ્યારે સમય થયો ત્યારે એ લથડતા પગે નીચે ગયો અને દરેક વખતે પરસાળમાં રહેલા ચિત્ર તરફ તિરસ્કારથી જોતો ગયો. ચિત્રમાં પાસેનું સરોવર, એની અંદર પડતા વહેળાઓ સાથે અને અકુદરતી જાબુડિયા ખડકોના થર પર ઊગેલા ઠીંગરાયેલાં બર્ચ વૃક્ષોની નારંગી રંગની અકુદરતી ઝાડી સાથે, દોરેલું હતું. ચિત્રમાં પણ શરદ હતી.

બાર પર જઈને એણે બ્રાન્ડીનો આર્ડર આપ્યો. એની અંદર ત્રાંસી નજરે જોતા અને એ ઢળી ન જાય તેની સાવધાની રાખીને તે ધીમેથી પી ગયો. પીધા પછી એણે સીગારેટ ચેતાવી અને ચારે બાજુએ જોઈ લીધું; કારણ કે એ પહેલો ધક્કો આપનારી ઉષ્માની અધીરાઈથી રાહ જોતો હતો. એ જાણતો હતો કે એનાથી એને કઈંક સારું લાગશે અને પોતે પ્રેમથી બધુ વ્યવસ્થિત કરી શકશે—જિંદગી, લોકો, શહેર અને વરસાદ પણ.

એ પછી એ બહાર જશે, વિકાની સાથે ક્યાં જવું, શું કરવું અને કેવી રીતે જીવ્યે જવું એનું આશ્ચર્ય અનુભવતો શેરીમાઓમાં ફરશે બેએક કલાક પછી એ કમરામાં પાછો આવ્યો. એ વખતે એની આંખો ઘેરાતી હતી. એ પથારીમાં પડ્યો અને ઊંઘી ગયો.

અને જ્યારે એ જાગ્યો ત્યારે ફરી પાછો નીચે રેસ્ટોરાંમાં ગયો. હવે દિવસ તો લગભગ પૂરો થવા આવ્યો હતો બારીઓની બહાર બધું ધૂંધળું થઈ ગયું હતું અને જ્યારે સાંજ પડી ગઈ ત્યારે રેસ્ટોરાંમાં જાઝ બેન્ડ વાગી ઊઠ્યુ. ચહેરા શણગારીને છોકરીઓ અંદર આવી, નાનાં ટેબલ પાસે બેસડીઓમાં બેઠી, મીઠાઈ જેવી વાનગીઓ ચૂસવા લાગી; દારૂ પીધો, જે કોઈએ કહ્યું તેની સાથે નાચ કર્યો અને સુખના અનુભવનું અને ઊંચો જિંદગીના નશાનું મહોરું પહેર્યું. એગિયેવે મોટા, પરિચિત અને ધુમાડાથી ભરેલા ખંડમાં દુઃખથી ચારે બાજુએ જોયું. એને છોકરીઓ પ્રત્યે, નાચ કરનાર ધંધાદારી પુરુષો પ્રત્યે, વાંધો નાખતી

પિપુડીઓ અને ઠોકાર્તા પડઘમવાળા ભમાર બેન્ડ પ્રત્યે, અરુચિકર ખોરાક પ્રત્યે અને વેઇટ્રેસ દ્વારા ચોક્કસ રીતે ઓછા અપાતા સ્થાનિક વોદકા પ્રત્યે ઘણા છુ ગી

મધરાતે રેસ્ટોરાં બધ થયુ એગિયેર લથડિયુ ખાતો એના ત્રીજા માળે પહોંચ્યો, બારણા પાસે અથડાયો એટલે સિસકારો એના મોંમાંથી નીકળી ગયો, કપડાં કાઢ્યાં ધીમો ગણગણાટ કર્યો, દાંત ઘસ્યા અને ઊંધે માથે અધકારમાં ફેંકાયો — સવાર સુધી

એ દિવસ પણ અન્ય દિવસો જેવો જ હતો, પણ બીજા દિવસે બે વાગ્યે એ વિહાની ટ્રેન પર ગયો એ વહેલો આવી પહોંચ્યો હતો અને પ્લેટફૉર્મ પર તેમ જ મેગ-મિસ્તારા સાથેના ઉતારુઓ પર એકાદ નજર નાખીને એ સીધો જ નાસ્તા-ગૃહમાં ગયો એક જમાત એવો પણ હતો જ્યારે રેલ્વે-પ્લેટફૉર્મનું માત્ર દશ્ય એને ઉશ્કેરી મૂકતું અને ભટકવાની લાલસાથી એને ભરી દેતું

ઊંચી અને રાતા વાળવાળી એક વેઇટ્રેસે એને વોદકા લાવી દીધો

'કેવી છોકરી છો ' એગિયેર બબડ્યો એની આંખો લોભી આનદથી એને અનુસરી, અને જ્યારે ફરીથી એ એની પાસે આવી ત્યારે એ બોલ્યો

' આજ સુધી જિંદગીમાં જેને શોધ્યા કરુ છુ તે જ તું

ખચકાયા વિના વેઇટ્રેસ હસી લગભગ દરેક જણ પાસેથી એ આવુ સાંભળવા ટેવાયેલી હતી સ્ટેશન અને રાતા વાળવાળી વેઇટ્રેસને ફરીથી જોવા કદી ન આવવાના હોય એવા લોકો અડધો એક કલાક માટે અદર આવે અને મમરકા મેસે—સામાન્ય રીતે અસભ્યતાથી ભરેલુ

"મારે તને ચીતરવી પડશે,' એગિયેવ બોલ્યો, કઈંક ઉતાવળો બનીને "હુ કલાકાર છુ '

વેઈટ્રેસે ગ્લાસ એગિયેવના ટેબલ પર ખસેડ્યા અને હસી: ગમે તેમ પણ, આવું સાંભળવું તેને ગમતું હતું.

"સાંભળ, હું પ્રતિભાવાન છું, આખું પશ્ચિમ મને જાણે છે! બોલ"

"કલાકારો આવે છે પણ તે અમને ચીનરવા માટે નહીં." એ કંઈક અ-રશિયન એવા સ્વરભારથી બોલી.

"તું કેવી રીતે જાણે?" એણે તેની છાતી તરફ જોયું.

"ઓહ, એમને માછીમારો જોઈએ અને કામદારો—સિગ્નલમેન. અથવા તો લાકડાના દેવળવાળો એક ટાપુ છે ત્યાં તેઓ જાય. તેઓ આવે છે — મોસ્કોથી, લેનિનગ્રાદથી. એ બધા જ તમારા જેવા હોય છે – સાથે પેલાડીના જેવી હેટવાળા—'

"મૂરખાઓ હોય છે એ બધા." અને આવતી ટ્રેનનો અવાજ સંભળાતાં ઝડપથી એણે કહ્યું, "વારુ, ફરી મળીશું આપણે, ખરું? તારું નામ?"

"ઝાના."

"તું રશિયન નથી, ખરું?"

"ના, ફિન. યુઓનાલેઈનન.',

"મરવા દે એ નામ." એગિયેવ વોદકાને પૂરો કરતાં અને ખાંસી ખાતાં બબડયો.

પૈસા ચૂકવ્યા, ઝાન્નાના ખભાને દબાવ્યો અને પ્લેટફોર્મ પર ઊછળતો ચાલ્યો ગયો. "શી ખરાબી છે સ્ત્રીની!" આછા ભૂરા રંગના એક્સપ્રેસના ડબ્બાઓ એની પાસેથી પસાર થતા ગયા તે સાથે આંખોને ફેરવતો એ વિચારી રહ્યો. આંખને લાગેલા થાકથી એને ચક્કર આવતા હોય એવું લાગ્યુ અને એણે મ્હોં ફેરવી લીધુ "એ પીવું નહોતું પીવું જોઈતું," શરમનાક રીતે એ વિચારી રહ્યો અને વિકાના આગમનના વિચારથી એકાએક ગભરાઈને એણે સીગારેટ ચેતાવી.

ઉતારુઓ તો ટ્રેનમાંથી નીકળી સ્ટેશનની બહાર જતા પણ હતા એણે નિસાસો મૂકયો, સીગારેટ ફેંકી અને વિકાની શોધમાં ઊપડયો વિકાએ તેને પહેલાં જોયો અને બૂમ મારી, એ ફર્યો અને એણે ઊનના કાળા કે ટમાં આવતી વિકાને જોઈ કોટ બંધ કર્યા વિનાનો—ઝૂલતો હતો અને એના ઢીંચણોથી પછડાતી સ્કર્ટની કિનાર ઊછળતાં મોજાં નો આકાર રચતી હતી

વિકાએ શરમાતાં મોજામાં ઢંકાયેલો પોતાનો હાથ આપ્યો સૂર્યથી સફેદ થયેલા, ટૂંકા અને અસ્તવ્યસ્ત વાળ એના કપાળ પર ઝૂકયા હતા એ વાળમાંથી એની તિરછી તાતાર આંખો એગિયેવ તરફ જોઈ રહી હતી કંઇક ભયભીત, અને સુકા ફાટી ગયેલા હોઠવાળું એનું હીરમજી રંગનું સજ્જડ મ્હોં બાળકની પેઠે અડધુ ખુલ્લું હતુ

'હેલો,' એણે કહ્યું અને કંઈક રમુજી અને ચબરાકીભર્યું, આગળથી તૈયારી કરી રાખેલું, એ કશુંક કહેવા જતી હતી પણ શાંત થઇ ગઈ.

એગિયેવે વિકાના ગળા પર લપેટાયેલા પારદર્શક સ્કાર્ફ ઉપર નિષ્કારણ નજર જડી દીધી હતી, અને તોફાની નિશાળિયાના જેવું વર્તન કરી એની ચળકતી સુટકેસ ઝૂટવી લીધી હતી પછી બન્ને જણા સ્ટેશનમાંથી એક મોટા માર્ગ પર ચાની ગયાં

"તારો ચહેરો, ગમે તે હો, કાંઇક ચડેલો લાગે છે.." વિકાએ કહ્યુ અને "કેમ ચાલે છે?" કહીને પોતાની આજુબાજુ જોઇ લીધુ

"મને તો ગમે એવુ છે"

"ઉહ્?" એગિયેવે ગળામાંથી ન ગમે એવો અવાજ કાઢયો ઘૃણા દર્શાવવા એ હમેશાં આવો અવાજ કરતો

"પીધેલી હાલતમાં છે?" વિકાએ પોતાના હાથ ખિસ્સામાં ખોસી દીધા અને માથુ નમાવ્યું એના વાળ આગળ ઝૂકયા

"ઉહ્!" એણે ફરીથી કહ્યુ, વિકા તરફ આંખના ખૂણામાંથી જોતાં વિકા બહુ જ ધાટીલી હતી અને એનાં કપડાંમાં, અવ્યવસ્થિત વાળમાં, બોલવાની રીતમાં, કંઈક છેતરામણું—મોસ્કોના રહેવાસીઓમાં

હોય છે એવું—તત્ત્વ હતું. ઉત્તરના પ્રદેશમાં એગિયેવને આવું ઓછું જોવા મળ્યું હતું. મોરક્કોમાં તેઓ બહુ ઓછી વાર મળ્યાં હતાં અને એક બીજાને બરાબર ઓળખતાં પણ નહોતાં. વિકાનું આગમન અને એણે લીધેલી રજા બહુ મુશ્કેલીએ મળેલી હતી તે એ જાણતો હતો; અને એને ગંધ આવી ગઈ હતી કે તે ગમે તે માટે તૈયાર હતી—આ બધું એને કંઈક અનપેક્ષિત અને વિચિત્ર લાગ્યું હતું.

"સ્ત્રીઓની બાબતમાં તો હું નસીબદાર છું." આનંદિત આશ્ચર્યથી એણે વિચાર્યું અને જાણી કરીને હાથના મોજાં પહેરવાને બહાને ઊભો રહી ગયો. જો કે ખરેખર તો વિકાને પીઠ પાછળથી જોવા માટે એ ઊભો રહી ગયો હતો. વિકા ધીમી પડી ગઈ. અરધા ફરીને એણે પ્રશ્નાર્થક દૃષ્ટિથી એગિયેવ તરફ જોઈ લીધું. અને પછી રસ્યમનરક રીતે દુકાનો અને રસ્તે પસાર થનારાંઓ તરફ જોયું

પાછળથી પણ તે સુંદર લાગતી હતી; અને એ આગળ ચાલી ન ગઈ પણ ધીમી પડી ગઈ અને પ્રશ્નાર્થક દૃષ્ટિએ એણે જે જોયું એ ઘટનાએ બતાવી આપ્યું કે તે એગિયેવ પર બધુ છોડી બેઠી હતી. એક ક્ષણ પહેલાં વિકાના આગમનથી પોતે ગૂંચવાઈ ગયો હતો અને અવઢવમાં પડી ગયો હતો, તેમ છતાં આ ઘટનાએ એગિયેવને ખૂબ ખુશ કરી દીધો. એને ઝાંખુ ઝાંખું યાદ આવ્યુ કે અકળામણમાંથી મુક્ત થવા માટે એણે પેલું પીણું પીધું હતું

"તારાં પ્રેસ-કટીંગ્સ હું લઈ આવી છું." એ જ્યારે સાથે થઈ ગયો ત્યારે વિકાએ કહ્યુ. "તને ખબર છે, એ લોકો તારી તો કમબખ્તી કરવા બેઠા છે? હું ગઈ હતી તે દિવસે તો પ્રદર્શનમાં જવા માટે મોટી કતાર જામી હતી"

"ઉહ!" એ ફરીથી બોલ્યો, જો કે ઊંડા સંતોષથી અને ભય સાથે, એકાએક ઉમેરતાં: "'કોલખોઝ ગર્લ' એમણે ઉતારી લીધું નથી?"

"ના. હજી લટકે છે," વિકા હસી. "એનું મ્હોં-માથું કોઈ સમજી શકતું નથી. તેઓ બધા જ બૂમો મારે છે અને દલીલો કરે છે—દાઢી

વાળા અને જીન પહેરેલા છોકરડાઓ એમને કઈ સમજ પડતી નથી, અને તેઓ ગોળગોળ ફર્યા કરે છે "

"અને તુ તને તે ગમ્યું ?"

વિકા ન સમજાય એવુ હસી, અને એગ્રિયેન એકાએક ગરમ થયો, નસકોરાં ફુલાવ્યાં, પોતાના નીચલા હોઠને કરડયો, એની કાળી આંખો અનસ અને ઉદાસ બની ગઇ "હુ હવે દીવાનો ' એણે નક્કી કર્યું

અને આખો દિવસ એ વિકાની સાથે કોઈક અજાણ્યા આગન્તુકની જેમ શહેરમાં ફર્યો, બગાસાં ખાધાં, વિકાના પ્રશ્નોના અસ્પષ્ટ જવાબો બબડી ગયો, વિકા સ્ટીમરનો સમય જાણી લાવે ત્યાં સુધી ધક્કા પર એ રોકાયો, અને સાંજે એણે દારૂ પીધો એટલી હદે કે વિકાને આજીજી કરી એને રોકવો પડયો એણે કમરામાં પોતાની જાતને પૂરી દીધી અને વિકા એના કમરામાં એકલી છે એવુ ઊંડા તીવ્ર દુ ખથી જાણીને આકુળવ્યાકુળ થઈને, એણે સીગારેટ ફૂકયા કરી, અને પોતાના પ્રત્યે વક્રતાભર્યું નિર્લજ્જ હાસ્ય હસ્યો, અને રાતા વાળ વાળી ઝાન્ના વિશે વિચારવા લાગ્યો

થોડી થોડી વારે ટેલિફોન રણકયો એ જાણતો હતો કે તે વિકાનો હતો પણ એણે ઘટડી વાગવા દીધી "જા ભટક તારી મેળે, નાદાન કઈની ' ધૂંધવાતાં એણે વિચાર્યું

બીજા દિવસે વિકાએ એગ્રિયેવને વહેલો જગાડ્યો અને એ નાહી ધોઈને તૈયાર થાય ત્યાં સુધીમાં એણે એગ્રિયેવની મુસાફર-બેગ તૈયાર કરી દીધી. એની રંગપેટી ખેંચી આણી ચિત્ર મારની ઘોડી બાંધી લીધી. અને માછલીઓ પકડવા માટેનાં સાધન પથારી નીચેથી ખેંચી લીધાં, ટેબલનાં ખાનાંઓ ખેંચીને જોઈ લીધુ, ખાલી શીશીઓ ફેંકી દીધી. વિકા સામાન્ય રીતે અટૂલી અને કામમાં ગુંથાયેલી દેખાતી હતી એણે આ દરમ્યાન એગ્રિયેવ તરફ જરા પણ ધ્યાન આપ્યું નહોતું

"પત્ની જેવી જ," આશ્ચર્યથી વિકાની સામે જોઈ રહેતાં એગિયેવે વિચાર્યું. એણે ભવાં ચડાવ્યાં અને વિચાર્યું કે સ્ત્રી કેટલી જલદીથી પુરુષને અનુકૂળ શાંત અને ચોવટવાળી બની જાય છે, જાણે યુગોથી તેઓ બન્ને સાથે જ ન રહેતા આવ્યાં હોય!

એગિયેવનું માથું ચડયું હતું અને એની ઈચ્છા નીચે પીઠા પર જવાની હતી, પણ એ હજી ખૂલ્યું નહીં હોય એની યાદ આવી; એણે ખાંસી ખાધી, બગાડચો, ખાવી પેટે સીગારેટ ફૂંકી અને વધુ ખરાબ હાલત અનુભવી. દરમ્યાનમાં વિકા નીચે પહોંચી ગઈ હતી એણે બિલ ચૂકવી દીધું અને ટેક્સી બોલાવી. "હ, ભલે ચૂકવે," બહાર નીકળીને ટેક્સીમાં બેસતાં એણે વિચાર્યું. એ પાછળ બેઠો અને આંખો બંધ કરી દીધી. સવારથી વરસાદ એવો શરૂ થયો હતો કે જાણે આખો દિવસ પડશે. બરફ પણ પડવા માંડયો, મોટાં ભીનાં ફોરાં જોરમાં પડતાં હતાં અને ભીનાં છાપરાંનો અને ફરસબંધીનો સ્પર્શ પામે તે પહેલાં તો ઘણે ભાગે કાળાં પડી જતાં હતાં.

ધક્કા પર પહોંચતાં તો એગિયેવની હાલત અત્યંત ખરાબ બની હતી. દુઃખિત, અર્ધનિદ્રિત, ક્યાં અને શા માટે જઈ રહ્યો છે એના ભાન વિના એણે સૂસવતા અને ચિત્કારતા પવનને, પગથિયાંને થાપટો મારતાં પાણીને, અને ચકચકતા તેમજ ડૂબતા ચાલુ થતી મોટર–બોટના અવાજોને, એણે શૂન્યવત્ સાંભળ્યા કર્યા વિકાએ પણ એનો ઉત્સાહ ગુમાવ્યો હતો, એગિયેવની બાજુમાં બેસીને આજુબાજુ જોયાં કરતી એ નિરાશ અને ઠંડી થઈ ગઈ હતી, ટૂંકો તંગ જામો પહેરવા એ ઝૂકી હતી અને હજી શૂન્યમનસ્ક હતી. પવન એનાં ઝુલ્ફાં ઉડાડતો હતો અને એના કપાળ પર ઉછાળતો હતો. એ એવી દેખાતી હતી કે એને હમણાંજ કોઈનો તાર મળ્યો હોય અને એ સ્મશાનયાત્રા માટે જતી હોય.

"એ જામો પહેરી લેશે." આંખો બંધ કરીને, લાકડાના પાટિ-

શન સાથે અઢેલીને એસના એગ્નિયેવે ઇર્ષ્યાથી વિચાર્યું " હું ક્યાં જવા નીકળ્યો છું ? ભગવાન, કેવું અસહ્ય મને લાગી રહ્યું છે ! '

બોટ માટે તેઓ ભાગ્યે જ નીરાંતે રાહ જોઇ શકે તેમ હતાં આગળ વધતી, અવાજો કરતી, વરાળ કાઢતી, પાણી ઉછાળતી, ધક્કા સાથે ધસાતી અને લાકડાંના સફેદ રંગ પર ધસરકા પાડતી બોટને તેઓ અધીરાઇથી જોઇ રહ્યાં હતાં

તેઓ દૂર ગયાં તેમ છતાં એગ્નિયેવની સ્થિતિમાં ફેર પડયો નહીં નીચે જ્યાં બોટ સીઝાતી હતી અને ગડગડ અવાજ થતો હતો, પીળા પીસ્ટન જ્યાં ગરમ તેલમાં ઊંચા નીચા જતા હતા ત્યાં ઉષ્મા હતી, પણ આગળની ઓરડી ઉદાસ, ઠંડી અને ફુગની વાસવાળી હતી. પવન ઘૂરકતો હતો, મોજાં વહાણની બાજુઓ સાથે અફળાતાં હતાં અને વહાણ જ્યારે હળવેથી ઝૂકતું હતું ત્યારે કાચ ઉદાસીનતાથી ઝણ ઝણતાં હતાં બદામી રંગનાં ઝાંખાં જંગલો વરસાદથી ઝાંખાં પડી ગયેલાં ગામડાં, થોડા પાણીમાં ઊભેલાં અને અથડાતો ખમેલાં નીશાનો ધીરે ધીરે પાછળ ફેંકાતાં, વહાણનાં બાકોરાંમાંથી દેખાતાં હતાં એગ્નિયેવ તાવવાળા શરીરે થરથર્યો અને બહાર નીકળ્યો

નીચલા તૂતકના ધાતુના સળવાળા પગથાર પર ભટકતાં ભટકતાં એણે એન્જિનની બાજુના અને રેસ્ટોરાંની નજીકના એક કમરામાં આશરો લીધો રેસ્ટોરાં હજી ખૂલ્યું નહોતું જો કે ગેલેરીમાંથી ખારી કોડ માછલી રંધાવાની ખરાબ વાસ આવતી હતી એગ્નિયેવ કોલસા ભરવાની ધાતુની કોઠીના ગરમ મથાળે ચડી ગયો અને જાડી રેશમી છાલથી ચીકણા બર્ચના લાકડાના ટુકડાઓના ઢગલાને અઢેલીને પડયો ત્યાં પડયાં પડયાં એણે એન્જિનના એકધારા નિશ્વાસોને હલે સાંના અફળાટને, અને મુસાફરોના ઢગધગા વિનાના અવાજોને સાંભળ્યા ક્યાં સમાય રીતે બને છે તેમ પોતાના વિદાયદૃશ્યથી જેઓ હજી ઉત્તેજિત હતા તેઓ ઘોંઘાટ કરીને વાતો કરતા હતા અને રમૂજ માણતા હતા વહાણના પાછલા ભાગમાંથી સમૂહસંગીતના, કિકિયારીઓના અને

લોખંડના તૂતક પર પડતી એડીઓના અવાજો આવી રહ્યા હતા.

ગરમ પાણીના નળની પાસે કિટલીમાં ન્હા ઊકળતી હતી. લોકો પોટલાં અને પેટીઓ ઉપર બેઠાં હતાં. ન્હા પીતાં પીતાં અને ફ્રેન્ચ રોલના ટુકડા કરતાં કરતાં તેઓ પવનથી ધકેલાતાં સરોવરનાં કાળાં મોજાંઓ ઉપર સંતોષભરી દષ્ટિ નાખતાં હતાં. સ્ત્રીઓએ એમના રૂમાલ લઈ લીધા હતા અને વાળ સમારતી હતી બાળકો તો રમત આરંભી દઈને દોડતાં હતાં અને શોર મચાવતાં હતાં.

ધુમ્મસછાયા કાચમાંથી પીળી બત્તીઓ સળગી અને બહાર એકાએક વધુ અંધકાર અને ઠંડક છવાયાં એમિયેલે આળસતાથી નજર ફેરવી. ખુરશીઓ વચ્ચેની જગાઓ બટાટાની થેલીઓથી, ટોપલીઓથી, ચટણીનાં ટીનથી અને બીજી ચીજોની ગાંસડીઓથી પુરાઈ ગઈ હતી. મુસાફરો પાસેના પ્રદેશોનાં જ હતાં. કિનારા પરનાં એક યા બીજા સ્થળે જતાં હતાં અને એમની વાતો સ્થાનિક વસ્તુઓ વિશે જ હતી—ઢોર, નવા કાયદાઓ, સગાંસંબંધીઓ, મત્સ્ય-ઉદ્યોગ, આયરકુચર ચીજોનાં કેન્દ્રો, અને હવામાન.

“ કાંઈ વાંધો નહિ ! ” એમિયેલે વિચાર્યું: “એક જ દિવસ છે—પછી તો ટાપુ, શાંતિ, એકાન્ત... કાંઈ વાંધો નહિ !”

આખરે રેસ્ટોરાં ખૂલ્યું, અને તરતજ ટોળામાંથી માર્ગ કરતી વિકા એમિયેલ તરફ સરી ગઈ વિકાએ એની તરફ ગમગીન નજરે જોયું અને સ્મિત કર્યું.

“ પીણું જોઈએ છે ? ” એણે કહ્યું. “વારુ, આગળ ચાલ અને લઈ લે ! ' એમિયેલ ગયો અને નાનકડી શીશી, બ્રેડ અને ચટણી લઈને પાછો આવ્યો. વિકા, જે કોલસાની કોઠી પર ચઢી ગઈ હતી, એણે કાળજી ભરી નજર મેળવી એ એની બાજુમાં બેઠો, શીશીનો બૂચ ખેંચી કાઢયો અને ચટણી આવવા લાગી કંઈક સારું લાગતાં એ વિકા તરફ ઉત્તેજનાથી ફર્યો.

"ખા!" એ ખસડચો, અને વિકા પણ ખાવા લાગી

"કહે મને, શુ થયુ છે તને?" થોડીવાર પછી વિકાએ પૂછ્યુ

એગિયેવે બીજુ પીણું પીધુ અને થોડીવાર સુધી વિચાર્યું પછી એણે સીગારેટ ચેતાવી અને વિકાના પગમાંથી ઝૂલતા બૂટ પર નજર ફેરવી

"હવે કટાળી ગયો છુ," એ શાંતિથી બોલ્યો "મને લગે છે કે કલાકાર તરીકે હું જરાય સારો નથી, અને ખરેખર મૂરખ છુ અહીં હુ તો ચિત્રો દોર્યા જ કરું છુ અને દરેક જણ કહે છે કે એ સારુ નથી, બધુ જ ખોટુ છે . શુ કહે છે તેઓ?' ભાવનામય અપકવતા' 'લપસણા ઢાળ ઉપર', 'આપણા લોકો માટે તો આ પરદેશી તત્ત્વ' જાણે કે એમની સાથે સમત થતું હોય એમ આખુ રાષ્ટ્ર મથુ ધુણાવે છે ખબર છે, તને?'

"મૂરખ છે તુ' વિકા મૃદુતાથી બોલી. એ એકાએક હસી અને એણે પોતાનં માથું એગિયેવના ખભા પર ઢાળી દીધુ એના વાળમાં કશીક તીવ્ર વિચિત્ર ગધ હતી એગિયેવે એની સાથે પોતાના ગાલ ઘસ્યા અને આંખો બધ કરી

એકાએક એ તેની નજીક આવી ગઈ અને વહાલી બની નહી મોરકોમાં એક કલાકાર મિત્રના મકાનની અદર રસ્તામાં પહેલી વાર એણે વિકાને ચુબન કર્યું હતુ તે એને યાદ આવ્યું એ થોડીક પીધેલી હાલતમાં અને ખુશમિજાજથી આવ્યો હતો વિકા શાંત હતી અને મુઝાયેલી દેખાતી હતી. રસોડામાં એમણે લબાણથી વાતો કરી હતી, અથવા તો એણે જ વિકાને કહ્યા કર્યું હતુ કે પોતે એક પ્રતિભાવત કલાકાર છે અને એના જેવો તો બીજો કોઈ છે ય નહિ પછી તેઓ બીજાઓને મળવા ગયાં હતાં અને ત્યારે રસ્તામાં એણે વિકાને ચુબન કર્યું હતું અને કહ્યુ હતુ કે પોતે વિકાને ખૂબજ ચાહે છે

વિકા એ માની શકી નહોતી પણ એણે પોતાનો શ્વાસ થભાવી

દીધો હતો અને ખોલો ઊઠી હતી. એની આંખો કાળી હતી અને હોઠ સૂકા. એગિયેવ તરફ ફરીથી જોયા વિના એ ત્યાં આવેલી બીજી છોકરીઓ સાથે વાતે વળગી હતી. એગિયેવ પણ પુરુષો સાથે વાતે વળ્યો હતો; અને એક યા બીજાં ચિત્રો વિશે એણે દલીલો કર્યે રાખી હતી. વિકા અને એગિયેવ જુદા જુદા કમરામાં બેઠેલાં હતાં.

વિકાએ એની સખીઓ સાથે અને આવતા જતા કોઈની પણ સાથે વાતો કર્યે રાખી હતી અને હાસ્ય વેર્યે રાખ્યું હતું. એને એ વાતનો આનંદ હતો કે એગિયેવ બાજુના જ કમરામાં ખુરશીમાં બેઠો હતો અને પોતાની પેઠે કોઈકની સાથે વાતો કર્યા કરતો હતો. એણે એગિયેવને આ બધું પાછળથી જણાવ્યું હતું. નજીકના ભૂતકાળની અને હવે તો ફરી પાછી કદી નહિ આવવાની એવી એક સાંજની એકાએક યાદ આવવી એ આ ઉત્તર પ્રદેશના એકાકી સ્થળમાં સારું હતું; એનો અર્થ એ હતો કે આ બન્નેયને એક ભૂતકાળ હતો. એ બન્ને હજી એકબીજાને વાસ્તવમાં ચાહતાં હતાં એમ તો નહોતું જ, બન્નેને બાંધી રાખનાર પણ કંઈ નહોતું, એમના જીવનમાં પહેલાં આવી ગયેલાં માનવીઓને તેઓ હજી જોતાં હતાં, એકપણ રાત્રિ એમણે સાથે પસાર કરી નહોતી, અને હજી બન્ને જરાય એકબીજાને ઓળખતાં પણ નહોતાં. પણ એમને એક ભૂતકાળ હતો અને એ સારું હતું.

"ગંભીરતાથી હું મારી જિંદગી વિશે વિચારી રહ્યો છું તું જાણે છે કે તારા વિના અહીં સતત વરસાદમાં અને ક્યાંય જવાનું ન મળે એવા સ્થળમાં રહેવું દુઃસહ્ય છે હું મારા કમરામાં કે નીચે બેસું, પીધેલો, અને વિચાર્યા કરું...અને આ બધાથી હવે તો થાક્યો હતો. જ્યારે હું કલાભવનમાં હતો ત્યારે હું કલ્પના કરતો કે હું બધું ઉથલપાથલ કરી નાખીશ, મારાં ચિત્રોથી હું બધું તોડફોડ કરીશ, રખડીશ, ગુફામાં રહીશ — રૉકવેલ કેન્ટની પેઠે પછી મેં ડિપ્લોમા મેળવ્યો અને પછી તો એમણે મારા પર પ્રહારો શરૂ કર્યા—' નીચ, કલાણો-ઢીંકણો ! ' —મને શીખામણ આપવા લાગ્યા. મારી પાછળ પડવામાં એ સુજ્ઞવરોએ

આજ સુધી પાછળ ફરીને જોયુ નથી, અને આ જેમ લાંબુ ચાલે છે તેમ પરિણામ ખરાબ આવે છે 'તુ અમૂર્તવાદી અભિનવ-વાસ્તવવાદી, રૂપવાદી તે આ કે તે કુટિ ળ નો છે – થોડીવાર થભી જા તને સાચા માર્ગે દોરીશુ!' '

વિકા પાસેથી સહેજ ખસીને એણે ફરીથી પીણુ પીધુ એનું માથુ દુખવું બધ થયુ હતુ અને એને બેસવાનું, વાતો કરવાનું અને વિચાર્યા કરવાનું ગમતું હતું, કારણ કે વિકા એની બાજુમાં બેઠી હતી અને સાંભળતી હતી વિકા તરફ એણે આંખના ખૂણામાથી જોયુ એનો ચહેરો જીવતો અને ગભીર હતો, પાંપણોની છાયા નીચેની આંખો લાંબી અને કાળી હતી એણે નજીકથી જોયું — આંખો સાચે જ કાળી હતી. અને એના હોઠ ખરબચડા હતા અને એમિયેવનું હૃદય ધડકવા લાગ્યુ વિકાએ પોતાના પગ વાળી લીધા હતા, કોટનાં બટન ખોલી નાખ્યાં હતાં ઢીંચણ પર હડપચી ટેકવી હતી અને એમિયેવના ચહેરામાં નીરખી રહી હતી

"તું સારો દેખાતો નથી," એમિયેવની હડપચીને સ્પર્શીને વિકાએ કહ્યુ 'તે દાઢી કરી નથી કેટલો બધો શ્યામ લાગે છે '

"હું વાસી થઈ ગયેલો છુ ' એણે દાંત પીસ્યા અને સરોવર પર દૂર નજર ફેકી "હું વિચાર્યા કરૂ છુ – મારા વિશે અને વાન ગોગ વિશે તેઓ મારો ગભીરતાથી વિચાર કરે એ પહેલાં મારે રગના પ્યાલાને લાત મારવાની રહી? જાણે કે મારા રગો, મારાં ચિત્રો, મારી આકૃતિઓ એમના જેટલી સારી નહોતી એ બધા તકવાદીઓ— આ આખા વ્યવસાયથી હું તંગ આવી ગયો છુ

"બીજાના અભિપ્રાયો માથે ચઢાવીને મોટા થનારા તને સ્વીકારે એવી અપેક્ષા તુ નથી રાખતો?' વિકાએ વાતવાતમાં કહ્યુ

"શા માટે નહિ?'

"મને લાગે છે કે તારી જો તેઓ ગણના કરે તો એમણે

એ પણ સ્વીકારવું પડે કે એમની આખી જિંદગી સુધી તેઓ ખોટા હતા "

"ઓહ્ !" એમિયેલે સિગારેટ ચેતાવી અને મૂગા મૂગા પીધા કરી, પોતાના પગ તરફ જોયા કર્યું અને ચહેરો ઘસ્યા કર્યો એના ફિક્કા ચહેરા પરની ખરબચડી ચામડી એની આંગળીઓ સાથે ઘસાઈ "ત્રણ વર્ષ !" એ બોલ્યો "અને હું તો હજી મારા ગુજરાનને માટે રેખાંકનો કર્યા કરું છું કલાભવનને છોડ્યે ત્રણ વર્ષ, અને નકામા માણસો મારી ઈર્ષ્યા કરે છે · 'ઓહ્, એ તો પ્રખ્યાત થઈ ગયો !' પશ્ચિમમાં જાણીતો થઈ ગયો છે .' મૂરખાઓ જો તેઓ માત્ર આટલું જાણે કેટકેટલાં ચિત્ર હું કરું છું ..અને મારી પાસે હજી સ્ટુડીયો પણ નથી ! તમે વસતનું ભૂમિદૃશ્ય આલેખો — એ તો ખોટી વસત છે ! એ કુદરત નથી જીવશાસ્ત્ર છે ! તેઓ કહે છે તને શું લાગે છે ? ચિત્ર પ્રદર્શનમાં તો પડી શકાય જ નહીં; પસંદગી કરનારા મંડળો તમારી જિંદગીને ખાનાખરાબ કરી નાખે, અને કંઈક બિનમહત્વનું લઈને તમે એમાં ઝંપલાવો તો એ તો એનાથી ય વધુ ખરાબ છે અને અવલોકનકારો ! આધુનિકતાની વાત તેઓ બકયા કરે છે, પણ એનાથી તેઓ જે સમજે છે તે તો ઘૃણાસ્પદ છે. ગપ્પાં મારે છે તેઓ, અને જો એકાદ શબ્દ પણ સત્ય ઉચ્ચારે છે તો તે માત્ર આડંબરી અંતમાં પરિણમે છે "

"અને તારે વિશે એક પણ શબ્દ એમણે સત્યનો ઉચ્ચાર્યો નથી ?" વિકાએ બર્ચની છાલ ખોતરી કાઢી અને વિચારમગ્ન થઈને દાંત વચ્ચે દબાવવા લાગી

"તું " એમિયેલ ફિક્કો પડી ગયો "ઓહ્ ! નાનકડી કૉલેજ-કન્યા ! તું તો હજી બાજુ પર ચાલે છે, એમના ફંદામાં આવી નથી તારી પાસે તો તારાં પુસ્તકો છે, તારું ડાયલેક્ટીક્લ મટેરિયલીઝમ છે, તારું ફિલ્ડ-વર્ક ... જો તેઓ કહે 'મેન' તો એનો 'એમ' કેપીટલ હોવો જોઈએ એમની પ્રભાવતી નજર બીજું કંઈ જોતી નથી પણ સમુદ્ર-માનવીને જુએ છે — એનો દેશ, યુગ બ્રહ્માંડ ! એક વ્યક્તિની એમને

કાંઈ વિસાત નથી એકનો તેઓ વિચાર કરતા નથી તમારે એમને લાખ્ખો આપવા પડે લાખ્ખોની પાછળ તેઓ જાનને સતાડે છે, અને આપણે, આપણામાંના જેઓ કંઈક છે તેઓ તો મીટનીક અવળે માર્ગે ગયેલા છોકરડાઓ ! આવું તેઓ કહે છે આપણી પાસે વીરતાભરી શૈલી નથી !" ન ગમે એવું એ હસ્યો "આપણે લોકસમુદાયને આલેખના નથી ! આ રહ્યો સમુદાય " એગિયેવે મુસાફરો તરફ જોઈને માથું ધુણાવ્યું "હું એમને ચાહું છુ એમને વિશે આવેશમાં આવી કંઈ કંઈ રાખવું એ તો મને ત્રાસરૂપ લાગે છે હું એમને ચાહું છુ—એમની આંખો, એમના હાથ—જોયું ? ધરતીને ધારણ કરી રાખનાર તેઓ છે એ જ મુખ્ય વાત છે જો દરેક વ્યક્તિ સારી હોય તો સમાજ સારો હોય, એ જ મારે તને કહેવું છે એને અંગે રાત ને દિવસ હું વિચારું છુ હું તો ખોટા માર્ગે છુ મારી પાસે નથી પંચ-સમિતિ કે નથી પૈસો મરવા દે, અને એની ફિકર નથી ખરી વાત તો એ છે કે ગમે તેમ તોયે હું સાચો છુ, અને ઈચ્છું છુ કે મને શીખામણ આપવાનો પ્રયત્ન કોઈ ન કરે મને શીખવે છે જિંદગી—અને આશાવાદી બનવામાં, ભવિષ્ય અને પેલા સમુદાયોમાં માનવાની બાબતમાં—પેલા વિવેચકોમાંના કોઈને પણ હું સો વારનો લાભ આપી શર્ત મારવા તૈયાર છુ "

એ હાંફ્યો, એના નસકોરાં પહોળાં થયાં, એની આંખો ઝાંખપથી છવાઈ ગઈ.

"દારૂ પીવો એ તારે માટે સારુ નથી " વિકાએ મૃદુતાથી એની તરફ જોઈને કહ્યું

' એક સેકંડ થભી જા, ' એગિયેવે રુક્ષતાથી કહ્યું "મને કંઈક ચયેલું છે દમ કે એવું જ કંઈક સરી રીતે શ્વાસ લઈ શકતો નથી"

એની સીગારેટ બુઝાઈ ગઈ હતી તે ચેતાવી અને દમ માર્યો પણ એને ખાંસી ચડી. સીગારેટ ફેંકી દીધી અને પગથી બુઝાવી દીધી એણે વિકા સામે જોયું

"રસ્તામાંથી ખસ, હું ઊંઘવા જાઉં છું!" એણે આંખો પટપટાવતાં ગુસ્સાથી કહ્યું. કોઠા પરથી ઊતર્યો અને નીચે ગયો.

જ્યારે તેઓ વાતો કરતાં હતાં ત્યારે ગરમી હીટરથી વધારવામાં આવી હતી. ઓરડી ગરમ થઈ હતી અને બાકોરાં પર વરાળ બાઝી હતી. એની પાસે બેસીને એગિયેવે પોતાની બાંય વડે હાથ લૂછી નાખ્યો એની ડાબી આંખનું પોપચું ફરકતું હતું. એણે જાણી લીધું હતું કે હવે એની મુક્તિ વિકા હતી પણ વિકામાં કંઈક એવું હતું જેથી એને ગુસ્સો આવતો હતો. એ એની પાસે આવી હતી ..બિનઅનુભવી, સુંદર, પ્રેમમાં પડેલી—ઓહ્ મરવા દે! શા માટે, શા માટે પોતે હમેશાં દલીલો કર્યે રાખી અને એક યા બીજી વાત સાબિત કરવા મથ્યો? અને કોઈની પાસે નહિ અને વિકા પાસે! વિકા—પ્રથમ મિલન-રાત્રીના અને એગિયેવને ગાઢ આલિંગન આપ્યાના વિચારે જેનું હૃદય ચકરાવે લેતું હતું અને જેના પગ ઢીલા પડી જતા હતા... અને એગિ-યેવ—પાપેલો દુરાત્મા.. ઓહ ભગવાન! અને એ બધું બરાબર થઈ રહેત જો વિકાએ એની વાતોમાં સમતિ આપી દીધી હોત, એણે કહ્યું હોત, 'હા, તું સાચો છે!" તો પોતે આનંદિત થઈને બહાર જાત, વિકાને સરોવરતટે અને ઝૂંપડીએ લઈ જાત, એને બારી પાસે બેસાડત અને પોતે કેન્વાસ તરફ ધસી જાત વિકાનો નાજુક ચહેરો, ઢળેલી આંખો અને તડકામાં સુકાઈ ગયેલા વાળ, હાથની મુઠ્ઠી પર ટેકવેલી હડપચી આખી જિંદગીમાં એ એનાથી વધારે સુંદર કશું જ દોરી ન શકત! ઓ ભગવાન!

એણે કપડાં કાઢવા માંડ્યા. એને એકલતા લાગી અને આંસુ આવી જાય એટલી હદે એણે પોતાની જાત માટે દિલગીરી અનુભવી. એણે વિચાર્યું, "કાંઈ વાંધો નહિ! આ કાંઈ પહેલી વાર નથી!" વિકાને પોતે જે કાંઈ કહ્યું હતું તેના વિચારે એને કમકમાં આવ્યાં પોતે કામ કરવું જોઈએ, વાતો નહિ

કપડાં કાઢીને એ ઉપલા કોઠાર ઉપર ચડી ગયો અને દિવાલ

તરફ ફરી ગયો. તેમ છતાં ચગદર્તા ઓશિકા પર એણે બેચેન બનીને માથું ફેરવ્યા કર્યું. સ્થિર રહેવા તે અશક્તિમાન હતો.

સ્ટીમર ટાપુ પાસે પહોંચવા આવી ત્યારે સાંજ ઢળી હતી. સૂર્યાસ્ત હતો, ટૂકો ઝાંખો, એકલ ઠંડળી જતો. બોટ મિનારાની અમંષ્કિત ખડકમાળાઓ વચ્ચેથી માર્ગ કરતી ગઈ તેમ તેમ ધૂંધળાશ ગીતરતી ગઈ હવે તેઓ દેવળને એના ઘણા ઘુમ્મટો સાથે જોઈ શકતાં હતાં. જેમ જેમ તેઓ ટાપુની વધુ નજીક આવતાં ગયાં તેમ તેમ દેવળ ક્ષિતિજ પર ખસતું ગયું. ઘડીકમાં જમણી બાજુ, ઘડીકમાં ડાબી અને એક ક્ષણે તો તે એમની પાછળ હતું.

વિકાનો ચહેરો અક્કડ અને લાગી આવ્યું હોય એવો હતો. એગિયેવ દાંત વચ્ચેથી સિસોટી વગાડતો હતો અને નિર્મળ રીતે આજુબાજુ સપાટ ટાપુઓ તરફ અને ગામાઓ તરફ જોતો હતો અને ચાંચિયાઓનાં વહાણો જેવાં દેખાતાં ભવ્ય જહાજો તરફ કંઈક રસપૂર્વક નિહાળતો.

જ્યારે ટાપુની ખૂબ જ નજીક આવ્યાં ત્યારે તેમણે એક પવનચક્કી જોઈ અને સાથે જ નાનકડાં છાપરાં અને વખારોવાળું, બેનરમાં હોય છે એવું એક ઘર જોયું. બધું જ ખાલી હતું, જીવનના કંઈ ચિહ્ન વિનાનું સમાદરસ્થાનની વસ્તુઓ જેવું. એગિયેવે દુઃખથી દાંત કચકચ્યા.

"મારે માટે યોગ્ય જગા છે." વિકાની તરફ ગુસ્સાથી જોતાં એ બબડ્યો. "સપ્તવર્ષીય યોજનામાં પહેલી જ, કેમ?"

વિકા કાંઈ બોલી નહિ. એણે મ્હોં પરના ભાવો પાછા ખેંચી લીધા હતા. જાણે કે આ બધું પોતે આગળથી કરેલી યોજના પ્રમાણે જ બનતું હતું અને જે કંઈ થતું હતું તે અપેક્ષિત જ હતું.

એ બે જણ વિના કોઈ ત્રીજું ટાપુ ઉપર ઊતર્યું નહિ. ખુલ્લા લાકડાના ઘાટ ઉપર કોઈ નહોતું. હા, હજી દિવસનું અજવાળું હતું તો ય હાથમાં સળગાવેલું ફાનસ રાખીને એક સ્ત્રી ઊભી હતી.

"હવે આપણે બે, તું અને હું, આદમ અને ઈવ જેવાં,' એગ્નિ- યેવે ઘાટનાં ભીનાં ખપાટિયાં પર પગ મૂકતાં ફરી દાંત કચકચ્યા

વિકાએ ફરીથી મૌન સેવ્યું

કિનારા ઉપર રૂવાંટીવાળા કોટ અને બૂટ પહેરેલી એક સ્ત્રી દેખાઈ દૂર હતી છતાં પણ એણે સ્વાગતનું સ્મિત કર્યું

"બસ તમે બન્ને જ ?" એક જણ પરથી બીજા પર નજર ફેરવતી અને ઝડપથી આવતી એ સ્ત્રીએ આનંદથી મોટા અવાજે પૂછ્યું એ જ્યારે નજીક આવી ત્યારે એણે વિકાના હાથમાંથી સૂટકેસ લઈ લીધી અને વાતો કરવા માંડી – જાણે કે તેઓ લાંબા સમયથી રાહ જોવડાવીને આવેલા મહેમાનો હોય તેવી રીતે

"સહૃદયતા માટે આભાર," એણે કિનારો ચઢતાં ચઢતાં મિત્ર- તાભર્યા અવાજે કહ્યું

"હું એવા વિચારમાં જ હતી કે આ વર્ષે તો કોઈ બીજું નહિ આવે, મોસમ તો પૂરી થઈ, શિયાળા માટે બંધ કરવાનો સમય છે, અને હવે તો તમે આવી પહોંચ્યાં છો હું તમને આમારી હોટેલમાં લઈ જઈશ'

"હોટેલ ?" એગ્નિયેવે અસમંત અવાજથી પૂછ્યું

સ્ત્રી હસી પડી

'બધા એમ જ કહે છે બધાને આશ્ચર્ય થાય છે જો કે અહીં આવ્યે મને એક વર્ષ કરતાં વધારે સમય થયો છે મારી સાથે મારો વૃદ્ધ પુરુષ હતો પણ એ મરી ગયો હવે હું એકલી છું હોટલ છે—એવા સીઓ, કલાકારો અને એવાં માણસો માટે ઉનાળામાં તો મોટી સંખ્યામાં તેઓ આવે છે રહે છે અને ચિત્રો દોરે છે

હોટેલમાં પડવાની મુશ્કેલીના વિચારે એગ્નિએવે નિસાસો મૂક્યો અને પોતાના ચહેરાને ટીખ્ખાક કર્યો એ તો શોધતો હતો એક ઝૂંપડી નાનકડું ખેત ગૃહ, જેમાં ગાયોની વાસ આવતી હોય, જ્યાં એક માંડવો હોય અને ઉપર એકાદ માળિયું હોય

પણ હોટલ આકર્ષક નીકળી રસોડામાં એક મોટો સ્ટવ હતો,

ત્રણ શયનખંડો હતા—બધા જ ખાલી, અને જૂની રશિયન ઢબે કોતરેલા અને રંગેલા પાતળા થાંભલા પર ટેકવેલી છજાવાળો એક બહુ જ વિચિત્ર ખંડ હતો, જેમાં ત્રણ મોટી આધુનિક બારીઓ ભોંયતળિયાને અડતી હતી, કાચના કમરામાં હોય એવી. દરેક શયનખંડમાં જાળી દેખાય એવા ખુલ્લા પલંગો હતા અને ઉપરાંત ખરબચડાં લાકડાંના ટેબલો હતાં

એગિયેવ અને વિકાએ સ્ટવ સાથેનો અને દક્ષિણમાં બારીવાળો કમરો પસંદ કર્યો પાણીના રંગોનાં આલેખનો મઢાવીને લટકાવ્યાં હતાં એગિયેવ એ તરફ જોયું અને હોઠ મરડ્યો. મહેનતુ વિદ્યાર્થીઓએ દેવળ કે પવનચક્કીનાં કરેલાં એ બધાં આલેખનો હતાં

આસકણ બાઈ ચાદરો, ઓશિકાં, ઓશિકાના ગલેફ ઊંચકીને આવ-જા કર્યા કરતી હતી, અને એ બધાંની સાથે સ્વચ્છ લીનનની વાસ આવતી હતી

"હં, હવે તમે રહી શકો છો" એ બોલી, ખૂશ થતી "હું એકલી એકલી તો કંટાળી જાઉં છું ઉનાળામાં રમુજી ચિત્રકારો સાથે મજા આવે છે. પણ અત્યારે તો ભાગ્યે જ કોઈ બીજો જીવ અહીં આ ટાપુ ઉપર હશે'

"ખોરાકની અમારે શી વ્યવસ્થા કરવાની?' વિકાએ પૂછ્યું.

"ઓહ, તમે ભૂખે નહીં મરો" જતાં જતાં નીચેથી મોટા સાદે આનંદથી એ બોલી "ટાપુના બીજા છેડે એક ગામ છે. તમને ત્યાંથી દૂધ અને બીજી ચીજવસ્તુઓ મળી શકશે અથવા તો પોગ ટાપુ ઉપર દુકાન છે. તમે ત્યાં બોટ દ્વારા જઈ શકો તમે લેનિનગ્રાદથી આવો છો?"

"ના મોસ્કોથી" વિકા બોલી.

"સરસ. અમને તો લેનિનગ્રાદના રહેવાસીઓ મળે. મારી પાસે ઘણા લાકડાના ટુકડા અને બળતણ છે. એ લોકો ગયા ઉનાળામાં

દેવળ સમરાવવા હતા અને ઘણી બધી સામગ્રી પડી રહી હતી. મારી પાસે દેવળની ચાવીઓ છે. જ્યારે તમારે જવું હોય ત્યારે મને કહેજો, હું ઉઘાડી આપીશ "

માલકણ ચાલી ગઈ અને વિકા, સુખી અને થાકેલી, એની પથારીમાં પંખો ઘેરીને પડી

"સાચા બનવું એ તો જરૂરિયાત કરતાં વધારે સારા હોવા જેવું છે" વિકા બોલી. "સાચે જ, એ તો તારી તેજસ્વિતા છે, મારા વહાલા આદમ! તને શેકેલા બટાટા ભાવે ને?"

એગિયેવે ખુશી દર્શાવતા સ્મિતનો ઢોંગ કર્યો, હોઠ મરડયો, અને બહાર ગયો. એણે શાંતિથી દેવળની આજુબાજુના કબ્રસ્તાનમાં ચાલવા માંડ્યું. અંધારું થયું હતું, અને એ જેમ જેમ દેવળ તરફ પૂર્વમાંથી જતો ગયો તેમ તેમ દેવળ એની ભવ્ય આકૃતિઓ સાથે ગોળ ઘુમ્મટોની વચ્ચેની વિશાળ જગ્યાઓથી ભવ્ય અને ઘંટાલયના ખુલ્લા કાંગરા સાથે એની ઉપર ઝળુંબતું રહ્યું. બે પક્ષીઓ એકબીજાને બે ભિન્નભિન્ન સ્થળેથી માપસરના એકવિધ અવાજેથી બોલાવતાં હતાં; અને ત્યાં ઘાસની તેમજ ચન્દ્રની ઠંડીની તીવ્રવાસ આવતી.

"જગતનો આ છેડો છે." દેવળની પાસેથી પસાર થતાં એગિયેવે વિચાર્યું અને એ સરોવર પાસે આવ્યો ઘાટ સુધી એ ગયો અને પશ્ચિમ તરફ જોતો વહાણના એક આડા ચાબખા પર બેઠો. સો એક વાર દૂર એક બીજો ટાપુ હતો, સપાટ અને વિલોના થોડાક છોડવાઓ સિવાય વેરાન એની પછી એક બીજો ટાપુ હતો અને ત્યાં એક ગામ દેખાતું હતું. એક એકાકી દીવો ઝૂંપડીની પાછળ બળી રહ્યો હતો. એ તરફ ક્યાંક તીણા અવાજ સાથે એક બોટ ચાલુ થઈ, દૂર ચાલી ગઈ અને વિલીન થઈ ગઈ

એગિયેવને એકલતા લાગી પણ એ એકલતાને, ચન્દ્રની તાજગી દર્શાવતી પાણીની વાસને, સહી લેતો સીગારેટ પીતો બેસી રહ્યો. એ પોતાને વિશે, પોતાનાં ચિત્રો વિશે, વિચારતો બેઠો એ વિચારતો હતો

કે પાતે મુક્તિદાતા છે, મહાન કલાકાર છે, અને જગતના છેડે એકચો છે, જ્યારે મોરકોની ગોર્કી સ્ટ્રીટમાં રહેતા જાતજાતના વિવેચકો આ ક્ષણે રેસ્ટોરાંમાં છોકરીઓ સાથે બેસીને બ્રાન્ડી પીતા હશે, શેકેલી મૂર્ગી ખાતા હશે, નેપકીનથી એમના ચીકણા હોઠ લૂછતા હશે અને માન-ભાનના સુંદર અને ભારેખમ શબ્દો ઉચ્ચારતા હશે, અને તેઓ જે બોલે છે તે તો જુદાજાં છે, કારણ કે તેઓ શી શી વસ્તુઓ વિશે નથી વિચારતા પણ વિચારે છે માત્ર છોકરીઓને પથારીમાં સાથે લેવા અંગે સવારમાં તેઓ કોફી પીશે—મગજ પર ખગાબ અસર જામે એટના માટે, ટીપાં લેશે એમની હૃદયની હાલતને માટે પોતાને વિશે તેઓ લેખો લખશે અને ફરીથી જુદાજાં ઉચ્ચારશે કારણ કે પોતે જે લખે છે તેમાં તો એમાંના એકેય માનતો નથી, પણ એમાંથી કેટલું મળશે તેનો જ વિચાર કરે છે એમાંના એક પણ અંધકારમાં નજર નાખીને નિર્જન ટાપુના ભીના કિનારા પર એકાંતમાં બેઠો નથી અને સર્જકતાની સિદ્ધિ માટે તૈયાર થયો નથી

આ વિચારો ગમગીન પણ હતા અને સુખકર પણ હતા એ વિચારોમાં એક દુઃસહ તીવ્ર મોહકતા હતી આવા વિચારો કરવાનું એને ગમતું હતું અને એથી એ વારવાર એવું વિચારતો હતો

એક ક્ષણે એનું મન એક સ્વરાવલિ ગૂંજવા માંડયુ: 'ધ ક્વીન ઓફ સ્પેડઝ'માંનું વૃદ્ધા રાણીનું એકલ ગીત એની સ્મૃતિમાંથી જાગ્યું આ ભૂતાવળુ સંગીત એણે અંતરના કોઇક ઊંડાણુમાંથી ક્લેરીનેટ અને બાસુનની ભયંકર ગુંગવણી સાથે સાંભળ્યું સંગીતના વિરલ કુતૂહલજનક વિરામો એને ગમગવી રહ્યા હતા કારણ કે એ મૃત્યુગીત હતું

પછી એકાએક અને તીવ્રતાપૂર્વક, દુઃખની અણી ઉપર, હવા માટેની ઝંખનાની પેઠે, એને ગ્હાની ગંધની ઝંખના થઇ આવી—ઊકળતી ચ્હા નહીં, ગ્લાસમાંની ચ્હા નહીં, પણ સૂકી ચાની પાંદડાની. એકાએક એના બાળપણમાંથી એક સ્મૃતિ એની તરફ ચાલી આવી.

એ સ્મૃતિ હતી ન્હા માટેના દૂધિયા કાચના વાસણની, જેની ઉપર સ્મૃતિમાં જડાઈ જાય એવું ભૂમિતિરૂપ દોરેલું હતું એની સાથે જ ગતા છાપરાવાળા મકાનમાં રહેવાનું એવું સ્વપ્ન, એની મા જ્યારે ઢાંકણું ઉપાડતી અને ન્હાની પાંદડી નાખતી ત્યારે થતો સૂકો અવાજ, અને વાદળિયું અર્ધપારદર્શક ન્હાનું વાસણ જ્યારે અંધકારથી ભરાઈ જતું ત્યારે આવતી ગંધ—આ બધું યાદ આવ્યું

આ બધાએ એકાએક એની માની, એના પોતાના પ્રત્યેના પ્રેમની, પોતાને માટે અને પોતાનામાં એણે ગુજારેલી જિંદગીની એને યાદ આવી અને પોતે એ અવર્ણનીય આનંદ અને શક્તિથી કેવા જીવંત અને જુસ્સાદાર બની જતો ! એ ભાગ્યે જ માની શક્યો કે તે કદિ આવો હશે !

મનમાં રહી ગયેલા દુઃખ સાથે એણે વિચાર્યું કે પોતે અનેક વખત કેવો જંગલી અને કઠોર બની જતો, માતા પ્રત્યે કેવો લાગણી-વિહીન બની જતો, કેવી વિરલ ક્ષણોમાં બાળપણની, વહી ગયેલા દૂરના ભૂતકાળની, વાતો માતાના મુખેથી સાંભળવાની એને ઇચ્છા થઈ આવતી બાલ્યસહજ સ્વાર્થવૃત્તિથી પોતે માતાના અસ્ખલિત પ્રેમનું મૂલ્ય આંકી શક્યો નહોતો એ એવો તો પ્રેમ હતો કે જે પ્રેમ આ જિંદગીમાં કોઈની પણ પાસેથી મળ્યો નહોતો

અને આ બધું યાદ કરતાં એને એકાએક પોતાની જાત પ્રત્યે શંકાની લાગણી જન્મી એને લાગ્યું કે કદાચ વિવેચકો સાચા હોય અને પોતે ભોગ પણ હોય ! દરેક જોઈએ એવું કામ પોતે કરતો નહોતો એવું એને લાગ્યું એણે વિચાર્યું કે એના આખા જીવનમાં કોઈક પાયાનો વિચાર — ઉચ્ચતમ અર્થમાં વિચાર — ખૂટે છે એણે ઘણીયે વખત, પોતે શક્તિશાળી હોવાથી, માત્ર પોતાની શક્તિ અને જિંદગીને બાદ કરતાં બધી જ વસ્તુઓ તરફ અલસ નિર્મલતાથી જોયું છે — અને તે જીવનના આ સમયે। પોતાના વિદ્યાર્થીજીવનથી માંડીને આજ સુધી ચિત્રકારો, કલાવિદો અને ચિત, રંગ, ડિઝાઈન વગેરે બાબત પોતાને

મત નહિ સ્વીકારનારાઓ સાથે કરેલી દલીલો એણે નિરુપાય ગુસ્સોથી યાદ કરી એ બધાંને પોતે કેમ સંમત ન બનાવી શક્યો, એમની દલીલોને વેરવિખેર કેમ ન કરી શક્યો, પોતાનું મુક્તિદાતાનું કર્તવ્ય કેમ સાબિત ન કરી શક્યો એનું કારણ એ હતું કે વિચારની પ્રેરણાની એનામાં ખોટ હતી એવું એને લાગ્યું વિચાર વિના પગલ ભર કેમ થવાય?

એથી એ લાંબા વખત સુધી બેસી રહ્યો. વિકા ઘરમાંથી બહાર આવી, કિનારા તરફ એ લાકડાંનાં પાટિયાં ઉપરથી ચાલી આવી, પોતાની આજુબાજુ જોતી ઊભી અને ધીમા અવાજે એણે એબિયેવને બોલાવ્યો એણે અવાજ સાંભળ્યો, પણ ન તો હાલ્યો કે ન બોલ્યો અને છતાં એ એને ચાહતો હતો વિકાના વિચારે એનું હૃદય ધડકવા લાગ્યું બન્ને જણાં આદમ અને ઈવ જેવાં તારાઓ અને પાણી સાથે અંધારા નિર્જન ટાપુ પર એકલાં અને વિકા પોતાની પાસે આવી હતી તેનું કશું કારણ નહોતું એમ નહોતું, અને પેલી હોટેલના કમરામાં જ્યારે પોતે બેભાન બનવા સુધી દારૂ પીધો હતો અને એને એકલી છોડીને ચાલ્યો ગયો હતો ત્યારે એને કેટલું બધું દુ:ખ થયું હશે!

દુ:ખી બનાવે એવું તીવ્ર અટુલાપણું, જગત સાથેની અતગતા, એના પર આવી પડી હતી અને એને કોઈની યે અને કશાની યે જરૂર નહોતી એને યાદ આવ્યું કે જંગલી પ્રાણીઓ જ્યારે માંદાં પડી જાય છે ત્યારે ક્યાંક ચાલ્યાં જાય છે અને જંગલના કોઈક દૂર સ્થળે કોઈક વનસ્પતિથી સાજા થવા કે આખરે મરી જવા માટે સંતાઈ જાય છે. વરસાદ જતો નહોતો અને ઋતુ ઠંડી હતી એથી પોતાને સ્વેટર અને બૂટ પહેરવાં પડ્યાં હતાં એનું એને દુઃખ થયું જો ઉનાળો હોત તો તો કેટલું સરસ!—આ કે આવા બીજા ટાપુના કોઈક ખૂણે, જ્યાં ખડકો હોય, રેતી હોય, નિર્મળ પાણી હોય અને કશાયનો વિચાર કર્યા વિના આખો દિવસ પડી રહેવાનું હોય, ચાલવાનું હોય તો પણ ઉઘાડા પગે, માછલીઓ પકડવાની અને સૂર્યાસ્તો જોવાના!

એને ભાન થયું કે એ પોતે પોતાનાથી જ, પોતાના વિચારોથી, ઉપરા ઉપરી શંકાઓથી અને દારૂ પીવાથી ઘણો જ દુઃખી હતો એટલું જ નહિ પણ માંદો હતો.

" દરિયા માર્ગે દક્ષિણમાં ક્યાંક જવાની મજા પડે..." ઘર માટેની બેચેનીથી એણે વિચાર્યું અને ઊભો થયો. ધક્કો છોડીને અને સરોવર તરફ પીઠ કરીને ફરી પાછો. એ પેલા ભવ્ય દેવળની અને એની પાછળની નાની હોટેલની સમ્મુખ આવી ઊભો. હોટેલની બારીઓ ઝળાંહળાં થતી હતી જ્યારે દેવળમાં કશુંક હતું, તાળું મારેલું હતું અને એ વિચિત્ર લાગતું હતું; છતાં દેવળમાં કશુંક નિપુણતાથી ભરેલું અને આજ્ઞાકારક હતું, જે ઇતિહાસના, માનવીની મહાનતાના, શાંતિ અને એકસતાના વિચારો જન્માવતું.

" સેન–પોગેરટ ! " ટાપુ અને દેવળનું નામ એને યાદ આવ્યું. " સેન–પોગેરટ " એ ઘર તરફ ગયો, અંધકારમાં જોતો પગથિયાં પર ઊભો રહ્યો અને વિચારવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો કે આ પૃથ્વી, પાણી અને લોકોનું ખરું જીવન આટલી બધી સદીઓથી પોતાના વિના શા માટે જીવાયું હશે. પણ આજુબાજુના પાણીના ઝાંખા ચળકાટ અને વાદળાંઓ વચ્ચે પડેલી નિરાંડોમાંથી દેખાતા—ચળકતા આકાશથી ટુકડાઓ સિવાય એને કશું જણાયું નહિ અને એથી એ અંદર ગયો.

ઘાસતેલના દીવાથી કમરો ઉજાસ મારતો હતો. સ્ટવ સળગતો હતો અને સુકવેલા બટાટાની વાસ આવતી હતી. વિકા ઉમંગમાં હતી અને કામમાં ગૂંથાઈ ગઈ હતી. આખી જગામાં મૈત્રીની જીવંત હવા ફેલાઈ ગઈ હતી, એમાંની દરેકે દરેક ચીજ—ઊંચે લટકાવેલાં કે પથારીમાં પડેલાં કરી નાખેલાં બ્લાઉઝ અને બીજા પોષાકો, પથારીની પાસેના ટેબલ પર પડેલાં કાળા મોજાં, પાવડર – યુવાન સ્ત્રીની હાજરીની ચાડી ખાતી હતી અને અત્તરની વાસ પ્રસારતી હતી.

" ક્યાં હતો તું ! " આંખની ભમર હલાવતાં વિકાએ પૂછ્યું. " મેં કેટલી તપાસ કરી ! "

એગિયેવ કાંઈ પણ બોલ્યા વિના હાથમ્હોં ધોવા રસોડામાં ચાલ્યો ગયો ત્યાં એણે પોતાને થયેલો ખીન અરીસામાં જોઈ તે તપાસી જોયો, દાઢી કરવાનું માંડી વળ્યું અને વોશસ્ટેન્ડ પર આનંદપૂર્વક વસ્તુઓ ખખડાવતાં ખખડાવતાં મ્હોં ધોયું, ગરમ ખરબચડા ટુવાલથી લૂછ્યું, પાછો આવ્યો, પથારીમાં પડ્યો, હેડબોર્ડ પર બૂટ ટેકવ્યા, બરાબર લંબાવ્યું અને સિગારેટ ચેતાવી.

"આવ અને ખાવા બેસી જા." વિકાએ કહ્યું

એમણે મૂગામૂગા ખાધું. પોતાની આજુબાજુના વાતાવરણથી વિકા ખુશ હતી પણ એક જ મુશ્કેલી હતી અને તે એગિયેવ સ્ટવ પર કીટલી ખખડતી હતી અને સિસોટી વગાડતી હતી.

"કેટલી રજા લીધી છે તે ?" એગિયેવે અસબદ્ધ રીતે પૂછ્યું.

"દસ દિવસ," વિકાએ નિશ્વાસ મૂક્યો "કેમ ?"

"અમસ્તુ જ..."

"ત્રણ દિવસ ગયા," એગિયેવે વિચાર્યું

ફરી પાછું લાંબું મૌન છવાયું. એમણે જ્યારે ચ્હા પીધી ત્યારે સુવાનો સમય થઇ ગયો હતો. વિકા શરમથી ગરમ થઈ ઊઠી અને નિરાશાથી એણે એગિયેવ તરફ જોયું એગિયેવે નજર ફેરવી લીધી, નાખુશી દર્શાવી અને ભીમો થઈ ગયો સિગારેટ ચેતાવી અને બારી તરફ ચાલ્યો ગયો. એને પણ શરમનો અનુભવ થતો હતો પણ એનો એને આનંદ હતો કે વિકા તે જોઈ શકતી નહોતી પાછળ વસ્ત્રોનો સરસર અવાજ થતો હતો આખરે વિકા આ સહન કરી શકે નહીં અને દયામણે અવાજે કહ્યુ :

"દીવો બુઝાવી નાખ"

વિકા તરફ જોયા વિના એગિયેવે દીવાને બુઝાવી નાખ્યો, કપડાં કાઢ્યાં, પથારીમાં પડ્યો અને દિવાલ તરફ ફરી ગયો. "પ્રયત્ન કર અને મારી પાસે આવ" એણે વિચાર્યું. પણ વિકા ન આવી, એ

એટલી તો ઠંડી થઈ ને પડી હતી કે એનો શ્વાસોચ્છ્વાસ પણ પોતે સાંભળી શકતો નહોતો.

વીસેક મિનિટ ચાલી ગઈ. બન્નેમાંથી કોઈ ઊઘ્યું નહોતું. અને બન્ને જણાં એ જાણતાં હતાં. કમરામાં અંધકાર હતો અને બારી બહારનું આકાશ કાળું હતું પવન જાગ્યો અને દિવાલો સાથે અફળાવા લાગ્યો. એકાએક થોડીક ક્ષણ પૂરતો બારીનો પરદો પ્રકાશિત થઈ ઊઠયો. એમિયેલને પહેલાં તો એમ લાગ્યું કે ત્યાંથી થોડીક ક્ષણો પછી વાદળના ગડગડાટનો ધીમો અવાજ સંભળાયો.

"વાવાઝોડુ છે" પથારીમાં બેઠાં બેઠાં અંધારી બારી સામે જોતાં વિકા ધીમેથી બોલી. "શરદનું તોફાન."

બીજા ચમકાર અને ગર્જન પછી પવન પડી ગયો અને જોરદાર વરસાદ વરસવો શરૂ થઈ ગયો. રેઈનપાઇપમાં પાણી બોલવા લાગ્યું.

"વરસાદ પડે છે," વિકા બોલી. "વરસાદ પડે એ તો મને ગમે છે. વરસાદ વરસતો હોય ત્યારે વિચારવું મને ખૂબ ગમે."

"તું મૂગી નહિ રહી શકે, ખરું?" એમિયેલે સિગારેટ ચેતાવી અને આંખો ચોળી. એની આંખો ચચરતી હતી.

"તું જાણે છે—હું જતી રહેવાની છું" વિકા બોલી એમિયેલને લાગ્યુ કે વિકા એને ધિક્કારે છે" પહેલી જ બોટમાં હું જાઉં છુ તું અહંકારી છે. છેલ્લા બે દિવસથી હું વિચારતી જ રહી છુ—તુ શું છે, તને થયું છે શુ? હવે ખબર પડી કે તુ સ્વાર્થી છે વાતો કરે છે લોકો વિશે પણ બધું જ તું તારી જાત વિશે જ વિચારે છે અને બીજા કોઈ વિશે નહિ...તારે કોઇની જરૂર નથી. અસભ્ય છે એ તો! મને તે આમંત્રણ આપ્યુ શા માટે? ત્યણ છું તારી પીડ ચાખવા અને દાઝી હા કરવા માટે. વારુ, હવે કોઈ બીજા શિકારની શોધમાં રહેજે. મારા પિતા બિમાર છે એવુ જુઠાણું બોલીને વિદ્યાશાખાના વડાનો મે કેવો પીછો પકડયો એનો વિચાર કરતાં મને શરમ આવે છે..."

એ ધ્રૂસકે ધ્રૂસકે રડી પડી

'બંધ કર, મૂરખ!" બધું પતી ગયું છે જાણીને એગિયેવે દુઃખથી કહ્યું. "અને અહીંથી ચાલી જા. જેટલો જલદી જઈશ એટલું સારું છે"

એ ઊભો થયો અને પથારી પાસેના ટેબલ પર હાથ ટેકવીને બારી પાસે બેઠો હજી વરસાદ પડતો હતો અને બહાર જમીન ઉપર કશું મોટું, કાળું, હલમલતું પડ્યું હતું, એની સામે એણે લાંબા વખત સુધી જોયા કર્યું. પછી એણે જાણ્યું કે એ તો ખાબોચિયું હતું એને રડવું હતું, આંખો મસળવી હતી અને ગાલથી લૂછવી હતી—બાળક હતો અને રડતો હતો તેવી રીતે પણ પોતે રડી શકતો હતો એ વાતને તો હવે વર્ષો થઈ ગયાં

વિકાએ પોતાનું માથું ઓશિકામાં દાબી દીધું હતું અને ડૂસકાં ખાતી શ્વાસોચ્છ્વાસ રોકીને પડી હતી. એગિયેવ શાંત બેઠો હતો, દીવાસળીઓ તોડતો અને સિગારેટના છેડાઓ ઍશ-ટ્રેમાં મસળતો. પહેલાં તો દુઃખ અને તિરસ્કાર સાથે એને લાગ્યું કે પોતે મોટો અને ઠંડો થઈ ગયો છે પણ હવે આ બની ગયું ત્યારે પોતે એનાથી ઊંચો આવ્યો, એકલ, નજીવી બાબતોથી ઉદાસીન, બધાયને માટે દિલગીર, માનવજીવનના દુર્લક્ષ્ય અવરોધને કારણે શાંત અને દુઃખી અને છતાંય એનામાં ઊંડે ઊંડે રહેલું સર્વ કાંઈ ભીંજાઈ રહ્યું હતું બહેકાતું હતું, આઘાત પામ્યું હતું અને પોતે શાંત રહી શકે તેમ નહોતો, પોતાનું નિર્મળ હાસ્ય હવે હસી શકે એમ નહોતો કે પોતાના નાખુશીભર્યા "ઉહ" સાથે વસ્તુઓમાંથી બહાર નીકળી શકે તેમ નહોતો એને કાંઈક કહેવાનું હતું

પણ એ કાંઈ જ બોલ્યો નહિ, માત્ર વિચાર્યું, જો કે વાસ્તવમાં તો એ કશા પણ વિશે વિચારતો નહોતો શાંત રહીને બારી બહાર અંધારામાં હલમલતા પાણીના ખાબોચિયા તરફ એ જોઈ રહ્યો એના માથામાં સૂરાવલિ ગૂંજતી હતી, ઝંકૃતિ ઊઠતી હતી, જાણે કે એ બિમાર હતો

અને શરીરમાં તાવ હતો એણે પોતાની સામે ગૅલેરીના ખંડમાં મૂગા મૂગા પસાર થતા માનવીઓનું એક અનંત સરઘસ જોયું. એમના ચહેરા પર અસ્પષ્ટ, અકલ અને દુઃખપૂર્ણ ભાવો હતા. "શા માટે દુઃખપૂર્ણ?" —આ વિચારે એને પકડી લીધો હતો; "ગમે તેમ, મારા મગજમાં આ ખોટી રીતે ઘૂસી ગયું છે." પણ એકાએક એ એનાથી દૂર ગયો અને ઉન્નત વસ્તુઓ અને જે એને ઉચ્ચતમ જણાયું એને વિશે વિચારવા લાગ્યો

એ વિચારતો હતો કે ગમે તે થાય, પોતે તો જે કરવાનું છે તે કરશે જ કોઈ પોતાને રોકી શકે તેમ નથી અને આખરે તો એ જ એને પ્રતિષ્ઠા અપાવનારું નીવડશે.

એ ઊભો થયો અને કપડા બદલ્યા વિના જ લમણા પરની ફૂલી ગયેલી નસો સાથે મંડપ સુધી ગયો ત્યાં ઊભો રહ્યો અને કોગળો કર્યો. કંઈક કારણસર એનું મ્હોં મોટી લાળથી ભરાઈ ગયું હતું એનાથી એણે મ્હોં ભરાવા દીધું ને થૂંક્યે રાખ્યું. એના ગળામાં એક ગળફો એને ગૂંગળાવતો અટક્યો હતો.

"બધું પતી ગયું!" એ ધીમેથી બબડ્યો "મરવા દો બધું પતી ગયું" બીજો આખો દિવસ એગ્રિયેવ દિવાલ તરફ મ્હો કરીને પથારીમાં પડી રહ્યો એ ઊંઘી ગયો, જાગ્યો અને એણે કમરામાં તેમ જ મકાનની આજુબાજુ ફરતી વિકાનાં પગલાં સાંભળ્યાં વિકાએ એને જમવા માટે બોલાવ્યો પણ એ ગુસ્સામાં દાંત દબાવીને આખો ખોલ્યા વિના ઘેનમાં હોય તેમ ફરીથી ઊંઘ આવી ગઈ ત્યાં સુધી પડી રહ્યો

સાંજના સમયે એનું શરીર દુખતું હતું અને એથી એને ઊભા થવાની ફરજ પડી વિકા બહાર ગઈ હતી, એગ્રિયેવ માનકાને શોધવા નીકળ્યો.

"મને બોટની ચાવી આપશો?" એગ્રિયેવે માગણી કરી. "મારે થોડીક સિગારેટ ખરીદવા દુકાને જવું છે"

માલકણે એને ચાવી આપી, હલેસાં ક્યાં છે તે કહ્યું અને કઈ દિશામાં હંકારવું તે બતાવ્યું

પવન સામી દિશાનો હતો, હલેસાં ભારે અને વિચિત્ર હતાં, અને બોટ વજનદાર હતી, જો કે દેખાવે સુંદર હતી બીજા ટાપુ પર પહોંચ્યો ત્યારે એગિયેવના હાથ પર ફોલ્લા ઊઠ્યા હતા

એણે સિગારેટો, વોદકાની બાટલી, થોડોક નાસ્તો ખરીદ્યાં અને નાંગરવાની જગા તરફ પાછો ફર્યો

કિનારાના દ્વીપ-પ્રદેશને એ વળાવતો હતો ત્યાં એક બેડા ઘાટનો વધેલા પગવાળો, માથે સિયાળુ ટોપી પહેરેલો અને નાના રંગના ચહેરાવાળો માછીમાર એની પાસે આવી પહોંચ્યો

"હેલો "નજીક આવતાં અને નજર માંડતાં માછીમાર બોલ્યો ક્યાંકાર છો તમે? સેન્ટ-પોગ્રોસ્ટથી?"

એની પાસે છાપાંના કાગળમાં બે બંડલ હતાં જે એણે બન્ને હાથમાં સભાળપૂર્વક પકડી રાખ્યાં હતાં અને એના બાંડીઆના ખિસ્સામાં વોદકાની બે બાટલી ઠાંસેલી હતી

"વગળ-સ્નાન પછી આજે અમારે ઉજાણી છે ' કોઈ જૂના મિત્રને કહેતો હોય એમ એણે આનંદથી સમાચાર કહેવા માંડ્યા "રસ્તા માટે એક લઈ લઈશું?'

માછીમાર લાકડાનો કઠેડો ટેકીને બોટમાં કૂદ્યો બોટમાં દેખાઈ આવે એવું ચળકતા લીલા રંગે રંગેલી પેંદીવાળું મશીન હતું એણે ચાર બાટલીઓ કાઢી (બે એના પાયજામાનાં ખિસ્સામાંથી) અને એમાંથી ત્રણને સભાળપૂર્વક બોટના આગલા ભાગમાં પાથરેલી તાડપત્રી ઉપર મૂકી ચોથી એણે તરત જ ફોડી અને ખાલી પ્યાલો શોધ્યો સરોવરમાં ધરીને એગિયેવને પ્યાલો ભરી આપ્યો એગિયેવ એ પી ગયો અને બિસ્કીટ ચાવવા લાગ્યો માછીમારે એક બાટલી પોતાના માટે ફોડી અને કિનારા પર કૂદી ગયો

"તમારી ઓળખાણ થઇ તેથી આનંદ થયો," એ હરખાતો બોલ્યો. 'ઘણા વખતથી છો અહીંયાં?"

"ગઈ કાલથી જ આવ્યો છું." એગિયેવે એને જાણી કરીને માપી લેતો હોય એ રીતે જોતાં કહ્યું.

"દેવળનાં ચિત્રો કરો છો?" એણે આંખો પટપટાવી

"જે જડે તે."

"તમારે ત્યાં આવવું જોઈએ અને અમારી ટોળીને મળવું જોઈએ." એગિયેવની તરફ ધસી આવીને માછીમારે વોદકા ધર્યો. "તમારી સાથે સ્ત્રી છે? અમારી પાસે સ્ત્રીઓ છે," એણે હાથ પસાર્યો, "આવો! સમજ્યા? તમારે તો ઘણું બધું ચીતરાવાનું હશે, નહિ?"

એમણે શરૂ કરેલી બાટલી લેવા એ બોટ તરફ ગયો અને એગિયેવને ફરી વાર પીણું રેડી આપ્યું

"આને ખતમ કરી દઇએ, ખરું?"

"મારી પાસે પણ છે." એગિયેવે બાટલી કાઢતાં કહ્યું.

"તમે અમારે ત્યાં આવશો ત્યારે તમારો વોદકા પીશું," માછીમાર બોલ્યો.

"બહુ દૂર નથી; તમારે ક્યારે આવવું છે તે જણાવો એટલે અમે તમને અમારી મોટર-બોટમાં લઈ જઈશું અમને કલાકારો ગમે છે. તેઓ બહુ રમુજી હોય છે. થોડા વખત પહેલાં અમને લેનિનગ્રાદના એક પ્રોફેસર મળ્યા હતા. એમણે કહ્યું હતું કે "મારી જિંદગીમાં મેં તમારા જેવા લોકો જોયા નથી!' માછીમાર ખટખટાટ હસી પડયો. અમે તમને માછલીનો સૂપ આપીશું—ગીનીવાડ માછલી, જાણો છો? જ્યારે છોકરીઓ રોજે વળીને રમે છે ત્યારે તો રમત આખી રાત ચાલે છે. તમને એ ગમશે. મજ્જાનો આનંદ છે એ તો."

"તમે ક્યાં માછલીઓ પકડો છો?" એગિયેવે સ્મિત કરતાં પૂછ્યું.

"કિઝમ ટાપુની પેલે પાર. પણ ચિંતા નહીં. અમે તમને લઈ જઈશું, અને જો તમને તમારી જાતે આવવાનું મન થાય તો સ્ટીપનની રોજી વિશે પૂછજો—એ હું છું. સ્ટીપન, સમજ્યા! ખડકમાળા વટાવીને તમે બહાર નીકળો કે ડાબી તરફ વળજો; દીવાદાંડી પસાર કરશો એટલે ટાપુ દેખાશે. એ ગુમાવવું તમને નહિ પાલવે."

"હું જરૂર આવીશ." એગ્નિયેવે ખુશ થઈને કહ્યું.

"એ જ બરાબર છે. તમે આવો જ. મારા માટે તમને માન છે, ખરું! તમે મને માનવી માનીને વર્તો છો. ખરી વાતને! બધાં એવાં જ છે ત્યાં...તો આ નક્કી. બસ. એજ. હાલ પૂરતી અલવિદા. મારે જલદી જવું છે, છોકરાઓ રાહ જુએ છે." એ બોટમાં કૂદી પડ્યો, વહાવી, આગળ ધકેલી અને એંજિન ચાલુ કર્યું. બોટનો ઝીણો થડકતો અવાજ આવ્યો. સુકાન પકડીને ઝડપી પાણીમાં માછીમારે બોટને વાળી, હંકારી, અને બોટ એનો પાછળના પાણીમાં સફેદ ફીણનો વળાંક મૂકતી ગઈ

જાત પ્રત્યે હસીને એગ્નિયેવ પોતાની બોટમાં આવ્યો અને ઘર તરફ ફર્યો, એ હવે સૂર્યાસ્તને જોતો બેઠો હતો. આકાશના રંગો તથા સરોવરને નિરખવાને માટે થોડી થોડી વારે એને હલેસાં મારવાનું અટકાવી દેવું પડતું અને આરામ લેવો પડતો હતો. સેમ-પોગોસ્ટના અરધે રસ્તે એક નાનકડો ટાપુ હતો. જ્યારે એગ્નિયેવે એ ટાપુની આજુબાજુ ચક્કર લગાવ્યું ત્યારે પવન પડી ગયો હતો અને પાણી શાંત અને ભારે બની ગયું હતું—ઢાળેલા સોના જેવું.

સંપૂર્ણ નીરવતા અને શાંતિમાં એગ્નિયેવ હલેસાં મારી રહ્યો હતો અને દેવળને જોવા માટે ચક્કર લાવતો હતો. વરસાદી વાદળ, કાળી દીવાલ જેવું, પૂર્વ દિશામાં નીકળી આવ્યું, પશ્ચિમમાંથી સૂર્ય પોતાનાં છેલ્લાં કિરણો વરસાવી રહ્યો હતો અને એમણે બધું જ પ્રકાશિત કરી દીધું હતું—ટાપુ, દેવળ, પવન ચક્કી, જૂનું ઘેનર. વાદળની પાછળ એવું દેખાતું હતું કે એ બધાં જ કોઈ વિશિષ્ટ રીતે અમાંગલિક એવા

લાલ રંગથી ચળકતાં હતાં જ્યાં વાદળ ખસતું હતું તે ક્ષિતિજની દૂરની કિનાર પર વરસાદના ફાટેલાં વસ્ત્રો લટકતાં હતાં અને મોટું મેઘ-ધનુષ્ય નનામી જેવું પ્રકાશતું હતું

એગિયેલ વધુ અનુકૂળ રીતે ખોટમાં ગોઠવાયો, બીજું પીણું લીધું અને બિસ્કીટ ચાવતો દેવળ તરફ જોતો બેઠો સૂર્ય આથમતો હતો, વાદળ નજીક આવતું હતું, દૃષ્ટિમાં જે કાંઈ પડે તેને ઢાંકી દેતું હતું અને વરસાદ સેગ-ગોગેસ્ટ સુધી પહોંચી ગયો હતો પાણીના પ્રવાહ સાથે ખોટ સરતી હતી.

પણ એગિયેલની આજુબાજુ તો બધું જ શાંત સ્વસ્થ હતું પશ્ચિમમાં આથમતા સૂર્યની આજુબાજુ ધૂસર રાતા રંગના પહોળા પટા સાથે આકાશ સળગી રહ્યું હતું

એગિયેલ દેવળને નિરખતો બેઠો એનું ચિત્ર કરવાનું એને મન થયું. એ વિચારતો હતો કે એ માત્ર સદીઓ જેટલું જ જૂનું નથી પણ અગણિત વર્ષો જૂનું છે, એ પૃથ્વી અને પથ્થરો જેટલું જૂનું છે મનમાંથી બીજી એક વસ્તુને એ દૂર કરી શકે તેમ નહોતો તે હતો આનંદી માછીમાર એનું ચિત્ર કરવાનું પણ એને મન થયું

એ પશ્ચિમ તરફ ફર્યો ત્યારે સૂર્ય આથમી ચૂક્યો હતો આખરે વરસાદ આવ્યો. એણે ટોપી માથે મૂકી અને હવેસાં પહેર્યાં જોરદાર વરસાદ પણ કોઈક કારણે ઉષ્માવાળો અને રમનિયાળ હતો, અને એ જેમ જેમ હંકારતો ગયો તેમ એની આજુબાજુ માછલીઓ ઊછળતી રહી

પૂર ઝડપે દિન રે આવતાં એગિયેલે વિકાને જોઈ વરસાદમાં એ સ્થિર ઊભી હતી એના ખભા પર એક પારદર્શક રેઇનકોટ નાખેલો હતો એણે ખોટ નાંગરતા, તાળું મારતા, હવેસાં અને ખરીદેલી બીજી ચીજો વગેરે લઈ લેતા તેમજ ખાલી બાટલીને ખિસ્સામાં સરકાવતા એગિયેલને જોયા કર્યો

"જોઈ શકે છે તું!" ઘર તરફ શાંતિથી કદમ ભરતાં એગિયેલે આનંદપૂર્વક વિચાર્યું

વિકા ધક્કા પર ઊભી રહી ગઈ એગિયેવ તરફ જોયા વિના એણે સાન્ધ્ય રંગોમાં અને વરસાદમાં સરોવરને જોયા કર્યું

ઉષ્માભર્યા કમરામાં આવતાં એગિયેવે જોયું કે વિકાની વસ્તુઓ આજુબાજુ નહોતી અને સુટ્કેસ બારણા પાસે પડી હતી “ અ હ ! ” એ બોલ્યો અને લાંબો થઈને પડ્યો છાપરા પર વરસાદ નગારું વગાડતો હતો વોદ્કા પીધા પછી શાંત થઈને એણે આંખો બંધ કરી અને ઊંઘે ચડ્યો. એ તરત જ જાગી ગયો. હજી અંધારું થયું ન હતું પણ વરસાદ અટકી ગયો હતો, આકાશ ચોખ્ખું થઈ ગયું હતું અને ઠંડો ઉજાસ પાથરતું હતું

એગિયેવે બગાસું ખાધું અને માલકણને શોધવા નીકળ્યો માલકણ પાસેથી દેવળની ચાવીઓ લઈને એ કબ્રસ્તાનને આવરતી વંડની અંદર ગયો, કબ્રસ્તાન ઓળંગ્યું જૂના ઘુમ્મટોની વચ્ચે ચાલીને એણે ઘંટાલયના ટાવરનાં દ્વાર ખોલ્યાં અને અંધારાં, સાંકડાં, અવાજ કરતાં પગથિયાં ચડવા લાગ્યો

ત્યાં જંગલી કાગડાની અઘાર અને સૂકાં લાકડાની વાસ આવતી હતી અને અંધારું હતું પણ જેમ જેમ એ ઊંચે ચડતો ગયો તેમ તેમ પ્રકાશ વધતો ગયો અને હવા સ્વચ્છ થતી ગઈ છેવટે એ ઘંટાલયના ચાળા પર પહોંચ્યો ઊંચાઈના સંવેદનને કારણે એનું હૃદય ધડકતું હતું અને પગ ઢીલા પડી ગયા હતા

નાનકડી બારીમાંથી એ ચાળા પર ચડ્યો ત્યારે પહેલાં તો ઊંચા કાંગરામાંથી એણે માત્ર આકાશ જોયું આકાશમાં થોડાંક રસળતાં વાદળાં હતાં, નજીકના મોટા તારાઓ હતા અને ડૂબી ચૂકેલા સૂર્યનાં બૂરાં કિરણોનો ઊંડાણમાં ઉજાસ હતો

પછી જ્યારે એણે નીચે જોયું ત્યારે બીજું આકાશ દેખાયું— ઉપરના આકાશ જેટલું જ ભવ્ય અને હલકું બધી દિશાઓમાં ક્ષિતિજ તરફ ખેંચાયેલો આજુબાજુના પાણીનો અમેય જથ્થો પરાવર્તિત

પ્રકાશથી ચળકતો હતો અને નાનકડા ટાપુઓ એમાં વાદળાં જેવા દેખાતા હતા

એગિયેવ જેવો કાંઠેડા પર બેઠો તેવો જ એનો હાથ થાંભલાની આજુબાજુ વીંટળાઈ વળ્યો અને જ્યારે પૂરેપૂરું અંધારું થઈ ગયું અને તારાઓ મૌક્તિક કાંયથી પ્રકાશી ઊઠયા ત્યાં સુધી એ ત્યાંથી ખસ્યો નહીં અને પછી, જ્યારે એ નીચે ઊતર્યો ત્યારે આ કે તે બાજુએથી ડોકિયાં કરતો અને નિસાસા નાખતો દેવળની આજુ બાજુના રસ્તે રસ્તે ફર્યો.

જ્યારે એ ઘરે આવ્યો ત્યારે ફરી પાછો સ્ટવ સળગતો હતો વિકા રાતનું ખાણું તૈયાર કરતી હતી, પણ એ શાંત હતી અને વિચારોમાં ઘણે દૂર ચાલી ગઈ હતી

"બોટ હમણાં જ આવે છે? તે તપાસ કરી?" એગિયેવે પૂછ્યું

"અગિયાર વાગે" થોડીવારના મૌન પછી વિકા બોલી.

એગિયેવના હૃદયમાં આંચકો લાગ્યો અને કશુંક કહેવું હતું, વિકાને કંઈક પૂછવું હતું, પણ એ કંઈ જ બોલ્યો નહિ. એણે પથારી નીચેથી રંગપેટી ખેંચી, બારી પર અને પથારીમાં રંગની ટયુબો અને ટર્પેન્ટાઈનની શીશીઓ જુદી પાડીને મૂકી, બ્રશ જુદા મૂકયા અને થોડીઓના ભારાને ઠોકવા લાગ્યો વિકા એની તરફ આશ્ચર્યથી જોઈ રહી

પહેલાંની જેમ જ તેઓ મૌન સેવીને વાળુ કરવા બેઠા એક બીજાની આંખોમાં જોયુ એગિયેવે વિકાના સૂકા હોઠ જોયા એનો ચહેરો એને ઓચિંતો વહાલો લાગ્યો એના હૃદયમાં ફરીવાર આંચકો લાગ્યો; અને એને સમજાયુ કે અલવિદા કહેવાનો સમય પાસે આવી પહોંચ્યો છે.

પથારી નીચેથી વોડકાની બાટલી એણે કાઢી અને પોતાના માટે તેમ જ વિકા માટે ખાલી કરી.

"ખેર," એ ખોખરા અવાજે બોલ્યો, અને અવાજ સ્પષ્ટ કર્યો "આ આપણી જુદાઈનાં!" વિકાએ પીધા વિના પોતાનો શ્વાસ નીચે

મૂકી દીધો, ખુરશીમાં પાછળ ઝૂકી અને પોતાનું માથું પાછળ ઢાળી દઈને દબેલી પાંપણોમાંથી એગિયેવ તરફ જોયું વિકાનો ચહેરો થથરતો હતો, ગળા પરની એક નસ ધબકતી હતી, હોઠ હાલતા હતા. એગિયેવ આ દૃશ્ય સહન કરી શકે તેમ નહોતો એ ગરમ ગરમ થઈ ગયો. ઊભા થઈને એણે બારી ખોલી અને રાત્રીની ઠંડી હવા લેવા બહાર ઝૂક્યો

"વરસાદ અટકી ગયો છે," ટેબલ તરફ પાછાં આવતાં અને બીજું પીણું લેતા એ બોલ્યો " હવે વરસાદ વરસતો નથી

'તારે કંઈ જ પૈસા જોઈના નથી ?" વિકાએ પૂછ્યું "મારી પાસે ઘણા બધા છે હું વધારે લેની આવી હતી એમ વિચારીને કે .."
એણે હોઠ કરડ્યો અને દયામય ભાવે હસી

"ના નથી જોઈના," એગિયેવ બોલ્યો "હવે હું પીવાનું છોડી દઈશ "

"હું હજી પણ માનું છુ કે તું ખોટો છે," વિકા દુ:ખી થઈને બોલી "તું બિમાર છે જો તું પીવાનુ છોડી દઈશ તો બધું બરાબર થઈ રહેશે "

' ઓહ્ ! એમ ?" એ બબડ્યો. "તો તો જલ્દી હું મારું આગવું પ્રદર્શન (one man show) ભરું ભરી શકું ને ? કેવું સરસ !" એણે ફરીવાર દારૂ પીધો "અને તકવાદીઓને સમજણ પડી જશે કે તેઓ કલાકારો નથી જ બરાબર ?"

"સાંજે તું ક્યાં હતો ?" થોડીવાર પછી વિકાએ પૂછ્યુ

"ત્યાં," એણે અસ્પષ્ટ અભિનય કર્યો "ઉપર ભગવાનને બોલાવતો હતો."

"તું જલ્દી મોસ્કો નહિ આવે ?" વિકાએ કમરામાં અસ્તવ્યસ્ત પડેલાં રંગ, બ્રશ, ઘોડી વગેરે જોઈને ફરીથી પૂછ્યુ

"ના. હમણાં નહિ,' હવે પછી ભાગનારી માછીમાર સ્ત્રીઓ, એમના પગ, એમની છાતીઓ, એમની આંખો, જાળ નાખે ત્યારે જક·

ડામેલા દાંત અને રાતા રાતા હાથ વગેરે કલ્પનામાં જોઈ લઈને એ બે હસ્યો. "ધારું છું કે એકાદ મહિનામાં. કદાચ એથી પણ મોડું માછીમાર લોકો અને જળ માર્ગ ચીતરવાં છે, " એ અટક્યો. " અને આકાશને... એમ વાત છે."

ઓટ આવે છે કે નહિ તે સાંભળવા વિકા બહાર ગઈ.

"હજી તો બહુ વહેલું છે " પાછા ફરતાં એ બોલી, અરીસામાં કંઈક વિચારપૂર્વક પોતાની જાતને જોઈને એણે સુટકેસમાંથી સ્કાર્ફ કાઢ્યો, માથે બાંધ્યો અને એના બે છેડા દાઢીની નીચે બાંધ્યા. પછી એ બેઠી અને ઘૂંટણની વચ્ચે હાથ દબાવ્યા એ મૂંગી બેસી રહી. એનું માથું થોડુંક ઝૂકેલું હતું એ જાણે કે સ્ટેશન પર બેઠી હતી અને એગિયેવ એને અપરિચિત હતો એના વિચારો દૂર દૂર ગયા હતા પાતળા સ્કાર્ફમાંથી એના વાળ સોનેરી રંગે ચમકતા હતા. એગિયેવ પથારીમાં પડ્યો હતો, ત્રાંસી નજરે જોતો, કુતૂહલથી નીરખતો, અને બેચેનીથી સિગારેટ ફૂંકતો.

"હું એ સહી શકીશ નહિ," નિશ્વાસ સાથે બોલી " હું ધક્કા પર ચાલી જઈશ." ફરીથી નિસાસો મૂકીને એ ઊભી થઈ, દીવા તરફ થોડીક ક્ષણો સુધી એકીટશે તાકી રહી અને કેટ પહેર્યો. એગિયેવે જમીન પર પગ ઝુલાવ્યા અને બેઠો થયો

"વારુ," એ બોલ્યો. " અવળિકા મૂકવા આવું તે ગમશે? ."

વિકા પોતાનું ઓળખપત્ર લેવા માટે માલકણ પાસે ગઈ એગિયેવે ઝડપથી દારૂ ગટગટાવ્યો, નસકોરાં ફફડાવ્યા, આળસ ખાધી અને કપડાં પહેરવા લાગ્યો. દરમ્યાનમાં એ ધ્યાનપૂર્વક પોતાના ધ્રૂજતા હાથ તરફ જોઈ રહ્યો હતો અને પાર્ટીશનની પેલી બાજુથી આવતા વિકા અને માલકણના અવાજો સાંભળતો હતો. એણે સુટકેસ ઊંચકી લીધી અને મંડપ સુધી ચાલ્યો. પગથિયાં સળિયા પર જવાનો ખપાટિયાનો રસ્તો—મધુ હમણાં પડી ગયેલા વરસાદને કારણે ભીનું હતું. વિકા આવે એની એણે રાહ જોઈ અને પછી ચાલવા માંડ્યું. વિકા એને અનુસરી, પાટિયા પર પડતી એની એડીના અવાજ સંભળાતા હતા.

તેઓ ધક્કા પર આવ્યાં ત્યારે એમિયેલે સુટકેસ જમીન પર મૂકી અને તરત જ વિક્રા એની ઉપર બેસી ગઈ, પોતાનામાં સંકોડાઈને અને શાંતિમાં ખીજી જઈને એમિયેલ થથરી ઊઠયો અને પોતાનો કૉલર ઊંચો કર્યો. એકાએક રાત્રિની ગરેલી કૃત્રિમ શાંતિમાંથી પ્લેનનો ઊંચો કઢાવર અવાજ આવ્યો. એ જેમ જેમ નજીક આવતુ ગયું તેમ તેમ એ મોટો થતો ગયો, મજબૂત બનતો ગયો પણ સાથે જ સૂરમાં નીચો, વધુ સુવાળો અને વીંટળાઈ વળતો હોય એવો, જાણે કે કોઈ સોલોના તાર પર સતત રીતે કામઠું ઘસી રહ્યું હોય, અને ખૂટી ફેલીને ક્રમે ક્રમે, એ વિલીન થતાં થતાં માત્ર ગુમડામાં જ રણઝણી રહે ત્યાં સુધી, સૂરને નીચે પાડતુ હોય એવુ લાગતું હતુ

ફરી પાછુ ત્યાં મૃત્યુવત્ મૌન પથરાયુ વિક્રાની પાસે પગ ઠોકતો જઈને એમિયેલ ત્યાંથી ફર્યો અને કિનારા પર ચડી ગયો ઉચાઈ પર જઈને થોડી વાર ઊભો રહ્યો અને પછી ટાપુની દક્ષિણ તરફની ટોચ તરફ જઈને આજુબાજુ જોવા લાગ્યો

ઉપર તારાઓ સ્થિર પ્રકાશતા હતા એકાએક જાણે એવુ થયુ કે આકાશમાંથી હવાનો પ્રાણ દોડી ગયો, તારાઓ આંખ મીંચી ગયા અને ધ્રુજી ઊઠયા આકાશ કાળુ પડી ગય, ફરીથી ધ્રુજતા પ્રકાશથી ભરાઈ ગયુ એમિયેલ ઉત્તર તરફ જોવા માટે ફર્યો અને તરત જ એને એનુ પ્રભવસ્થાન દેખાયુ દેવળની પાછળથી—એની શાંત કાળાશની પાછળથી ઉત્તરના ક્રમજ્યોત કિરમજી–ભૂરા સુવર્ણરંગી તેજ–લીસોટા આવી રહ્યા હતા, પ્રકાશ પાથરતા, સત્તા જમાવતા, તરંગો ઉછાળતા, સંકોચાતા અને ઊપસતા જ્યારે જ્યારે એ લિસોટા ફેલાયા ત્યારે ત્યારે બધુ — સરોવર, કિનારો, પથ્થરો અને બીનું ઘાસ—ચળકી ઊઠયુ દેવળ એની રોનક સાથે અક્કડ ઊભુ રહ્યુ હતુ જ્યારે એ લીસોટા ઝાંખા પડયા ત્યારે બધુ જ ઓગળી ગયુ, અસ્પષ્ટ થઈ ગયુ, વિલીન થઈ ગયુ પૃથ્વી ફરતી હતી એમિયેલને એકાએક એના પગ અને હૃદયથી એનો અનુભવ થયો પૃથ્વી એનાં સરોવરો, નગરો, લોકો અને એમની આશાઓ

સાથે પ્રકાશથી વીંટળાયેલી, ગભરાવી નાખે એવી, અનંતતામાં ફરતી હતી અને ઊડતી હતી. અને એ અહીં આ ધરતી ઉપર હતો, આ ટાપુ ઉપર રાત્રિના શાંત તેજમાં. અને વિક્રા એને છોડી રહી હતી. આદમ જીવથી જુદાઇ પામતો હતો—અને તે કોઇ અનિશ્ચિત ભાવિમાં નહિ પણ અત્યારે, હમણાં જ. અને એ તો મૃત્યુ જેવું હતું. જેના તરફ તમે દૂરથી હસી શકો પણ જ્યારે એ તમારી નજીક હોય ત્યારે તો એના વિશે વિચારી પણ ન શકો અને એને સહન પણ ન કરી શકો.

આ બધું એ સહી શક્યો નહીં અને જહાજને નાંગરવાની જગા તરફ જલદી પાછો ચાલ્યો ગયો, એના બૂટ ભીના ઘાસમાં ભીંજાતા હતા એનો અનુભવ કરતો. અંધારામાં એને કશું જ દેખાતું નહોતું. પણ જાણી શકતો હતો કે બૂટ હવે કાળા અને ચળકતા છે

જ્યારે એ ધક્કા પર આવ્યો ત્યારે થાંભલા પર ફાનસ સળગ્યું હતું. નીચે પગથિયાં પર વૃદ્ધા બગાસું ખાતી ઊભી હતી. એ વખતે ઉત્તર તરફથી નાની ટેકરીની પાછળથી એક નવો પ્રકાશ આવી રહ્યો હતો, અરુણ જેવો, પણ ઉષ્માભર્યો પ્રકાશ હાલતો હતો અને ત્યાં હુલેસાંના અવાજો સંભળાયા; અને એકાએક ટાપુઓ પર પડઘા પાડતો જહાજની સાયરનનો ઊંચો અફળાતો અવાજ આવ્યો.

"તેં ઉત્તરના પ્રકાશ જોયા? એ એ જ હતા ખરું ને?" વિક્રાએ ધીમા અવાજે ઉતાવળથી પૂછ્યું. એ ઉત્તેજિત થઈ ગઈ હતી અને સુટકેસ પર બેસી ન રહેતાં સળિયાના દંડા પાસે ઊભી રહી ગઈ હતી.

"મેં જોયા" એગિયેને ગળું સાફ કર્યું

જહાજ દૃષ્ટિપથમાં આગળ વધતું હતું અને એનો અવાજ હવે સ્પષ્ટ સંભળાતો હતો જહાજની આગળના ભાગમાં સર્ચલાઈટનો નાનકડો તારો પ્રકાશી રહ્યો હતો હવે પ્રકાશ કિનારા સુધી પહોંચ્યો અને પાટિયા પર દીવો ચળકી ઊઠયો. એન્જિન અટકયાં અને જહાજ ગતિમાં ધકેલાતું ધક્કા તરફ સરકયું. વૃદ્ધાએ પાટિયા પર કશુંક શોધતા પ્રકાશથી બચવા પોતાની આંખો પર હાથ ઢાંકી દીધા. એગિયેને પ્રકા-

અને જૂના સુંદર ખેતર ઉપર ઘૂમાતો અને મૂંજતો જોયો, જાણે કે એ પ્રાચીન અસલી વસ્તુને દર્શાવી રહ્યો હતો.

સ્ટીમર જ્યારે આગળ ખસી ત્યારે સર્ચલાઇટ ફરી અને આંજી નાખે એવા દૂધિયા પ્રકાશથી ધક્કાને ભરી દીધો જહાજ નાંગરતુ હતુ તે વિકા અને એગિયેવ મૂર્ગા મૂર્ગા જોતાં હતાં તુતક ઉપરના ખલાસીએ દોરડાનો એક છેડો વૃદ્ધા તરફ ફેંક્યો વૃદ્ધાએ જરા પણ ઉતાવળ કર્યો વિના થાંભલા પર ગાળો ભરાવ્યો ખલાસી નીચો નમ્યો અને દોરડુ અંદર ખેચી લીધું દોરડુ ખેંચાયુ, ઘસાયાનો અવાજ થયો અને ધક્કો મૂજી ઊઠયો સ્ટીમર ધીમેથી એની પાસે અટકી ખલાસીએ સીડી નાખી અને તે દીવા નીચે ઊભો રહીને બહાર જતાં મુસાફરોની ટિકિટ તપાસવા લાગ્યો આખરે એ નીચે ઊતર્યો અને વિકા તેમજ એગિયૈવ તરફ ફર્યો

"આવવાનાં છો?" એણે અનિશ્ચિતપણે પૂછ્યુ

"બસ ત્યારે, આવજે," વિકાના ખભા પર બેધ્યાન ટપલી મારીને એગિયેવ બોલ્યો. "બધું સારા માટે!"

વિકાના હોઠ હાલી ઊઠયા

"અલવિદા," એ બોલી, અને તૂતક પર ચઢી ગઈ એના બૂટ સીડી પર ખટખટ અવાજ કરી રહ્યા

બોટ લગભગ ખાલી હતી અને કમરાનાં બાકોરામાં અધરુ હતુ કમરામાં કદાચ મુસાફરો નહોતા, અને હતા તો ઊંઘી ગયા હતા જહાજની બાજુમાંથી વરાળ નીકળી અને પારદર્શક ફુગ્ગાઓમાંથી ઊંચે તરવા લાગી

વિકા પાછુ જોયા વિના નીચે ઊતરી ગઇ જહાજના અદરના ભાગમાં અદૃશ્ય થઈ ગઈ સાયરને એકાએક ચીસ પાડી—એક લાંબા અને ત્રણ ટૂંકા અવાજોમાં વૃદ્ધાએ થાંભલા પરથી ગાળો કાઢી નાખ્યો, સીડી ઉંચકાઈ ગઈ, તૂતક પરનાં ભારી બારણાં બધ થયાં અને બોટ

—ગરમ, જાણીતું, શ્વાસ લેતું પ્રાણી. ઠંડી રાતમાં જીવતી એકમાત્ર વસ્તુ—ધડકેલાઈ, હલેસાંના અવાજે કરતી જમણી દિશામાં ચકરાવો લેતી.

વૃદ્ધાએ ફરીથી બગાસું ખાધું અને બબડી કે ઉત્તરના પ્રકાશ આ વર્ષે વહેલા છે અને એનો અર્થ એ કે શિયાળો ભારે છે એણે ફાનસ ઊંચક્યું અને કિનારો ચઢવા લાગી પ્રકાશના લોદા એની આગળ પડતા હતા—એના બૂટ પર પ્રકાશ પાથરતા અને ડાબી બાજુએ મોટો અસ્થિર પડછાયો પાડતા એ ફાનસ ઝુલાવતી હતી તેમ તેમ પડછાયો કિનારા પરથી કૂદીને ધક્કા પર થઈને સરોવરમાં પડતો હતો

એગિયેવ સિગારેટ પીતો શાંત ઊભો રહ્યો અને પછી ગરમ હોટેલ તરફ પાછો ફર્યો ઉત્તરના પ્રકાશ હજી ઝબકારા મારતા હતા પણ હવે તે ફિક્કા હતા અને બધા જ એક રંગના હતા—શ્વેત.

*

* એક વાર્તાની વાર્તા | વ્લાદિમિર પોલ્યાકોવ

અનુ : સુભદ્રા ગાંધી

*

(સોવિયત મૅગૅઝિનની તંત્રી કચેરીનું દૃશ્ય. તંત્રી સાહેબ ખુરશીમાં બેઠા છે, ત્યાં એક નવોદિત લેખિકા શરમાતાં સંકોચાતાં તંત્રી સમક્ષ હાજર થાય છે.)

લેખિકાઃ—માફ કરજો...તસ્દી બદલ ક્ષમા કરજો......પણ આ સામયિકના તંત્રી તો આપ જ ને ?

તંત્રીઃ—તમારી વાત સાચી છે. હું જ એનો તંત્રી છું.

લે :—મારું નામ કાંપિરિના. હું તમારા સામયિક માટે એક વાર્તા લખી લાવી છું

તંત્રી :—સારી વાત છે. મૂકતાં જાવ અહીં.

લે :—પણ મને એમ હતું કે, એના વિષે જો તત્કાલ આપનો અભિપ્રાય જાણવા મળે તો સારું. જો આપને વાંધો ન હોય તો હું એ આપની પાસે વાંચી જાઉં. વાર્તા બહુ ટૂંકી જ છે આપનો ત્રણ ચાર મિનિટથી વધુ સમય નહિ જાય...આપની આજ્ઞા હોય તો હું વાંચું ?

તંત્રી :—વારુ, તો ચાલો, વાંચવા માંડો...એટલે પતાવી નાખીએ.

લે :—વાર્તાને મેં શિર્ષક આપ્યું છે. ‘ એક ઉમદા કૃત્ય.’ (કહી લેખિકા બેન આમ વાંચવા માંડે છે.)

મધરાત વીતી ચૂકી હતી. ત્રણેક વાગ્યાનો શુમાર હશે. નગરજનો સૌ નિદ્રામાં પોઢી ગયાં હતાં. ક્યાંય કશે એકાદો દીવો ય બળતો દેખાતો ન હતો. સર્વત્ર ઘોર અંધકાર ને શાંતિ છવાયેલાં હતાં. પણ ત્યાં તો એક—

* ૧૯૫૩ની સાલમાં મૉસ્કોના એક સામયિકમાં પ્રગટ થયેલી વાર્તા.

મોટા ભુખરા મકાનની ચોથા મજલાની બારીમાંથી આગની જ્વાળાઓ બહાર નીકળવા માંડી. તે સાથે જ કોઈની બૂમ સંભળાઈ: દોડો, કોઈ બચાવો રે, અમે સળગી ગયાં!'

આ એક એવા બેદરકાર ને ભુલકણા ભાડુઆતનો સાદ હતો. કે જે સૂતાં પહેલાં ઓરડાને હુંફાળો બનાવનારી વીજળી-સગડીનું બટન દબાવતાં ભૂલી ગયેલો તે એ સગડી જ આગનું કારણ બનેલી.

ભાડુઆતે ને આગની જ્વાળાઓએ ઓરડામાં ધમાચકડી મચાવી મૂકી હતી ત્યાં તો આગના બંબાની સિસોટીનો વિલાપ પણ સંભળાયો .આગ ઓલવનારા બંબા પરથી કૂદી પડયા, ને સીધા એ મકાનમાં ધસી ગયા.

હવે જ્યાં પેલો ભાડુઆત કાગારોળ મચાવતો દોડાદોડ કરી રહ્યો હતો, એ ઓરડી તો આગનો દરિયો બની ગઈ હતી ફાયરમેન (આગ ઓલવનાર) પ્રોખોરચુક ..એક પ્રૌઢ વયનો ને મોટી મોટી કાળી મૂછોના થોભિયાવાળો યુક્રેનિયન. તે ઓરડીના બારણા આગળ આવીને ઘડિક થંભી ગયો મનમાં કંઈક વિચાર કરી લીધા પછી તે ઓરડામાં ધસી ગયો પહેલાં તો આગમાં ભૂંજાતા ભાડુઆતને તેણે બહાર ખેંચી આણ્યો, તે પછી આગ ઓલવનારી ગેસની નળી ધરીને એણે ઓરડામાં આગ બુઝાવવા માંડી

પ્રોખોરચુકની સમયસૂચકતા ને સાહસિકતાને કારણે આગ તો આખરે બુઝાઈ ગઈ. તે પછી અગ્નિશાંતિ કેન્દ્ર (બંબાખાના)ના વડાએ પ્રોખોરચુકની પાસે આવી એનો બરડો થાબડી શાબાશી આપતાં કહ્યું, શાબાશ! ખરો મરદ નીકળ્યો તું પ્રોખોરચુક! તે આપણા નિયમનું બરાબર પાલન કર્યું છે! પણ ભલા માણસ! તારી જમણી મૂછ હજી બળે છે, એ વાતનો તને અણસાર સરખો ન આવ્યો?

પ્રોખોરચુક હસી પડયો, ને એણે આગ ઓલવવાની નળીનું નાળચું પોતાની મૂછ ભણી ધર્યું ..ને ત્યાં તો પરોઢ થઈ ગઈ હતી.

તંત્રી —વાર્તા ખરાબ તો નથી એનું શિર્ષક પણ બરાબર

બધું બેસતું છે..."એક ઉમદા કૃત્ય." પરંતુ વાર્તામાં ક્યાંક ક્યાંક એવા કેટલાક ફકરા છે, જેને આપણે જરા સુધારી લેવા પડશે. જુઓને, વાત એમ છે કે, વાર્તા સારી હોવા છતાં જો એમાં વચમાં વચમાં ક્યાંક, એના તથ્યને મારી નાખે એવી, નકામી વસ્તુઓ આવતી હોય તો એ શરમજનક ગણાય. લાવો તો હવે, આપણે તમારી વાર્તાને તપાસીએ .. એની શરૂઆત કેમ કરી છે તમે ?

લે :—મધરાત વીતી રહી હતી...ત્રણેક વાગ્યાનો શુમાર હશે. નગરજનો સૌ નિંદરમાં પોઢી ગયાં હતાં. .

તંત્રી —ઊંહું ! એ તો સારું ન કહેવાય. એનો અર્થ તો એમ જ થયોને કે, નગરનું આખું પોલિસ તંત્ર ઊંઘતું હતું, ને ચોકિયાતો પણ બધા ઊંઘમાં ઘોરતા હતા......ના, ના, એવું તો કદાપિ ચલાવી ન લેવાય...એનો અર્થ તો એ થયો કે આપણે સૌ આળસુ હતાં. આપણામાં તકેદારીનો અભાવ હતો...એટલે એ ફકરો તો તમારે બદલવો પડશે ..વારુ, તો તમે એમ લખોને કે, ' મધરાત વીતી રહી હતી, ત્રણેક વાગ્યાનો શુમાર હશે. .નગરમાં કોઈ જ ઊંઘતું નહોતું '

લે .—પણ એ તો અશક્ય છે રાતનો વખત હોય એટલે લોકો તો ઊંઘતા જ હોય ને ?

તંત્રી :—હા, એ પણ ખરું. તમે કહો છો એ વાત તદ્દન સાચી પણ તો પછી આપણે એમ લખો કે—નગરજનો સૌ નિંદરમાં પોઢી ગયાં હતાં, પણ તે ફરજ બજાવતાં સૌ પોતપોતાના સ્થાનકે .

લે '—ફરજના સ્થાનકે ને તે ઊંઘતાં ?

તંત્રી :—ના ના, એવું તો ન હોય, એ તો વળી ઓર બેહુદું ગણાય તો પછી આપણે એમ લખો કે નગરમાં કેટલાક લોકો ઊંઘતા હતા, બાકીના ચાંપતી તકેદારી રાખી રહ્યા હતા ..ખરાબર ? વારુ, તો ચાલો, હવે આગળ શું છે ?

લે '—નગરમાં...ક્યાંય કશે, એકાદો દીવો ય બળતો ન હતો...

તંત્રી :—એ શું કહ્યું ?...તમે લખ્યું છે, એ પરથી તો કોઈને એમ જ લાગે કે, આપણા દેશમાં બનતા વીજળીના ગોળા તદ્દન નકામા હોવા જોઈએ, જે રાતે કામ જ નથી આપતા !

લે :—પણ આ તો મધરાતની વાત છે. ગોળાને સળગતા રાખવાની જરૂર જ નહિ, ને તેથી લોકોએ જાતે જ બુઝાવી નાખેલા...

તંત્રી :—ના, ના, પણ આથી તો આપણા વીજળીના ગોળાની જ વગોવણી થાય છે એ આખું વાક્ય જ કાઢી નાખો ને તમે વીજળીના ગોળા જો સળગતા ન હોય, તો એમને અહીં વાર્તામાં ખેંચી લાવવાની શું જરૂર છે?

લે :—(આગળ વાંચતાં) પણ ત્યાં તો એકાએક એક મોટા બૂખરા મકાનની ચોથા મજલાની બારીમાંથી આગની જ્વાળાઓ નીકળવા લાગી. ને સાથે જ કોઈની બૂમ સંભળાઈ : 'કોઈ દોડો, બચાવો રે, અમે સળગી ગયાં!'

તંત્રી :—એ શું...? પેનિક...ની (ભયની વાત કરી તમે ?

લે :—હા.

તંત્રી :—તો શું તમે એમ માનો છો કે આપણા સામયિકોની કતારો લોકોમાં પેનિક ફેલાવવાનું કામ કરવા માટે છે?

લે :—નહિ જ વળી આ તો એક કલ્પના છે ..આ તો સર્જનાત્મક સાહિત્ય ગણાય...મારે અહીં આગનું વર્ણન આપવાનું છે.

તંત્રી :—પણ તમે તો અહીં સામાજિક રીતે જાગૃત એવા એક નાગરિકનું ચિત્ર આપવાને બદલે પ્રજામાં ભય ફેલાવનારા એક બાવરા માણસનું ચિત્ર આંક્યું છે। તમારી જગાએ જો હું હોઉં તો મેં એના મોંમાંથી 'બચાવો ' ના ઉદ્ગાર કઢાવવાને બદલે લોકોને ધરપત બંધાવે એવા ઉદ્ગાર કઢાવ્યા હોત.

લે :—દાખલા તરીકે !

તંત્રી :—દાખલા તરીકે...કહોને કે...'આગ લાગી છે, પણ ડરવા નહિ, એમાં શું થઈ ગયું?' એવું એકાદ જણને મોઢે બોલાવ્યું

હોત, તો બીજા પાસે વળી એમ કહેવડાવ્યુ હોત કે, 'એમાં ફિકર કરવાની જરૂર નથી, આગ જેવુ એમાં કશુ છે જ ક્યાં ?'

લે :—એ વળી શુ કહ્યુ તમે ? આગ લાગેલી હોય, ને છતાં 'આગ જેવુ કશુ છે જ ક્યાં,' એમ કહેવાની મતલબ શી ?'

તંત્રી :—ના, ના, તમે સમજ્યાં નહિ 'આગ નથી' એ તો એ અર્થમાં કે . આ આગ તો અમે આમ ચપટીમાં ઓલવી નાખવાના છીએ, એમાં ફિકર કરવા જેવુ શુ છે ?

લે .—પણ એ તો અશક્ય જ છે

તંત્રી પણ—હુ કહુ છુ કે, શક્ય છે હવે તમે એ ઉદ્ગાર જ કાઢી નાખો, એટલે બધુ બરાબર થઈ જશે.

લે —(આગળ વાંચે છે) આ એક એવા બેદરકાર ને ભૂલકણા ભાડુઆતનો સાદ હતો કે જે સૂતા પહેલાં, ઓરડાને હુફાળો બનાવનારી વીજળી-સગડીનો પ્રવાહ બધ કરવાનુ ભૂલી ગયેલો.

તંત્રી —હે, હે, કેવો ભાડુઆત કહ્યો તમે ?

લે —બેદરકાર ને ભૂલકણો.

તંત્રી —તો તમે શુ મારી પાસે એમ મનાવવા માગો છો કે, આપણાં સામાયિકોની કતારો એ પ્રજામાં બેદરકારી ને ભુલકણાવેડાના પ્રચાર માટેનુ સાધન છે ? ના ભાઈ, હુ તો એમ માની શકુ એમ નથી ના, ના, પણ હુ તમને એમ પૂછુ કે, ભાડુઆત વીજળીનુ બટન દબાવી સગડીનો પ્રવાહ બધ કરવાનુ ભૂલી ગયો, એમ ન કહો તો તેથી તમારી વાર્તામાં કઈ ખામી આવે એમ છે ? એક ભૂલકણા ભાડુતનો દાખલો આગળ ધરીને આપણે આપણા વાંચકોને શુ સારુ શિક્ષણ આપવાના હતા ?

લે :—જો કે અહીં, આ પ્રસગ દ્વારા, કોઈ શિક્ષણ આપવાનો મારો ઈરાદો જ નથી ...ને વીજળીક સગડીની વાત ન લાવુ તો આગ લાગ્યાનુ હું શી રીતે બતાવુ ?

તંત્રી :—પણ હું તમને એમ પૂછું છું કે, આ વાર્તામાં તમે આગને વચમાં ન લાવો, તો તેથી આપણને કંઇ નુકસાન ખરું ?

લે :—નહિ જ વળી...આગ ન લાગે તેથી તો ઉલ્ટાનો આપણને ફાયદો જ છે.

તંત્રી :—વારુ, તો હવે જુઓ જોઈએ...તમે શી રીતે લખવાના છો ? સૌ પ્રથમ તો વીજળીક સગડીનું તમે એમાંથી નામ નિશાન જ કાઢી નાખો...એટલે 'આગ'ની વાત કરવામાંથી તો તમે ઊગરી જ ગયા ! તે પછી...આગળ વાંચો જોઉં, કેવુ લાગે છે તે જોઈએ... હાં...ને હવે સીધા...બબાવાળાના પાત્રાલેખન પ. આવી જાવ...

લે :—બબાવાળો પ્રોપોસ્યુક...એક પ્રૌઢ વયનો યુક્રેનિયન...

તંત્રી :—સરસ બહુ સરસ રીતે આવી ગયુ એ.

લે :—..મોટી મોટી કાળી મૂછોના શોખિયાવાળો. બારણા આગળ આવીને ઊભો રહ્યો. ઘડિક થંભી જઈ મનમાં એણે કંઈક વિચાર કર્યો...

તંત્રી :—નહિ, નહિ એ પણ બરાબર નથી. બંબાવાળાએ વળી વિચાર કરવાની જરૂર જ શી હોય ? એણે તો રજમાત્ર વિચાર કર્યા વિના સીધા આગ બુઝાવવાના કામમાં જ લાગી જવુ જોઈએ.

લે :—પણ આ તો વાર્તા લેખનનું એક સૂક્ષ્મ અંગ છે.

તંત્રી :—અરે હા ભાઈ, વાર્તા લેખનમાં ભલે સૂક્ષ્મ ગણાતું હોય પણ બબાવાળાને માટે એ સૂક્ષ્મતા નકામી છે. ને તેમ છતાં જ્યારે આગની વાતને જ આપણે સમૂળગી ટાળી દીધી છે, ત્યારે બબાવાળાને હવે આ ઓરડા લગી ઘસડી લાવવાની જરૂર જ ક્યાં રહી ?

લે :—તો પછી અગ્નિશાંતિ કેન્દ્રના વડા ને બબાવાળા વચ્ચેના સંવાદનું શુ થાય ?

તંત્રી :—અગ્નિશાંતિ કેન્દ્રમાં જ એમનો એ વાર્તાલાપ થવા દોને, એમાં વાંધો ક્યાં આવે છે તમને ? તમે આગળ વાંચો એટલે આપણને એ વાતની ય ખબર પડશે.

લે :—(આગળ વાંચે છે.) અગ્નિશાંતિ કેન્દ્રના વડા ગોળુંદિન એની પાસે આવ્યા ને એની પીઠ થાબડી શાબાશી આપતાં કહેવા લાગ્યા: "શાબાશ ! ખરો મરદ નીકળ્યો તું પ્રોબોરચુક ! તેં આપણા નિયમોનું બરાબર પાલન કર્યું છે...પણ ભલા માણસ તારી જમણી મૂછ હજી બળે છે, એનો અગ્નિસાર સરપો તને ન આવ્યો!" એ સાંભળીને બંબાવાળો હસી પડ્યો, ને એણે આગ ઓલવવાની નળીનું નાળચું પોતાની મૂછ ભણી ફેરવ્યું...ત્યાં તો પરોઢ થઈ ગઈ હતી.

તંત્રી :—પણ હું કહું છું તમારે એની ય શું જરૂર છે!

લે :—શેની ?

તંત્રી :—બળતી મૂછની.

લે :—એ તો મેં જરા એક હળવા મર્મને ખાતર મૂક્યું છે. એ માણસ પોતાની ફરજ બજાવવામાં એટલો મશગૂલ થઇ ગયો હતો કે, પોતાની સગી મૂછ સળગી ઊઠી ત્યાંલગી એને એનું કંઈ ભાનજ રહેલું નહિ!

તંત્રી :—મારી વાત માનતા હો તો, ભલા થઈને, તમે એ આખી વાત જ કાઢી નાખો. કારણ હવે જ્યાં આગ લાગવાનો સવાલ જ મટી ગયો છે, ભડકે બળતું ઘર પણ રહ્યું નથી, ત્યાં બંબાવાળાની મૂછોને બાળવાની જરૂર જ ક્યાં ઊભી થાય છે?

લે :—તો પછી વાર્તામાં હળવા મર્મનું શું? એમાં હાસ્યનું જે એક તત્ત્વ જોઈએ, એનું શું?

તંત્રી :—એથી હાસ્યમાં ક્યાંય, કશું જ વિઘ્ન આવવાનું નથી, કારણ, માણસને હસવું ક્યારે આવતું હોય છે, તે તો તમે જાણો જ છો ને? એમને બધી વાતે નિશ્ચિંતતા હોય ત્યારે. ક્યાંય આગ જ ન લાગે તો એ એક મોટી નિશ્ચિંતતાનું કારણ ખરું કે નહિ! એટલે વાર્તામાં પણ આગ નથી લાગી, એ એક સારું જ લક્ષણ છે. ને જો, ક્યાંય આગ નથી લાગી, તો એ સારું જ છે, ને બધી વાતે

જો સારું જ હોય તો, દરેક માણસ હસતુ જ રહેવાનું છે...ખરું કે નહિ?...વારુ, હવે આગળ વાંચો જોઉં, કેમનું વંચાય છે બધું?

લે : (શરૂઆતથી પોતાની વાર્તા વાંચવા માંડે છે.) 'એક ઉમદા કૃત્ય.' 'મધરાત વીતી ચૂકી હતી. ત્રણેક વાગ્યાનો શુમાર હશે. નગરમાં કેટલાક લોકો ઊંઘી ગયા હતા, ત્યારે બાકીના ચાંપતી તકેદારી રાખી રહ્યા હતા. એક મોટા ભૂખરા મકાનની ચોથા મજલાની બારીમાંથી કોઈએ બૂમ પાડી : 'અહીં આગ જેવું તો કંઈ છે જ નહિ!' " શાબાશ! પ્રોખોરચુક! તું ખરો મરદ નીકળ્યો" અગ્નિશાંતિ કેન્દ્રના વડાએ આમ કહેતાં બંબાવાળા પ્રોખોરચુકની પીઠ થાબડી એને શાબાશી આપી. પ્રોખોરચુક પ્રૌઢ વયનો મોટી મોટી કાળી મૂછોના થોભિયા વાળો એક યુક્રેનિયન હતો. અગ્નિશાંતિ કેન્દ્રના વડાએ એને કહ્યું, 'તેં આપણા નિયમોનું બરાબર પાલન કર્યું છે.' એ સાંભળી પ્રોખોરચુક હસ્યો ને એણે આગ ઠારવા માટેની નળીનું નાળચું પોતાની મૂછ ભણી ફેરવ્યું. ને ત્યારે પરોઢ થઈ ગઈ હતી. હવે...

તંત્રી : બસ, બસ, હવે બધું બરાબર છે ચાલો, આજે એક સારું લખાણ હાથ આવી ગયું, હવે આપણે એને જરૂર છાપી શકીશું.

*

(અનુસંધાન પાનું ૮ થી ચાલુ)

અજમાવે રાખે છે, એમાંના મોડરેટો-લિબરલો-મધ્યમ માર્ગીઓને ચઢાવે છે, માથા ફરેલને ભાંડે છે, મગાવાય એટલાની પાસે માફીઓ મગાવે છે અને 'આઇડિયોલોજી'ની શુદ્ધિનો ઉપદેશ આપી, ખાસ 'આઇડિયોલોજી કમિશન' નીમે છે × × × પોતાની ગેરહાજરીમાં (૧૯૬૩) એના હરીફોને હાથે સાહિત્યક્ષેત્રે નવી કટોકટી જામે છે, એ પછી, પોતે પાછા ફરી ભીંનું સંકેલી લે છે !

અને 'પ્રાવદા' ના તંત્રીલેખ દ્વારા સ્પષ્ટ કરી નાખે છે કે–

બુદ્ધિજીવીઓની દરેકે દરેક પગલે ચોકી કરવાની હોય નહિ, કેમ લખવું, કેમ ચીતરવું, કેમ ભજવવું, ગાવું–એ બધી વિગત સાથે અમને નિસ્બત નથી (મે–૧૯૬૩)

પરંતુ આ તમામ વરસો દરમ્યાન એના ફુંફાડા, ગાળો, ધમકીઓ, અને વખત આવ્યે લડતનું લૉજિક ('આ કંઈ કામચલાઉ ઝુંબેશ (કેમ્પેઇન) નથી, આ તો એકધારી લડત (સ્ટ્રગલ) છે) ચાલુ રહે છે 'માનેઝ'ના ચિત્ર પ્રદર્શનમાં સૌની હાજરીમાં મૉડર્ન ચિત્રકારો–કલાકારોને સંબોધીને કહી નાખે છે ' અમે તમારી સામે યુદ્ધ જાહેર કરીએ છીએ ! અને દુશ્મનને પક્ષે ગયેલા દીકરાનું ખૂન ક્યાંતો આદર્શ (નવલકથામાંનું દૃષ્ટાંત આપી) યાદ કરાવ્યા વિનાય તે રહેતો નથી

આમ —

૧૯૫૩ થી ૧૯૬૩ ! દસ વરસ લગાતાર આટાપાટા ખેલ્યાને અંતે, ક્રુશ્ચોવે કદાચ ધાર્યું કર્યાનો સંતોષ પણ લીધો હશે. એક વાત સ્પષ્ટ છે કે ૧૯૫૮માં પોતાને સર્વેસર્વા પદે નિશ્ચિત બનેલો માન્યા પછી એણે બે છેડાના અતિમવાદીઓને અળગા રાખી, લિબરલો–મોડરેટોને આમળ આણી, પોતાને હસ્તક લગામ રહે એ પ્રકારની જે સમતુલા ઊભી કરી હતી એમાંથી ક્રુશ્ચોવ પાછો વાળ્યો નથી બે કમતાં આમગ,

એક ડગલું પાછળનું પ્રમાણ એણે ગુમાવી દીધું નથી.

પરંતુ ક્રુશ્ચોવની ખરેખરી શિરોવેદના દૂર થઈ નથી. એ તો પરિસ્થિતિના પાયામાં જ પડેલી છે –

સૌથી પહેલી વેદના તો 'પશ્ચિમી અસર' અંગેની છે. તે આને છે કે –

● પશ્ચિમી સંપર્કથી રુસી નવજુવાનો – નવોદિત લેખકો – સર્જકો બગડે છે. ફોર્માલિઝમ, એબ્સ્ટ્રેક્શનિઝમ અને એવા સિદ્ધાન્તો તેઓ પરદેશથી લઈ આવે છે (એને ખબર હોવી જ જોઈએ કે રશિયામાં જ ક્રાંતિપૂર્વે અને ક્રાંતિના આરંભકાળમા આવા એક બે નહિ બાર પ્રવાહો યથેચ્છ રીતે વિકસી રહ્યા હતા!); ત્યાંથી અંજાઈને આવે છે; ત્યાંની કેટલીક વાદવાદ પણ કરે છે ને ઘરની ફરિયાદો બહાર કરી આવે છે! આવી હજાર ટીકા કાઢ્યા પછી ય ક્રુશ્ચોવ કરે છે શું?

– ત્યાંના નવા વિચારો પ્રવેશે એવી, મર્યાદિત છતાં અનેક, છૂટછાટો ચાલુ રાખે છે – પુસ્તકો, સામયિકો, પ્રવાસો, પરિષદો અને નગ્નમતાં ચિત્રોનાં પ્રદર્શનો ય! અમેરિકન રેડિયો, જામ કરવાને બદલે, ઊલટો છૂટો મૂકે છે! અને પરદેશ જઈ આવેલાની મોળિરી ટીકા કરીને ય એમને સદંતર પૂરી રાખવાની ભૂલ કદાચ એ નહિ કરે!

(ઘરના તેજસ્વી હીરાઓને પરદેશ પાઠવીને તો એ રશિયાની આબરૂ વધારી રહ્યો છે – ભલેને ઘેર પાછા ફર્યા પછી પથ્થર જેવા શબ્દોથી તેમને પીંખી નાખે!)

ખરી વાત તો એ છે કે –

● એ પોતે જ બીજા ક્ષેત્રોએ પશ્ચિમ સાથેનો નવો સલુકાઈભર્યો સંબંધ (detente) બાંધી – વિસ્તારી રહ્યો છે – આર્થિક, ઔદ્યોગિક, વૈજ્ઞાનિક, સંશોધનિક, શૈક્ષણિક અને અણુપ્રયોગો તથા અવકાશથી ઉઠ

યનોની દિશામાંય આ બધા પછી સાહિત્યિક અને વૈચારિક ક્ષેત્રની, સર્જન અને ચિંતન ક્ષેત્રની, આભડછેટ ટકવાની છે શી રીતે?

શું કુશ્ચોવને એ વાત નહિ સમજાઈ ગઈ હોય કે કોઈ 'શુદ્ધ' માર્ક્સવાદી – લેનિનવાદી વિચારધારા હવે રહી નથી! એવું હવે શકય જ નથી? સનાતની માઓએ એવો દાવો કર્યો છે ત્યારે કુશ્ચોવે પોતે જ બદલાઈ ગયેલા યુગની નવી પરિસ્થિતિની વાત સંભળાવી દઈ એને ખુલ્લો પાડયાની હિંમિયારી બતાવી છે

પરંતુ, કુશ્ચોવ માત્ર 'આંધળી દડી' રમી રહ્યો છે એમ માનવું અસ્થાને છે તે એક નવી કક્ષાની ને નવા પ્રકારની સમતુલા ઊભી કરી રહ્યો છે

● કુશ્ચોવ સ્તાલિનનાં સાધનો વાપરતો નથી સ્તાલિનને શારીરિક દમન અને અત્યાચારોનું સત્ર ચલાવવું હતું ગુપ્તચરો અને હત્યારાઓ દ્વારા ઉકેલ લાવવા તે મથ્યો હતો. કુશ્ચોવે એ સાધનોનો ઉપયોગ ન કરવાનો આગ્રહ સેવ્યો છે એણે સ્તાલિનના જડસુ Appartchiksને બદલે માર્ક્સવાદી જ્ઞાન અને ટેકનિકની તાલિમ લીધેલા, દુનિયાના પ્રવાહોથી પરિચિત Activists દ્વારા પોતાને ઈષ્ટ ઉકેલ લાવવાનો માર્ગ અખત્યાર કર્યો છે.

● સાહિત્ય ક્ષેત્રે નોકરશાહી નહિ 'સિમગ્લ' સાહિત્યકારોની તાકાતથી નવી સમતુલા જાળવવા મથે છે

એથી તો એ સાહિત્યકારોની ઉપરાઉપરી સભાઓ પરિષદો ભરે છે, ભાષણો–શીખામણો–સમજાવટોથી માંડી ધમકીઓ અને બાગલા પાડવાની યુક્તિઓ અજમાવે છે અને માફીઓ મગાવી એમને સુધારવા માટે સ્તાલિનની કોન્સેન્ટ્રેશન કેંપમાં નહિ ખેતરો અને કારખાનામાં શ્રમજીવીઓ સાથે જીવવાનો રાહ ચીંધે છે!

● એને એ વાતની પણ ખાત્રી થઈ ગઈ છે કે સિમગ્લ–મોડરેટ ઘાટ આપવા માટે 'મોડર્ન' બનવું પણ જરૂરી છે

> —એટલે કે પશ્ચિમ સાથેનો નવો સલુકાઈનો સંબંધ (detente) વધારવો જરૂરી છે...એને માટે જે ભોગવવું પડે તેનાં દામ ચૂકવવા ય, છેવટે, તે તૈયાર જણાય છે।

આમ, પોતાની સમગ્ર નીતિના એક ભાગ તરીકે 'વૈચારિક શુદ્ધિની સમસ્યાને, તેણે વ્યવહારુ દૃષ્ટિએ ન ટાળી શકાય તેવી માની લઈને જ મન વાળ્યું હશે।

પરંતુ જે કેટલીક બાબતમાં તે પોતાના મનને વાળી શકતો નથી એ છે એની અંગત ફરણીએ સરજેલા સવાલો :

૧ : સ્તાલિનયુગમાં સ્તાલિનનાં પાપોના સાગરિતોમાં ક્રુશ્ચોવ હતો કે કેમ!—ઈલિયા એહરેનબુર્ગે જગાવેલ આ ચકચાર તેને માટે અંગત કઠોર પ્રહાર સમાન છે. માટે તો એહરેનબુર્ગને તે કોઈ રીતે માફ કરી શકતો નથી!

૨ : આજના જુવાનોએ વળી Fathers and Sons — બે પેઢીના સંઘર્ષની ચકચાર જગાવી છે, તે ય તેને લગભગ અંગત અને પોતાની આખી પેઢીને માથે કલંકરૂપ લાગે છે; એથી તે એના પુરસ્કર્તાઓને માફ કરવા તૈયાર નથી।

૩ : ઝારના રશિયામાં અને સ્તાલિનના રશિયામાં યહૂદી — દ્વેષ હતો. તેનો ઉપયોગ રાજકારણી હિતો માટે કરવામાં આવતો હતો — આટલી વાત તે સ્વીકારી લે તો ય, અપ્રગટ રીતે ય જે એવો ઈશારો થઈ રહ્યો છે કે ક્રુશ્ચોવના પોતાનાય હાથ હજી હમણાં લગી (પોલાંડની ઘટના દરમ્યાન) ખરડાયેલા છે — તો તેને એ અંગત આરોપ સમજી સહી લેવા તૈયાર નથી.

> ટૂંકમાં, આટલી વાતમાં તમે મૂંગા રહો તો હું તમારા મર્યાદિત અધિકારોની બાબતમાં માથું મારવાનો નથી— આવી કંઈક વેતરણમાં ક્રુશ્ચોવ પડયો છે!

પરંતુ, બંને બાજુ મૂંઝા ગરેવાથી સમસ્યા તો ઉકલવાની નથી, એ તો ૪૦ વરસના સ્તાલિન યુગનું ઝેર છે, જે અમે તે જોખમે ખેડીને ય, પ્રજાની રગરગમાંથી બહાર કાઢયા વિના કોઈ જ ઉપાય નથી સત્તાધીશ કુશ્ચેવ એવું બીડું ઝડપ્યા પછી 'બે કદમ આગે, એક કદમ પાછે'ની રમત રમી શકે, અને એમ કરતાં કરતાં જે થયું તે ખરું એવો જુગાર (!) ખેલી શકે પરંતુ સર્જક–ચિંતક–લેખક બુદ્ધિજીવીની પાસે તો, એના વ્યવસાયની વફાદારી, સત્ય અને સૌંદર્યની સાધનાની નિષ્ઠા જ, પારદર્શક સચ્ચાઈની અપેક્ષા રાખે છે એ પાર પાડીને તે જ પોતાના વ્યવસાયને વફાદાર રહી શકે છે સર્જક–સાહિત્યકાર માટે બીજો કોઈ માર્ગ જ નથી એવું અસ્તિત્વ અને સર્જન સધર્મ માગી લે છે!

એમની સમસ્યા સ્પષ્ટ છે, એમનો માર્ગ સ્પષ્ટ છે

● ભૂતકાળને સંભારીને, ભૂતકાળમાં—બ્લોક એસેનીન, બાબેલ, ઓશેન્કો અને પાસ્તરનાક સુધીના ભૂતકાળમાં — પણ પાછા જવાનું, કે એ ભૂતકાળને પુનર્ પ્રતિષ્ઠિત કરવાનું સ્વપ્ન હવે શક્ય નથી — કદાચ એવો પ્રયાસ પણ હાલ તો દેખાતો નથી પરંતુ રશિયાના સાહિત્યની સમૃદ્ધ બહુરંગી પ્રયોગવાદી ધારા —કોમ્ફ્યુટિસ્ટ, પ્રોલેટકલ્ટિસ્ટ એક્સ-પ્રેશનિસ્ટ, ફ્યુચરિસ્ટ નોનસબ્જેક્ટિસ્ટ પ્રેઝન્ટિસ્ટ, એક્સીડન્ટીસ્ટ અને નથિંન્ગિસ્ટ વગેરેની ધારા જ્યાંથી તૂટી ગઈ છે ત્યાંથી એને આગળ ધપાવતી રહી સાહિત્ય અને કલાને કોઈ સહેલો બાંધી શકતી નથી તે જ રીતે કલા અનુકરણથી પુનરુજ્જીવિત બનતી નથી, અને ઘડીક બની એવું દેખાય તોય એ ચિરંજીવી રહી શકતી નથી — એ બંને સત્યો સમજીને પશ્ચિમના જ નહિ વિશ્વના પ્રવાહો સાથે જ મસાત્ કરી શકે (ભેળસેળ નહિ) તેવો ભગીરથ પુરુષાર્થનો પથ તેમણે ખેડવાનો રહે છે એ કામ સ્તાલિનયુગની શબ્દોની ભ્રષ્ટતા, ભાષાની ભ્રષ્ટતા વિચારોની ભ્રષ્ટતા, તથ્ય અને સત્યની ભ્રષ્ટતા નિવારીને જ શક્ય છે સ્વાતંત્ર્ય, ન્યાય, સત્ય, સમાનતા આ બધા શબ્દોને ખરડીને અને ભાવનાઓને વિકૃત કરીને સ્તાલિને જે મહા પાતક આખા રાષ્ટ્ર

પર ઉનાયું છે તે નિવારીને જ સિદ્ધિ શક્ય થઈ શકે. સુત્રોના અત્યાચારથી જાતને અને આખી પ્રજાને ઉગારી લેવાની યુગવર્તી જવાબદારી સારસ્વતો – સાહિત્યકારો – સર્જકોને શિર આવી પડી છે.

● ને રુસી પ્રજાની એ લાક્ષણિકતા રહી છે કે જ્યારે જ્યારે રાષ્ટ્રનો પ્રાણ રૂંધાયો છે ત્યારે ત્યારે તેના સર્જક આત્માએ સૌંદર્ય દ્વારા સત્યના સંદેશવાહકનો ભાગ ભજવ્યો છે, પ્રજાએ મસ્ત બની તે ઝીલ્યો છે.

● આજે, ત્યાંના યુગના પ્રતિભાવાન કવિઓને મોઢે એમની કવિતામાંથી પ્રગટતો સત્ય અને સૌંદર્યનો ઉલ્લાસ અને સંદેશ ઝીલવા રશિયાની પ્રજા ગાંડી બની છે (પશ્ચિમને ન સમજાય તે દરરોજ ૫–૧૦–૧૫ હજારની મેદાની સભાઓ, અને લાખો નકલોની ટપોટપ ખપત – ત્યાંની વિશેષ લાક્ષણિકતા છે.) તે જોતાં રુસી પ્રજાના અને રુસી સર્જકો – સાહિત્યકારો – સારસ્વતોના શુભ ભાવિની શ્રદ્ધા અધિકતર આશાભરી બની છે. †

---

† આપણે એ વાત ભૂલવી ન જોઈએ કે રુસી સાહિત્યકારોનો આજનો આ સંગ્રામ કમ્યુનિઝમ સામેનો નથી; એમનો આ ' વિદ્રોહ ' બિનસામ્યવાદી લોકશાહી સ્વાતંત્ર્યની દૃષ્ટિએ મૂલવવો યોગ્ય પણ નથી. આ અંકમાં રજૂ કરેલ કૃતિઓનો એ રીતે આસ્વાદ લેવા જતાં એનું સાચું રહસ્ય જ અછતું રહી જશે. એક પોલાંડ-વાસીએ સૂચવ્યા મુજબ, આજના અદ્યતન રશિયન સાહિત્યને સમજવા માટે ય બે લીટીઓના, બે શબ્દોના, કેટલીક વાર શબ્દે-શબ્દના ભીતરમાં પડેલું ગર્ભિત રહસ્ય ઉકેલવાની આવડત આવશ્યક છે; તેના વિના એનો આસ્વાદ અધૂરો રહી જવાનો ય સંભવ છે. × × × અહીં એટલું જ ઉમેરીએ કે એમાં વધારે પડતું 'ઉકેલવા'ની ભૂલ પણ આપણે ન કરીએ.

રેકોર્ડ

(નાટકમાં પાર્ટી વહીવટદારની ઉક્તિ)

"મને કહેવામાં આવે છે એમ કરું છું કોઈ મને કહે કે, આપણે ત્યાંના બધાં બતકડાં મરઘાં અને હંસનો નાશ કરવાનો છે તો હું સીધો એ પ્રકારના હુકમો આપી દઈશ કે એક પક્ષી બચે નહિ હું મારો પોતાનો માલિક નથી.'

*

લોકો રંગીન ટેલિવિઝન ટેપ રેકોર્ડર, અને પ્રોટિનનું રહસ્ય શોધી કાઢવામાં છે તથા ચંદ્ર સુધી પહોંચી જવાની તૈયારીઓ કરે છે, પણ આ બધું તેમને વધુ પ્રામાણિક કે વધુ સુખી બનાવી શકતું નથી !

સંવાદ

[એક સોવિયેત પરિવારમાં નીચેનો સંવાદ]

પિતા તેના પાંચ વર્ષના પુત્રને ઠપકો આપતા હતા "જો તો, તું કેવી ખરાબ રીતે વર્તે છે ! મમ્મી અને પપ્પાનું કશું નથી માનતો અમે તારે માટે બધું કરીએ છીએ અમે તારી કેટલી કાળજી રાખીએ છીએ."

બાળકે જવાબ આપ્યો 'તમે કાળજી રાખો છો એવું નથી એ તો પાર્ટી અને સરકાર કરે છે"

*

(પ્રાવદા ૨૮-૧૨-૧૯૬૧)

નિષ્કર્ષ

૧ : સાહિત્ય અને સત્તા

લેનિન :

પાર્ટી સાહિત્યનો સિદ્ધાન્ત એ હકીકતમા રહેલો છે કે તે વ્યક્તિ અથવા જૂથના લાભનુ સાધન ન બને, એટલું જ નહિ પણ એ વ્યક્તિગત વસ્તુ જ રહેવી ન જોઈએ...બિન-પાર્ટી લેખકો મુર્દાબાદ! સાહિત્યિક અતિમાનવ મુર્દાબાદ! સાહિત્યે એક માત્ર મહાન (પાર્ટી) યંત્રનું ચક્ર અને નકૂચો બની જવુ જ જોઈએ *

(લેનિન : ધ પાર્ટી ઓર્ગેનિઝેશન એન્ડ પાર્ટી લિટરેચર, ૧૯૦૫)

૧૯૩૦ માં ખારકોવમાં "આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રોલિતારિયેત લેખકો અને કલાકારો"ની પરિષદના નિર્ણયો :

— પ્રોલિતારિયેત કલાકારો સામુહિક રીતે કામ કરતા હોવા જોઈએ

— પ્રોલિતારિયેત કલા (વ્યક્તિગત સ્વૈર નહિ) સંસ્થાગત હોવી જોઈએ.

— પ્રોલિતારિયેત કલા કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીની સીધી અને દૃઢ દોરવણી નીચે સર્જાવી જોઈએ.

---

* લેનિને 'પાર્ટી સાહિત્ય'ની વાત ૧૯૦૫ના વરસથી વારવાર કરી હતી પરંતુ ત્યારે, કેટલાકને મતે, લેનિનને સર્જનાત્મક સાહિત્ય અભિપ્રેત ન હતું — લેનિને પ્રચાર સાહિત્યની જ વાત કરી હતી સ્તાલિન-ઝ્દાનોવે તો પાર્ટી-પુરસ્કૃત 'સમાજવાદી વાસ્તવવાદ'ની તથા લેનિનના – વિચારોની વિકૃતિ કરી હતી.

— પ્રોલેતાયિત કલા વર્ગયુદ્ધમાં હથિયાર તરીકે સાધનરૂપ હોવી જોઈએ.

"તીક્ષ્ણ વર્ગ યુદ્ધની ક્ષણોમા કોઈ પણ પ્રકારની લિબરલ વૃત્તિ, સૌદર્યની ભાવા પ્રત્યેનો અનુરાગ દુશ્મનને સહાયરૂપ લેખાશે...."

*

"સોવિયત સાહિત્યમાં સમાજવાદી વાસ્તવવાદ સિવાય બીજી કોઈ શાખાને સ્થાન નથી"

—સુર્કોવ (૧૯૫૪ બીજી લેખક પરિષદ)

કુશ્ચોવ :

(હંગેરીમા ત્યાંના સાહિત્યકારો અને વિદ્યાર્થીઓએ ૧૯૫૬ ના ઓક્ટોબરમાં બળવાની આગેવાની લીધી સોવિયેત લાલ સેનાએ એ બડ કચડી નાખ્યુ બાદ, ૧૯૫૭ માં કુશ્ચોવનુ નિવેદન)

"સમયસર બે-એક લેખકોને ઠાર કરી દીધા હોત તો આમાંનુ કશુ બનવા પામ્યુ ન હોત"

*

"સર્જનાત્મક સ્વાતંત્ર્યનો કોઈ કટ્ટર શત્રુ હોય તો તે વ્યક્તિવાદ છે" (પ્રાવદા ૪-૪-૧૯૫૭)

ફાદિયેવ :

(૧૯૪૮ માં 'બ્રોક્લો ઇન્ટરનેશનલ પીસ કોંગ્રેસ'માં બ્રિટિશ અને અમેરિકન બુદ્ધિજીવીઓ સામે ગાળાગાળી કર્યા બાદ)

"જો દીપડાઓ ટાઈપ કરી શકતા હોત અને શિયાળવાં ફાઉન્ટન પેન વાપરી શકતા હોત તો તેઓ ટી એસ એલિયટ, યુજેને ઓ'નિન, ડૉસ પૅસોસ, જીન-પાલ સાર્ત્ર, અથવા આન્દ્રે માલરો જેવુ લખતાં હોત"

મૅક્સિમ ગૉર્કી :

(રોઝા લક્ઝેમબર્ગની જેમ મેક્સિમ ગોર્કીએ એવુ ભવિષ્ય ભાખ્યુ હતું કે)

બોલ્શેવિકોનો સત્તા-કબજો એક માનવીની સરમુખત્યારશાહી સુધી પહોંચી ગયા વિના નહિ રહે. અને તેણે લેનિનના સોવિયેતની પ્રજા તરફના રજવાડાશાહી તિરસ્કાર માટે સખત નિંદા કરી હતી...(૧૯૧૯)

*

પામિરો તોગ્લિઆતી : (ઇટાલિયન કમ્યુનિસ્ટ નેતા) (રોમ ૧૭-૪-૬૩)

"સોવિયેત સાથે કલા પરત્વે જે વલણ લીધું છે એનાથી અમે જુદા પડીએ છીએ...

'અમારો એવો અભિપ્રાય છે કે, કલાત્મક-અભિવ્યક્તિ પરત્વે બોલતાં પહેલાં દરેકે આત્મસંયમ જાળવવો જરૂરી છે ભલેને કોઈ ગમે તેટલો શક્તિશાળી અને શાણો હોય, પરંતુ કલાકારે શું કરવું, કવિએ કવિતા કેવી રીતે કરવી, સંગીત શી રીતે રચવું, અને ચિત્ર કેવી રીતે દોરવું – એ બાબત તે ફરજ પાડી જ ન શકે.

"કેટલીકવાર એવું પણ બને છે કે, પ્રચલિત વૈચારિક પ્રવાહની દૃષ્ટિએ ન્યાય તોળતાં કેટલાકને ભૂલ કરેલી જણાય, તેમ છતાં, ઘણીવાર કલાકાર સાચી કલાકૃતિ સર્જી શકે છે"

*

ફ્રેન્ચ સામયિક Espritમાં અનામી સોવિયેત લેખક :
(૧૯૫૯ ફેબ્રુઆરી) :

અનેક સોવિયેત લેખકો હમણા જે કટોકટીમાંથી પસાર થઇ રહ્યા છે એનું જો કોઈ કારણ હોય તો તે એ છે કે, જે બે તત્ત્વોને ભેગાં કરવાં અશક્ય છે એ કરવાનો – એવા સમાધાનનો પ્રયાસ એમને કરવો પડે છે. આ બે તત્ત્વો તે – વિધાયક નાયક (Positive hero) કે જે જડ યોજનાબદ્ધ રીતે અમુક જ કરવા માગે છે તેનો, માનસ શાસ્ત્રીય પાત્રાલેખન સાથે મેળ ખાતો નથી; અને ઈરાદાપૂર્વક ચમાવેલી શૈલીનો રોજીંદા ગદ્યાળુ વર્ણન સાથે મેળ ખાતો નથી; તેજ રીતે ઉચ્ચતમ આદર્શનો વાસ્તવતાની વીગતો સાથે આમાંથી ભયંકર સેગ-

એમ પેદા થાય છે મોન્ટિપેન વાર્તા–નવલકથાનાં પાત્રો દોસ્તોયેવ્સ્કીની જેમ પોતાને રેસી નાખે છે, ચેખોવની જેમ ઉદાસ બને છે, તેમનું કૌટુંબિક જીવન તોલસ્તોયની જેમ જોડવે છે, અને એમ છતાં, એ જ વખતે એકબીજા સાથે એ વાતની સ્પર્ધા કરે છે કે સોવિયેત–સૂત્રો કેણ વધુ જોરશોરથી ઉચ્ચારે છે: જેવાં કે – " આખા વિશ્વમાં શાંતિ અમર રહો' અને 'યુદ્ધખોરો ખતમ થાવ.' આ નથી પ્રશિષ્ટવાદ કે નથી વાસ્તવવાદ

આ તો અનિશ્ચય જિનસમાજવાદી કૃત્રિમ વાસ્તવવાદનો ખીચડીઓ પ્રશિષ્ટવાદ છે.

*

લુનાચાસ્કી :

[ઈલિયા એહરેનબુર્ગના સરમન્ડોમાંથી]

"મેં વારવાર એ વાત કહી છે કે જ્ઞાન–સરકારના પ્રધાનમંડળે કલાજીવનના વિવિધ વલણો પ્રત્યે તટસ્થ રહેવું જોઈએ કલાત્મક ફૉર્મ-રચના–રૂપની બાબતમાં પ્રધાનના અગર તો બીજા સત્તાધારી લોકોના અંગત -સોને લક્ષમાં લેવા ન જોઈએ, તમામ વ્યક્તિગત કલાકારો અને તેમના તમામ જૂથોને મુક્ત રીતે વિકસવા દેવા જોઈએ કોઈ પણ વલણ તેની પર પરાગત ખ્યાતિને કારણે અથવા સફળ ફેશનના કારણે, બીજા વલણને હાંકી કાઢે એવું થવા દેવું ન જોઈએ."

*

ત્વારદોવ્સ્કી :

આપણે આમ ને આમ ક્યાં સુધી જીવવાનું કરી શકીએ ?– આપણે આપણા સાહિત્યની મઈ કાલ અને આવતી કાલ અંગે આ પૂછવું જરૂરી છે (૧૯૫૪ લેખકસંઘ પરિષદ)

*

પૌસ્તોવ્સ્કી :

" આમ ને આમ ચલાવશું તો આપણી પાસે સાચા અર્થમાં સાહિત્ય કહેવા જેવું જ કશું રહ્યું નહિ હોય " (૧૯૫૪ લેખકસંઘ પરિષદ)

*

વાસિલી આકસૈનોવ :

"લેખકોએ સીધાં સૂચનાત્મક અને શિક્ષણાત્મક સૂત્રોના પ્લેગની આફત દૂર રાખવા જોઈએ."

*

આન્દ્રેઇ વોઝનેસેન્સ્કી :

"સાહિત્યની પાયાની સમસ્યા માનવીનાં આંતરિક ભાવો અને ચેતનાનાં ઊંડાણોમાં ડૂબકી મારવાની છે."

*

યુરિ નાગિબિન :

"સાહિત્યની અનેક પરંપરામાં કેવળ એકજ મારે માટે અસ્તિત્વ ધરાવે છે, અને તે પોતાની જાતેય પ્રત્યેની અને વાચકો પ્રત્યેની પ્રામાણિકતાની પ્રણાલી."

*

આનાતોલી ગ્લાદિલિન :

"આપણા દેશમાં લેખકનું કર્તવ્ય જીંદગીનું સત્ય–આલેખન કરવામાં, વાસ્તવતા ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનું વારનિશ કે ફુલગુથણી કર્યા વિના કેવળ સત્ય જ આલેખવામાં છે."

*

વી. ફિરસોવ :

('ધ ફિલોસોફી ઓફ પોએટ્રી' નામના લેખમાં : લિટરરી ગેઝેટ તા. ૧૫–૯–૬૨)

"રાષ્ટ્ર–ગૌરવની મારી લાગણી, સોવિયેત દેશદાઝની મારી લાગણી અને પ્રજા પ્રત્યેની ફરજની મારી લાગણી મને 'ફોર્માલિસ્ટિક' સાહસો ખેડવાનો અથવા તો પશ્ચિમી કલાના ઉત્તમ નમુનાઓથી ક્યાંય ઊતરતી કૃતિઓનું અનુકરણ કરવાનો અધિકાર નથી આપતી...અને કેટલીકવાર તો એ કેટલું બધું ત્રાસદાયી બની જાય છે, જ્યારે, કેટલાક કલાકારો

પ્રજા માટે નહિ, 'ભુઝ઼ર્વા બુદ્ધિજીવીઓ'ના નાનકડા સમૂહ માટે ચીતરે છે...હું આ પ્રકારના નવ-પ્રયોગવાદનો વિરોધી છું, જેમાં પેલી કહેવત મુજબ, 'પોતાનો જ પગ લંગડો કરવાનો પ્રયાસ છે.'"

*

શોલોખોવ :

(૧૯૫૬માં લેખક સંઘની પરિષદમાં સાહિત્યિક સૃષ્ટિનું સંચાલન કરનાર પાર્ટી તંત્ર અંગે)

"સોવિયેત સંઘના લેખક સભ્યો ૩૭૭૩ છે. પરંતુ આ સંખ્યાથી રાજી થવાની કે ગભરાઈ જવાની જરૂર નથી. આમાંના મોટા ભાગના તો 'મૃત-આત્માઓ' છે...એમની પાસે લખવા જેવું કશું નથી... લેખક સંઘ ધીમે ધીમે કરતાં સર્જકોનું સંગઠન મટી જઈને – જે એણે હોવું જોઈએ – વહીવટદારોનો સંઘ બની ગયો છે...મંત્રી મહાશયે ખંતપૂર્વક સભાઓ ભર્યે રાખી છે, પરંતુ પુસ્તકો જ પેદા થયાં નથી। ફાદાયેવ ભારે સત્તાશાળી મહામંત્રી બની ગયો...શું એને ઘણાં વખત પહેલાંથી એ વાત કહી શકાઈ ન હોત કે–"લેખક સંઘ કાંઈ ફોજી ઘટક નથી, અને શિસ્તબદ્ધ બેરેક તો નથી જ નથી."

*

યેવ્તુશેન્કો : ('પીપલ્સ આર્ટિસ્ટ') (ઇઝવેસ્તિયા : ૨૧-૧૦-૧૯૬૨)

જુવાનો સાથે વાતો કરતાં આપણને જણાઈ આવે છે કે એમની સામે કુટીબંધ સમસ્યાઓ જાગી ગઈ છે...તાજાં જુવાન દિમાગ જીવનના જે કોઈ ક્ષેત્રમાં — અર્થકારણ, વિજ્ઞાન કે કલાક્ષેત્રે પોતાની શક્તિ રેડવા માગે તે તે ક્ષેત્રમાં જીવનનાં મૂળિયાં શોધવા તેઓ આતુર બની ગયા છે...તેજ રીતે, યુગને અને આપણી જીવન-પદ્ધતિને યોગ્ય કલાનાં સ્વરૂપોની મથામણમાં પણ તેઓ પડ્યા છે.

---

* આ પાર્ટીપરિષદમાં સ્ટાલિનના હત્યાકાંડનો ક્રુશ્ચોવનો હેવાલ અને પોતાની અંગત જવાબદારીના આઘાતથી અકળાઈ ઊઠી ફાદાયેવે તરતમાં જ આત્મહત્યા કરી હતી !

એ વોઝનિસેન્સ્કીઃ (પરીક્ષક સમિતિનો વડો) (સોવિયેત કલ્ચર ૯-૯-૧૯૬૨)

"હજી હમણાંજ ચિતરવાના ક્ષેત્રે કામ કરતા થયેલા જુવાન કલાકારો શક્તિ અને ઉત્સાહની બાબતમાં ભર્યા ભર્યા છે પહાડોનેય ચલાયમાન કરવા તેઓ તત્પર છે ઉત્સાહના જુવાળમાં તેઓ બધુંજ નવેસરથી ખોળવા માગે છે — પોતાની રીતે!"

*

શિચપાચેવ :

(૧૯૬૨ સપ્ટેમ્બર ૨૮-૨૯ મોસ્કો લેખક સંઘની સભામાં, પ્રારંભિક ભાષણ કરતાં)

"કેટલીકવાર જુવાન લેખકોની કૃતિઓ ઉપર વિવેચનની તલવાર, ભારે કાતિલ ટીકીયારીઓ સાથે, ચલાવવામાં આવી છે આથી એકેને લાભ થનાર નથી ..વધુ શાંતિથી અને વધુ વસ્તુલક્ષી દષ્ટિએ તેમની કૃતિઓની ચર્ચા કરવી જોઈએ, અને 'લોહીતરસ્યા કૂતરાની જેમ જુવાનો ઉપર તૂટી પડનારા' વિરોધીઓએ ખામોશ પકડવી રહી"

(અલ્પ જ નહિ પણ, બીજા એક કરડુ સમયે અગાઉ એવો આક્ષેપ છપાયો હતો કે 'મોનોદા ગ્વાર્દિયા' (યુવાનો માટેનુ સામયિક)-માં સોવિયેત રાજ્ય-તંત્ર સામે કરડી નજર રાખનારા કવિઓની કવિતા ઉપર પુષ્પવૃષ્ટિ વરસાવવામાં આવે છે...' તેનો ય શિચપાચેવે જવાબ આપતાં કહ્યું :)

"આવી બિનજવાબદાર ભાષામાં જાહેર રીતે હુમલો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે તે દુ ખદ બીના છે જુવાન લેખકોની સર્જન-કૃતિઓને ચર્ચતાં આવી પરિભાષાને હવે પછી આશા રાખુ છુ કે, વીતી ગયેલા અને પાછા ફરી ન શકે એવા ભૂતકાળના ગદવાડ તરીકે બાજુએ હડસેલી દેવામાં આવશે, અને ચર્ચા-વિચારણા સિરાદરીપૂર્ણ વાણીમાં, કઠોર અને તીક્ષ્ણ રીતે ય કદાચ, પરંતુ બદનામી અને રાજકારણી લમલ વિના, કરવામા આવશે"

*

નેટાસોવ :

[પ્રવાસ–નોંધમાંથી]

હુ એક ઇટાલિયન જુવાન ફિલ્મ દિગ્દર્શકની સાથે એકવાર અચાનક વાતે વળગ્યો એને જ્યારે એવી ખબર પડી કે મે કદિય બર્ગમાન અથવા તો માઈકેલ-એન્જેલો આન્તોનિઓનીની એક પણ ફિલ્મ જોઈ નથી ત્યારે એ માની જ ન શક્યો

' તમે આન્તાનિઓનીની ફિલ્મ જ નથી જોઈ ? '

' ના "

" પણ શાથી ?

મે ખભા હલાવ્યા " અમે એમાંની એક ખરીદી નથી "

" તમારે ત્યાં આન્તોનિઓનીની એક ફિલ્મ ખરીદાઈ નથી ? પણ એ તો સૌથી વિખ્યાત દિગ્દર્શક છે આખી દુનિયામાં એની ચર્ચા થાય છે એની ફિલ્મ ન જોવી એ તો ફેલિનીની ' લા દોલ્ચે વિતા ' ન જોયા જેવુ છે"

" પણ મે 'લા દોલ્ચે વિતા નથી જોઈ

એણે હાથ ઉછાળી કહ્યુ તમે એ નથી જોઈ એ ? '

' ના '

ખરે જ, તમને ફિલ્મ જોવી જ નહિ ગમતી હોય તમને એમાં રસ જ નહિ હોય હુ માની નથી શકતો કે તમારા લોકોએ ' લાદોલ્ચે વિતા ' ખરીદી ન હોય ગમે તેમ પણ એ અત્યત ગભીર બુદ્ધિવાન, ભયકર અને ઘણુ બધુ સત્ય પ્રગટ કરનારી ફિલ્મ છે હુ માનતો જ નથી કે "

આ પછી ત્રીજી વાર જ્યારે મને પૂછવામાં આવ્યુ કે શાથી અમે અમુક પશ્ચિમી લેખકો પ્રગટ કરતા નથી, ત્યારે હું ભારે મુશ્કેલ સ્થિતિમાં મુકાઈ ગયો હતો

જેની સાથે વાત કરતો હતો એ ઓલ્યો (એ પણ કમ્યુનિસ્ટ

હતો) એ વાત સમજાય છે કે તમારે ત્યાં પ્રકાશન અંગે ખાસ યોજના હોય, અને સાહિત્યની ફરજ વિષે ય તમારા પોતાના વિચારો હોય. હું એ વાત સ્વીકારવા તૈયાર છું કે કેટલાક સાવ પરાયા ય લાગે...પણ તમે ફોકનર વિષે આટલા બધા ધીમા શાથી? તમે કાફકા છાપતા નથી? તમે આલ્બર્ટ કામુની કૃતિઓને દૂર રાખવામાં આટલા બધા ઉત્સાહી શું કામ છો?...ગમે તેમ હોય, આ લેખકો એમના યુગના લાક્ષણિક માનસના ઊંડા પ્રતિબિંબરૂપ છે એ બધાને તમારે ચાહવા જોઈએ એવું નથી; તમે એમની ટીકાય કરો; અરે, છેવટે એમને નકામાય ગણવા હોય તો ગણો—પણ તમારે એમને વિષે જાણવું તો જોઈએ જ."

શું આ માણસ સાચો હતો? મને લાગે છે કે હતો.

સ્તાલિન યુગનો ઓથાર

યેઝોવ–યુગ

૧૯૩૬ થી ૧૯૩૮ નાં બે વરસ દરમ્યાનજ–

* ૧૩૨૯ લેખકોને કાં તો ઠાર કરવામાં આવ્યા હતા અગર તો કૉન્સેન્ટ્રેશન કેમ્પમાં ધકેલવામાં આવ્યા હતા અમાંના ૭ જણા અખિલ સોવિયેત લેખક સંઘના ડિરેક્ટર બોર્ડના સભ્યો હતા (પહેલી કૉન્ગ્રેસમાં ચૂંટાયેલા)—મિખાઈલ કોલ્તસૉવ, ઈવાન કાતેયેવ, વ્લાદિમિર કિરશોવ, બોરિસ પિલ્ન્યાક, બ્રુનો જોસિએન્સ્કી, આન્દ્રેઈ એલેકઝાન્દ્રોવિચ, પાઓલો યાશવિલી

*

* ૧૯૩૪ ડિસેમ્બરની ૧૪ મીએ ઉલ્રિયના પ્રમુખપદ નીચેની ટ્રિબ્યુનલે યુક્રેનના ૨૮ લેખકો અને સરકાર પ્રવૃત્તિના અગ્રણીઓને ઠાર કરવાનો ચુકાદો આપ્યો હતો આમાંનો એક હતો – કવિ વ્યાઝકે બોનારેંકોવ ૧૯૨૯ માં છપાયેલ લિટરરી એનસાઈક્લોપીડિયામાં જણાવ્યા મુજબ "ઊર્મિકાવ્યોમાં તે ક્રાંતિકારી આશાવાદ પ્રગટાવનારો હતો. એનું પુસ્તક 'I will say it to Everyone' યુક્રેન પ્રજાનું પ્રિય પુસ્તક હતું ' ×× બીજો ઠાર થનાર હતો – કે સી ગ્રિગોરી ક્રાંતિ પછીનો પ્રથમ યુક્રેનવાસી લેખક ગરીબ ખેડૂત કુટુમ્બમાં જન્મેલો સમકાલીન યુક્રેનવાસી લેખકોમાંનો એક અતિ સુંદર પ્રકૃતિ–કવિ

* યુદ્ધ પછીના ગાળામાં ૨૬ જેટલા યહુદી લેખકોને રેંસી નાખવામાં આવ્યા હતા, તેમાંના કેટલાક નામ ફિવત્સો, ફેફર, બર્ગેલ્સન

*

૧૯૫૬ માં ' મરણોત્તર શહીદો ' તરીકે પ્રતિષ્ઠા પામેલા કેટલાક :

કિરશોન, કોલ્ત્સોવ, ત્રેતિયાકોવ, ઇઝાક બાબેલ

(પરંતુ એમાં પિલ્ન્યાકની ગણત્રી નથી ?)

*

જેમના કશા જ સમાચાર નથી !

આરાકાદિન, ઓરોગ્લોમાલી, લિગેદોવ, મેયરહોલ્ડ, રાફારસ્કી, નાથાલી સાત્ઝ; ઓર્માતિયેવ, ન્યુસિનોવ, રોદ્જેનોવ, ઓસિપ, મેદલસ્તામ, દિમિત્રી મર્સ્કી, પી શેમાનોવ......

*

આત્મહત્યા કરી છૂટેલા (૧૯૩૬ પછી)

સોલોલોવ, વ્લાદિમિર પિયાસ્ત, મારિના ત્સેતાયેવા, કુર્ઝનિઓત્સોવ...

મૂક-પ્રતિકારીઓ

પાસ્તરનાક, આખ્માતોવા, ઝે શેન્કો, સેયફિલિના, ઇઝાક બાબેલ, યુરી આલેશા, એન એર્ડમાન, સેકુનિના...જુલિયા નેઈમાન

ઝ્દાનોવ યુગ

[૧૯૪૬ ના સપ્ટેમ્બરની ૧ લી તારીખે પાર્ટી કાર્યકરોને સંબોધન]

ઝોશેન્કોએ Adventures of a Monkeyમાં સોવિયેત જીવનનું એક પણ વિધાયક લક્ષણ જ રજૂ કર્યું નથી. બધાં નિષેધાત્મક લક્ષણો જ છે ..આવી વાર્તા છાપનાર ઝનેઝ્દા પત્રની નેતાગીરી પણ કેટલી અજાગ્રત અને નિર્બળ હશે ! આવું સાહિત્ય કેવળ સડેલા લોકો જ લખી શકે અને અ-રાજકીય લોકો જ છાપી શકે. ઘૃણાસ્પદ અનૈતિક ઝોશેન્કો આટલી સહેલાઇથી લેનિનગ્રાદના પત્રમાં સ્થાન પામી શકયો – એના જેવો બિનસોવિયેત અણઘડ વિકૃત લેખક દાખલ થઈ શકયો !

આન્ના આખ્મોતોવા પણ ક્રાંતિ પૂર્વેનાં વર્ષોમાં જ જીવે છે ! અત્યંત વ્યક્તિવાદી, 'વૈચારિકતા વિહીન' પ્રત્યાઘાતી, ગંધાતા ખાબોચિયા જેવી, ધાર્મિક-રહસ્યવાદી, લાલસાયુક્ત કુદીનતાવાદી લેખિકાની 'કલા ખાતર કલાવાદી' અને સિમ્બોલિસ્ટને મળતી acmeist શાખાની પ્રતિનિધિને સોવિયેત સાહિત્યમાં સ્થાન હોઈ જ ન શકે.

• આજ પૂર્વે આવા અનેક સાહિત્યકારો થઈ ગયા છે–મેરેઝ કોવસ્કી, વીઆચેસ્લાવ ઈવાનોવ, મિખાઈલ કુઝમિન, આન્દ્રે ઈ બેલી,

ઝિનૌ॰ હિપ્પીઅસ ફેદર, સોલોગુબ, ઝિનોવીએવા આનિબાલ વગેરે પરતુ આવી પ્રત્યાઘાતી, સુધારાવિરોધી, પુરાણપથી, ભાગેડુ કવાને ફરી પ્રતિનિધિત્વ ઓછુ જ આપી શકાય છે ? × × એમ તો સિમ્બોલિસ્ટો, એક્મિસ્ટો વળી ફર્ટ્સ, જેક્સ ઑફ ડાયમન્ડ્ઝ, નથિંગનેસ, વગેરે સાહિત્યિક પથો વાસી બની ગયા છે તેમને કઈ ઓછા પુનરુજ્જિવિત બનવા દેવાય છે ?

● ઝોશેન્કો 'વાનર-વારસા' ને પાછો આણવા માગે છે, તો અખ્માતોવા મધ્યયુગને !

આમ છતાં, આ બને લેખકો બહુ લોકપ્રિય બની રહ્યા છે ! ઝોશેન્કોએ તો લેનિનગ્રાદમાં ભારે પ્રભાવ વિસ્તાર્યો છે – એ તો એના ભક્તોના જૂથમાં દમામભર્યો ફરે છે અને બાકીનાઓને દમ ભરાવે એ હદે મજબૂત બ યો છે ! એની કીર્તિ વિસ્તરી રહી છે – 'લેનિનગ્રાદ' પત્રમાં એની અસર પૂરતી છે, અને 'ઝવેઝદા'માંય એ એક જોશિલો પ્રવાહ બની રહ્યો છે સાદે ફેવ અને કોમિસારોવા જેવા આખ્તામોવાનું અનુસરણ કરવા લાગ્યા છે, તો વળી ખાઝિન પુશ્કિનની કવિતા 'ઓને જિન'ની 'પેરડી' (પ્રતિકાવ્ય) કરીને એ યુગને સુવર્ણયુગ હોય અને આજનો યુગ કથિરયુગ હોય એવો ઠઠ્ઠો ઉડાવવાની હિંમત કરે છે ! × × જુઠ્ઠી ઝેરીલી, સડેલ, બદનામી ભરી 'પેરડી' !

આ બધાના મૂળમાં સપાદકોની નબળાઈ છે તેઓ આવાં લખાણો સામયિકોમાં ભરપૂર છાપે છે, – એમને જવાબદાર ગણવા જોઈએ લેનિનના 'પાર્ટી-સાહિત્ય'ના સૂત્રને વફાદાર રહીને જ આપણે આગળ વધી શકીશુ

*

પ્રથમ આહુતિ

પિલન્યાક અને ઝામ્યાતિન

[૧૯૩૦ માં સૌથી પ્રથમ પ્રહાર આવ્યો સોવિયેત લેખક સઘના બે અગ્રણી અધિકારી લેખકો ઉપર.×× પિલન્યાક તથા ઝામ્યાતિનની

વાર્તાઓ પરદેશમાં છપાઈ હતી તે ગુના માટે બંનેને સંઘમાંથી બરતરફ કર્યા ઝામ્યાતિન તો ૧૯૩૧થી સોવિયેત રશિયા બહાર પહોચી ગયો. પિલ્ન્યાકનો કિસ્સો જુદી જ રીતે બન્યો]

હકીકત એવી હતી કે પિલન્યાકે તેની વાર્તા MAHOGANY બર્લિનમાંના રશિયન પ્રકાશક (પેટ્રોપોલિસ)ને મોકલી હતી, આ પ્રકાશક સાથે એવી ગોઠવણ હતી કે તે રુસી સાહિત્યને દુનિયા સમક્ષ પહોંચતુ કરે, આથી સોવિયેત–સંઘના લેખકોનેય આંતરરાષ્ટ્રીય કાનની (લેખન પ્રકાશનના) અધિકારોનો લાભ મળે આજ પૂર્વે ગોર્કી, ફેદિન, શોલોખોવે આ વિદેશી રશિયન પ્રકાશકનો લાભ, આ રીતે, લીધો જ હતો, અને એ સર્વસાધારણ પદ્ધતિ હતી, આ લખાણો સોવિયેતના સંસ્કાર–ખાતા VOKS દ્વારા જતા હતા પિલ્ન્યાકની વાર્તા આ રીતે જ બર્લિન ગયેલી પરંતુ રશિયન સંસ્કાર–ખાતા તરફથી એને અંગે નિર્ણય પહોંચે એ પહેલાં પ્રકાશકે ઉતાવળે એ પ્રગટ કરી દીધી! ઝામ્યાતિનની વાર્તા ઝેકોસ્લોવાકીઆમાં પ્રગટ થયેલી × × × આ ગુના માટે બંનેને બરતરફ કરવામાં આવ્યા, સાથે જ લેખક સંઘના અરધો અરધ સભ્યોને સંઘસભ્ય તરીકે રદ ગણવામાં આવ્યા અને બાકી રહેલા સભ્યોની ફેરનોંધણી કરીને, સંસ્થાનું નામ બદલીને 'ઓલ રશિયન યુનિયન ઑફ સોવિયેત રાઈટર્સ' રાખવામાં આવ્યુ

પરંતુ આ પગલાંથી લેખકોને મૂગા બનાવી દેવાનું બન્યુ નહિ. ખુદ મક્સિમ ગોર્કી જેવાથી રહેવાયુ નહિ † એણે રાજ્યના મુખપત્ર 'ઇઝવેસ્તિઆ'માં ખુલ્લો પત્ર લખ્યો :

> " આપણને એવી પૂરી આદત પડી ગઈ છે કે આપણે લોકોને પહેલાં આકાશે ચઢાવીએ છીએ અને પછી નીચે પટકી ધૂળ–કાદવમાં ખરડીએ છીએ. આ બેઢંગ અને ક્રૂર

† એવું માનવામાં આવે છે કે પાછળના વરસોમાં ગોર્કી પણ સ્તાલિનના અત્યાચારી સત્તાથી અકળાઈ ગયો હતો અને ગોર્કીનું મૃત્યુ (ધીરે ધીરે ધીમા–વિષપાનથી) થયુ તેમાં સ્તાલિનનો હાથ હતો!

પદ્ધતિના દૃષ્ટાંતો ટાંકવાની જરૂર હું જોતો નથી—કેમકે સૌ કોઈ એનાથી જાણકાર છે..."

અને આ પત્રમાં તેણે પિન્યાકને થયેલી સજા 'અત્યંત પ્રમાણ-બહારની કઠોર' હોવાનું જણાવ્યું:

*

ઝામ્યાતિને પોતાના બચાવમાં 'લિટરરી ગેઝેટ'માં ખુલ્લો પત્ર લખી જણાવ્યું કે—"હું પરદેશ હતો ત્યારે, મારી ગેરહાજરીમાં મારી વાર્તા We અંગે આખરી નિર્ણય લેવાઈ ગયો છે. એમાંનો કેટલોક ભાગ પ્રાગ (ઝેકોસ્લોવાકિયા)ના એક પત્રમાં મેં જાણીને છપાવ્યો છે એવો મારા પર આક્ષેપ છે. પરંતુ હકીકતો સ્પષ્ટ છે: અને તમારા બધા ઠરાવો કરતાં એ વધુ સબળ છે; તે મુજબ, મારી સામેના આક્ષેપો ગલત છે... છતાં, પહેલાં મને સાંભળીને એની તપાસમાં ઊતર્યા વિના જ છેવટનો ચુકાદો અને જણાવી દેવાની આ પદ્ધતિ, હું ધારું છું કે દુનિયાભરમાં અવનવી છે..."

આ પદ્ધતિ સામેના વિરોધરૂપે તેણે લેખક સંઘમાંથી રાજીનામું આપી દીધું...જો કે આ પછી તેની સતામણી ચાલુ રહી; તેના નાટકને બંધ કરવામાં આવ્યું આથી ત્રાસી જઈને તેણે સ્તાલિનને સીધો પત્ર પાઠવ્યો: એમાં વિનતિ કરી કે રશિયાના એક લેખકને આ રીતે બહિષ્કૃત કરીને જીવતાં મોતની સજા કરવા કરતાં નિર્વાસિત બની જીવવાની સજા કરવી બહેતર છે. (આ સમયે સોવિયેતનાં કાયદામાં આવી છૂટ હતી. મોટા ભાગે ગોર્કીએ વચ્ચે પડીને સ્તાલિન પાસેથી આવી રજા અપાવી. અને ૧૯૩૧થી ઝામ્યાતિન પરદેશમાં રહ્યો.)

પરંતુ પિન્યાકનો કિસ્સો જુદી જ રીતે વિકર્યો. પહેલાં તો એની પાસે ભૂલનો એકરાર લખાવી લેવામાં આવ્યો (હજી 'જાહેર એકરારો'નું સત્ર શરૂ થયું ન હતું); વળી વાર્તામાં પણ સુધારા કર્યા. આમ છતાં, અંતે તો યેઝોવના દમન-સત્ર દરમ્યાન એનું કાશળ નીકળી ગયું—ક્યાંક કોન્સેન્ટ્રેશન કેંપમાં.

શોલોખોવનો અવાજ :

ક્રુશ્ચોવે તાજેતરમાં જણાવ્યા મુજબ, સરકારી ગુપ્ત દસ્તાવેજો ફેંફેંસતાં, શોલોખોવે ૧૯૩૨ના જમાનામાં સ્તાલિનને લખેલો એક પત્ર હાથ આવ્યો છે. તે પત્રમાં દોન–પ્રદેશમાં સામુહિક ખેતી અંગે જે અત્યાચારો ચાલી રહ્યા હતા તેની શોલોખોવે સ્તાલિનને જાણ કરી હતી (પત્ર તા ૧૬–૪–૧૯૩૩):

"આવાં તો અગણિત દૃષ્ટાંતો ટાંકી શકાય આ કંઈ કાનૂની કેસોમાં થયેલા અતિરેકની વાત નથી, પરંતુ આ તો અનાજ ઉઘરાવવા અંગે કાનૂની બની ગયેલી 'પદ્ધતિ' છે – આખા જીલ્લાના જીલ્લાઓમાં વ્યાપક બનેલી છે આ હકીકતો મે કમ્યુનિસ્ટો પાસેથી યા ખુદ સમૂહ–ખેતરોના ખેડુતો પાસેથી સાંભળેલી છે એ લોકોએ મારી પાસે એવી માગણી કરી છે કે આ બધું મારે છાપાંઓમાં છાપવા મોકલી આપવું

"જોસેફ વિસારિઓનોવિચ,* 'ચાત બનાવાયેલા ગામમાં' એ શીર્ષકવાળો કોરોલેન્કોનો લેખ તમને યાદ છે? ધનિક ખેડુતને ત્યાં ચોરી કરવાના આરોપ માટે ત્રણ આરોપી ખેડુતોને સજા કરવાને બદલે, હજારોને 'અદૃશ્ય' કરી દેવાયાની વાત! આજે હજારો સમૂહ ખેડુતોના નસીબમાં આવું જ બની રહ્યું છે!

"અને, તમે, જુઓ છો તેમ, અગાઉના કરતાં વધારે પ્રમાણમાં ટેકનિકલ સાધનોનો ઉપયોગ કરીને અને વધુ સુધરેલી પદ્ધતિએ આ બધું બની રહ્યું છે"

(વધુમાં, શોલોખોવે જીલ્લાઓમાં શું બની રહ્યું હતું તે નીકટતાથી જોવા વિનંતિ કરી, ઉમેર્યું–)

---

* સ્તાલિનનું આખું નામ.

"જેમણે મમદ પેટ્રોલ અને સોવિયેત સત્તા સામે અત્યાચારો કર્યા છે તેમના ઉપરાંત જેમણે આ બધાં કૃત્યોનું સંચાલન કર્યું છે એમની પણ જાહેર ન્યાયાલય થવી જોઈએ

"મેં જે બધી બીનાઓમાં લખ્યું છે તે જો સેન્ટ્રલ કમિટીનું ધ્યાન ખેંચવા જેટલી ગુરુત્વતા ધરાવતું હોય તો, કઈ વ્યક્તિઓ સંડોવાયેલી છે તેની પરવા કર્યા વિના, જેઓ પ્રજાની સામુદ્રિક ખેતીની અર્થરચના ઉપર મરણતોલ ફટકો વીંઝવા જવાબદાર બન્યા છે તે બધાને ખુલ્લા પાડવાની જેમની હિંમત હોય તેવા સાચા કમ્યુનિસ્ટોને મોકલી આપો. તેઓ પૂરી તપાસ કરશે, અને અત્યાચારની આવી અસત્ય-નિંદ્ય પદ્ધતિઓનો અમલ કર્યો છે એમને જ નહિ પણ જેમણે એમને પ્રેરણા આપી છે એ બધાને ખુલ્લા પાડશે"†

*

ક્રુશ્ચોવના સાથીનો પોકાર :

ક્રુશ્ચોવ યુક્રેનમાં પાર્ટીનો વડો બન્યો તે પૂર્વે તે સ્થાને પી પોસ્તિશેવ હતો. આ એક જ માણસે સ્તાલિનનાં 'પર્જ' સામે અવાજ ઉઠાવેલો હકીકત એવી હતી કે—

† આમ, બધું જ જાણનારા યોધ્ધાઓએ સ્તાલિનના મૃત્યુ વખતે જે મગરના આંસુ સાર્યા હતાં તે જોવા જેવાં છે

"ક્રેમ્લિન એ ટાવરોના તાલબદ્ધ ગુંજનમાં અને તારી કૃપાથી પેદા થયેલા સમુદ્રનાં ગર્જનોમાં સોવિયેત પાયદળ સૈન્યના માપબદ્ધ કદમોમાં, અનંત વિસ્તરેલી વનની વનરાઈઓમાં થતા સુસવાટામાં, અમે તારો અવાજ સાંભળીએ છીએ. સદાકાળ અને સર્વત્ર તું અમારી સાથે જ છે, હે પિતા, વિદાય-વંદન!"

પાવેલ પેત્રોવિચના જીવનનો કરૂણ રીતે અંત આણવામાં આવેલો વ્યક્તિ પૂજાના એ કાળમાં તે આપખુદ સત્તાનો શિકાર બનેલો; એ વખતે પેત્તિગોરે હિંમતપૂર્વક સ્તાલિનને પ્રશ્ન પૂછયો હતો: 'પાર્ટીને વફાદાર, સાચા પ્રામાણિક જૂના બોલ્શેવિકો સામેના અન્યાય દમનનો આખરી અંત ક્યારે આવશે?"

આ વખતે બીજા પાર્ટી નેતાઓમાંથી ય રુદઝુતાક, કોસિઓર, ચુમાર અને ઓર્જોનિકિડ્ઝ વગેરે એ એવીજ હિંમત કર્યાનું જણાય છે ત્યારે એવાજ અગત્યના પદે બેઠેલા ક્રુશ્ચોવને એની જાણ જ ન હોવાનું શક્ય છે?

*

ક્રુશ્ચોવની જાણકારી અને જવાબદારી?

એહરેનબુર્ગે એના સંસ્મરણોમાં લખ્યું છે કે ૧૯૩૦ ના દાયકામાં સ્તાલિનના શિકાર બનનારામાં અનેક નિર્દોષ હતા એ વાતની તેને પોતાને અને સોવિયેતના અનેક નાગરિકોને ખબર હતી: પણ એ લોકોને દાંત ભીંસી દઈ મૂંગા રહેવાની ફરજ પડી હતી શાથી?

ક્રુશ્ચોવે આ વાતનો ઇન્કાર કર્યો: જેને સ્તાલિનનું ખાસ રક્ષણ મળ્યું હોય તેવા અપવાદ સિવાય કોઈને એવી ખબર ન હતી કે ધરપકડો બનાવટી ગુના માટે થઈ રહી છે અને કેટલીક જૂજ વ્યક્તિઓ જેમને એ વાતની ખબર પડી હતી કે અમુક બિનગુનેગાર હોવા છતાં શિકાર બન્યા હતા તેમણે "લાત આપી હતી" — અને તે મૂંગા રહીને નહિ.

(મુદ્દો એ હતો કે જો એહરેનબુર્ગ જેવો પત્રકાર જાણી શકયો તો ક્રુશ્ચોવ જેવા અગ્રણી સ્થાને બિરાજનારનું શું? — તેઓ તો પાર્ટીમાં ઊંચા જવાબદાર સ્થાને હતા. શું એ લોકો ત્રાસ સામે અવાજ ઉઠાવવાથી ગભરાનારા બાયલા હતા? કે પછી એ લોકો જાણીને જે થતું હતું તેને, ટેકો આપતા હતા?)

એહરેનબુર્ગે તત્કાલ જવાબ વાળ્યો. 'મે તો એક પણ સભામાં એવું જોયું નથી કે જે લોકો પૂરેપૂરી ખાત્રીથી જાણતા હતા કે એમના અમુક મિ દરોની મનસ્વી સતામણી થઈ હતી, તેમાંના કોઈએ સભામાં આગળ આવી વિરોધ કર્યો હોય મે આવા વિરોધનો એક લેખ સરખો વાંચ્યો નથી.'

ઈઝવેસ્તિઆએ એહરેનબુર્ગનો જવાબ અધૂરો છાપ્યો અને સામો હલ્લો ચઢાવ્યો. કાં તો એહરેનબુર્ગ જુઠ્ઠો હતો, અથવા તે એને 'અંદરની ખાસ વાતો જાણવા મળતી હતી' એટલે કે એને એ દાયકામાં 'ખાસ સંરક્ષણ અપાયું હશે

—એટલ કે સ્તાલિનનું રક્ષણ!

ટૂંકમાં એહરેનબુર્ગ કાં તો જુઠ્ઠો હતો કાં તો ડરપોક હતો કાં તો સ્તાલિનનો અંતરંગ આદમી હતો! અને એવુ જ હોય તો સ્તાલિનવાદી ગુનેગારોમાં એનું ય નામ ઉમેરાઈ જવું જોઈએ

*

[૧૯૬૩ માર્ચ ૭મી—૮મી ૬૦૦ લેખકો—કલાકારોની બેઠકમાં]

પાર્ટીના ખાસ 'આઇડિયોલોજીકલ કમિશન ના વડા ઇલિચેવે એહરેનબુર્ગ ઉપરનો આક્ષેપ દોહરાવ્યો. એહરેનબુર્ગનાં સંસ્મરણો ઉપરથી એવું જણાય છે કે તેને સ્તાલિનનું સંરક્ષણ હતું શું એણે ૧૯૫૧માં સ્તાલિનનાં ઓછાં વખાણ કર્યા હતાં?

પણ આવો આક્ષેપ તો પોતાની ઉપર પણ આવી શકે એમ વિચારી તેણે તરત જ ઉમેર્યું અમે બધાએ સ્તાલિન અંગે લખ્યું છે ને બધા બોલ્યા છીએ પણ એમાં સચ્ચાઈ હતી કેમકે અમે એવું માનતા હતા અને લખતા હતા પણ તમે (એહરેનબુર્ગ) તમારી વાત જુદી જ જણાય છે તમે તો એવું માનતા ન હતા છતાં પણ લખ્યું હતું! આપણી વચ્ચેની સ્થિતિમાં બહુ ભેદ છે'

એહરેનબુર્ગે ફરી જવાબ વાળવાનું યોગ્ય ન લેખ્યું ઈલિચેવનું

ભાષણ પૂરું થતાં તે પોતાને નિવાસ સ્થાને ચાલ્યો ગયો અને કેટલાંક અઠવાડિયાં સુધી લગભગ એકાંતમાં રહ્યો।

જો કે, સભાગૃહ છોડી જવા પહેલાં એણે જોયું કે શોલોખોવે અને બીજા કેટલાકે ઈલિચેવને ટેકો આપ્યો હતો શોલોખોવે કહ્યું હતું કે એ ઘણા વખતથી એહરેનબુર્ગની ટીકા કરવા માગતો જ હતો.

આ બધું જોયા સાંભળ્યા પછી એહરેનબુર્ગે સભાગૃહેથી જતાં પહેલાં એક જુવાન લેખકને ઉદાસ ચિત્તે કહ્યું હતું : "સોવિયેતની કલાઓની વસંત જોવાનું મારે માટે કદિ બનનાર નથી ..પણ તમે જોઈ શકશો— વીસેક વરસમાં"

એક વિદેશી નિરીક્ષકે આ ઘટના અંગે બોલતાં કહ્યું કે એહરેનબુર્ગની ભવિષ્યવાણી ભારે આશા કે ધીરી હતાશા—કયા કારણે ભૂન ભરેલી છે, કહેવું મુશ્કેલ છે

*

(બીજે જ દિવસે તા ૮મીએ ક્રુશ્ચોવે ભાષણ કરતાં પોતાના બચાવમાં કહ્યું)

' મોટા પ્રમાણમાં ધરપકડો થઈ રહી છે, એવું પાર્ટીના અગ્રણી કાર્યકરો એ વખતે જાણતા હતા શું ? હા, જાણતા હતા પરંતુ જેમની ધરપકડો થાય છે તેઓ કોઈ રીતે ગુના સાથે સંડોવાયેલા ન હતા એવું શું તેઓ જાણતા હતા ? ના, તેઓ ન હતા જાણતા એમની સ્તાલિનમાં શ્રદ્ધા હતી અને આપણા ધ્યેયને જ વફાદાર પ્રામાણિક લોકો ઉપર અત્યાચાર થઈ શકે એવો વિચાર જ મનમાં લાવી શકતા ન હતા "

બધા હાજી—હા ભણનારા ન હતા અને તે પોતે જ્યારે જવાબદાર સ્થાને હતો ત્યારે, મોસ્કો અને યુક્રેનમાં સ્તાલિનવાદી પર્જીસ મોટા સ્વરૂપે થતાં રોકી દેવામાં આગળ હતા એવો દાવો કરી ઉમેર્યું કે—

"સ્તાલિનની સ્મશાન યાત્રા દરમ્યાન ઘણા લોકોની જેમ, મારા સિપ્પેની આંખોમાં આંસુ છલકાયા હતાં, એ સાચાં આંસુ હતા, જો કે

અમે સ્તાલિનની કેટલીક અંગત કમજોરીઓ જાણતા હતા, છતાં અમે તેનામાં શ્રદ્ધા ધરાવતા હતા."

*

યહૂદી–દ્વેષની બર્બરતા

કોમ્યુનિસ્ટ રાજ્યનો દાવો તો, તેની અંદરના તમામ પ્રજાજૂથોને (ભાષા, ધર્મ, સંસ્કારિતા વગેરેને આધારે રચાએલા) પૂર્ણ વિકાસની તક આપવાનો રહ્યો છે; રશિયાની અંદરની લઘુમતિઓના સાહિત્ય-સંસ્કારને સંરક્ષણ જ નહિ પ્રોત્સાહન આપવાનો રહ્યો છે. અને છતાં દુનિયાભરમાં દડધૂત થતી રહેલી, હિટલરી અત્યાચારોમાં લાખોની સંખ્યામાં હોમાઈ ગયેલી, અને ઝારના જમાનામાં રશિયામાં જ અમાનુષી જુલ્મોમાં રંજાડાયેલી, જ્યૂ–યહૂદી પ્રજાનું નસીબ, સોવિયેત રશિયાના સમાજવાદી –સામ્યવાદી તંત્ર નીચે પણ, સુધર્યું નથી! અને છતાં, સ્તાલિને અને ક્રુશ્ચોવે 'અમારે ત્યાં એવી સમસ્યા જ અસ્તિત્વ ધરાવતી નથી' એવું કહી નાખતાં સંકોચ અનુભવ્યો નથી. એના સમર્થનમાં હકીકતોને બદલે સિદ્ધાન્ત રજૂ કરવામાં આવે છે કે–"અમારે ત્યાં એવો કોઈ સામાજિક પાયો જ રહ્યો નથી!" બલ્કે, 'મૂલો નાસ્તિ, કુતઃશાખા?'

આમ છતાં, ખુદ ક્રુશ્ચોવે પોતે સ્તાલિન પાછળના વરસોમાં થયેલા જ્યુવિરોધી દમન-અત્યાચારોના ઉલ્લેખો કરેલા જ છે (દા. ત. "દાક્તરોનો કાવત્રાં કેસ", બનાવટી રીતે જ, જ્યૂવિરોધી યોજનાના ભાગ તરીકે જ ઊભો કરવામાં આવેલો!) તે વરસોમાં આ ઉપરાંત, 'કોસ્મોપોલિટન–વાદ' ને નામે, જ્યૂ પ્રજાની તમામ સંગઠિત સાંસ્કૃતિક–સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓને નાબુદ કરવામાં આવેલી. દા. ત. શાળાઓ, પ્રકાશનગૃહો, વૃત્તપત્ર–અખબારો, રંગભૂમિઓ. આ ઉપરાંત પેઓછામાં ઓછા ૨૧ જેટલા જાણીતા જ્યૂ–લેખકોને ઠાર કરવામાં આવેલા.

આ બધી ઘટનાઓ અંગે બર્ટ્રાન્ડ રસેલે ક્રુશ્ચોવ સાથે પત્રવ્યવહાર કરેલો. રસેલે એવું લખ્યું કે તમારે ત્યાં સામાજિક આર્થિક રૂંધાઓ

(ચોરી, છેતરપીંડી–નહારની સરહદોમાં નાણાં અને માલ ઘુસાડવો–લાવવો વગેરે) માટે જે સજાઓ કરવામાં આવી છે તેમાં ૬૦% જ્યુ છે–અને મોટે ભાગે દેહાંત દંડની! આવું શાથી? તમારી વસ્તીનો માત્ર ૧-૫ (દોઢ) ટકો જ યહૂદીઓ છે કુશ્ચેવે આનો જવાબ આપતાં ઘણાં લોચા વાળ્યા છે એક બાજુ, તે આવા કોઈ સમાજિક પાયાનો ઇન્કાર કરે છે • બીજી બાજુ, એવું સૂચવે છે કે જ્યુ–પ્રજાનો આખો ઉછેર જ એવો છે કે આવા ગુનાઓ વધુ કરે (આ તો હિટલરની જ્યુ–વિરોધી દલીલનો જ એક ભાગ થયો!) કુશ્ચેવનો આખો જવાબ વધારે આઘાતજનક એટલા માટે છે કે તે જ્યુ–દ્વેષના અસ્તિત્વનો જ અસ્વીકાર કરે છે અને એ પોતે હજી એને દમનના એક સાધન તરીકે ઉપયોગમાં લેવાની ઇચ્છા ધરાવે છે!

• હકીકતે, તાજેતરમાં જ, ખુદ કુશ્ચેવે બુદ્ધિજીવીઓની એક બેઠકમાં એવી દલીલ કરી હતી કે "જ્યુ લોકોને ઊંચાં સ્થાનો પર મૂકવાનું ઇચ્છવાજોગ નથી, કેમકે એમ કરવા જતાં પ્રજામાં રોષ ફેલાવાનો અને બડની ઉશ્કેરણી થઈ બેસવાનો સંભવ રહે છે!" × × × વળી, પોલાન્ડના નેતાઓ સમક્ષ તેણે એવું પણ કહ્યું હતું કે "તમારે ત્યાં ઘણીમોટી સંખ્યામાં 'અબ્રામાવિચિઝ' (જ્યુ) છે એ જોખમ ભરેલું છે"

*

૪૫ વર્ષના સમાજવાદ પછી ય રશિયામાં જ્યુ–દ્વેષની સમસ્યા કેટલી છે, એ માટે નીચેની હકીકતો જ પૂરતી છે

(૧) જ્યુ–પ્રજા (કુલ આશરે ૩૦ લાખ) મા પોતાની ભાષાની સ્વતંત્ર શાળાઓ નથી, સ્વતંત્ર રંગભૂમિ નથી; એક માત્ર અખબાર છે – દર એકાંતરે પ્રગટ થનારું (માત્ર ૧૦૦૦ નકલ!), તથા એક પાક્ષિક છે તે મોટે ભાગે બીજા દેશોમાં મોકલવા પૂરતું, યિડિશ ભાષામાં પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકો પણ જૂજ છે – વરસે દિવસે એકાદ! (૨) જ્યુ–ધર્મ તરફ બીજા ધર્મપંથો કરતાં અળખામણું વલણ રાખવામાં આવે છે નમર-ધોગણે પણ એવું સંગઠન કરવાની મનાઈ છે (બીજા ધર્મોને છૂટ

હોવા છતાં;) ધર્મની પરંપરા માટે અનુકૂળ શિક્ષણ આપવું અશક્ય છે; ધર્મની વિધિઓ કરવા સામે ય નિયંત્રણો છે; અને સમૂહ પ્રાર્થના માટેનાં તેમનાં મઠો-મંદિરો પણ ઘણાં ખરાં બંધ કરી દેવામાં આવ્યાં છે.

(૩) આંકડાઓ દ્વારા એ વાત સિદ્ધ થાય છે કે યહૂદીઓને માટે *સર્વસાધારણ ઉચ્ચ શિક્ષણ લઈને ઊંચા દરજ્જે પહોંચવાનું ઘણું જ* મુશ્કેલ છે. (૪) 'આર્થિક ગુનાઓ' માટે દેહાંત દંડની સજા ફરમાવવામાં આવેલા ગુનેગારો પૈકી ૬૦૮ કા (મુકેનમાં ૮૦ થી ૯૦ ટકા) જ્યુ હતા! (૫) યુદ્ધમાં વિચ્છિન્ન બનેલા પરિવારોને પુનર્ એકત્ર કરવાનો સિદ્ધાન્ત જ્યુ પૂરતો તો કાગળ પર જ રહી ગયો છે. (૬) ઈઝરાયેલના જ્યુ રાજ્યની લાગણી સોવિયેતની જ્યુ પ્રજા અંગે ધરાવેલી રહી છે; એની સામે સોવિયેતનો જવાબ એક જ છે કે ઈઝરાયેલ પશ્ચિમી સામ્રાજ્યવાદીઓનું પિઠ્ઠુ છે......

એકંદર, યહૂદી-પ્રજા અને યહૂદી સંસ્કાર એટલે જ શરમાવા જેવું-એવી કટ્ટર-દ્વેષની પરંપરા જોવા મળે છે.

આમ છતાં, કદાચ, આથી જ તો, એ ઘટના અસાધારણ મહત્ત્વ ધરાવે છે કે સોવિયેતના નૂતન કવિઓમાંના અગ્રણી એવતુશેન્કોએ 'Baby Yar' નામની કવિતા લખી સોવિયેતના જ્યુ-દ્વેષ ઉપર કટાક્ષ કર્યો છે, જેનાથી ક્રુશ્ચેવ પારાવાર છંછેડાઈ ગયો છે.

*

● આ કવિતા 'લિટરરી ગેઝેટ'માં પ્રગટ થયા બાદ લેખક ઉપર ૨૦,૦૦૦ પત્રો અને તારો દ્વારા અભિનંદનોની વર્ષા વરસી હતી.

*

ક્રુશ્ચોવયુગી એકરારો (!)

વોઝનેસેન્સ્કી : (કવિ) (માર્ચ ૯–૧૯૬૩)

"હું કેમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીનો સભ્ય નથી, અને હું બનવાય માગતો નથી. હું, મારા ગુરૂ માયકોવ્સ્કીની જેમ........"

(માયકોવ્સ્કી પણ પાર્ટી સભ્ય ન હતો એવું સૂચવવા જતો હતો ત્યાં ક્રુશ્ચોવ બોલી ઊઠયો :)

"એમાં ગૌરવ લેવા જેવું કશું નથી."

વોઝનેસેન્સ્કીએ પોતાનું વક્તવ્ય આગળ ચલાવવા જતાં સભામાંથી બૂમો ઊઠી...એને બેસી જવું પડયુ

*

(માર્ચ ૨૬ : લેખક સંઘના બોર્ડની બેઠકમાં) વોઝનેસેન્સ્કીનો એકરાર :

"મારે નિકિતા સર્ગેયેવિચ (ક્રુશ્ચોવ) ના સખ્ત શબ્દો ભૂલવા ન જોઈએ એ વાત અહીં કહેવાઈ છે હું એ કદિ નહિ ભૂલું. એમના કઠોર શબ્દો નહિ ભૂલું, એટલું જ નહિ, પરંતુ, એમણે આપેલી સલાહ કે–" કામ કરો," પણ નહિ જ ભૂલુ હુ અત્યારે મારો બચાવ નથી કરતો હું એટલુંજ કહેવા માગુ છુ કે મારે માટે મુખ્ય વસ્તુ હોય તો તે કામ, કામ અને કામ કરવાનું જ છે. મારું વલણ મારા દેશ સામ્યવાદ, તરફ કેવું છે અને હું પોતે કેવો છુ એ મારું કામજ બતાવશે

(પ્રાવદા તા ૨૯–૩–૬૩)

એવતુશેન્કો : (કવિ)

એણે પહેલા શિલ્પી નિઝવેસ્ત્નીનો બચાવ કર્યો એણે પોતાનો ય ઠીક ઠીક બચાવ કર્યો; સામી ટીકાઓ પણ કરી. એણે પોતાની આત્મકથ લખવા માટે અગર તે છપાયા બદલ માફી ન માગી. એણે તો એમ કહ્યુ કે એમાં 'ગંભીર અને પકવ' એવું ઘણું છે. પણ પછી તેણે ઉમેર્યું :

"હું હવે જોઈ શકુ છુ કે તેમા ઘણું બધુ એવુ છે જે ઉપરછલ્લું અને અવિનાશી છે મારી સૌથી ગભીર ભૂલ એ છે કે હું બુર્ઝ્વા પ્રેસના નૈતિક ધોરણો ભૂલી ગયો ; એ માટે મને ક્રૂર રીતે સજા થઈ ચૂકી છે'

તેણે ઉમેર્યુ કે તેમા ગેરરસ્તે દોરે એવા અને વિકૃત ઉલ્લેખો કો સપાટીએ મૂક્યાં છે અને તેણે જણાવ્યુ

"ન સુધરી શકે એવી ભૂલ મે કરી છે ભારે ગુનાનો બોજો મને મારે શિરે લાગે છે આ દિવસોમાં મે ઘણું અનુભવ્યુ છે મારે માટે આખી જિંદગીભરનો આ પાઠ છે હું લેખક સઘને ખાત્રી આપવા માગુ છુ કે હું મારી ભૂલ સમજુ છુ અને સ્વીકારુ છુ અને ભાવિ કાર્યદ્વારા એ સુધારવા હું બનતી બધી કોશીશ કરીશ"

*

નિકટર નેક્રાસોવ : (સ્તાલિન ઈનામ વિજેતા નવલકથા લેખક)

ફ્રાન્સની તેની પ્રવાસ નોંધ તથા 'એ ઓફ ઇલિચ' ફિલ્મની ટીકા થયા બાદ—

"હું ફરી મારી જાતને કહું છુ મારે વધારે કામ કરવુ જોઈએ વધારે સારૂ અને વધ રે સૈદ્ધાન્તિક દ્દષ્ટિનું, વધારે અભિવ્યક્તિપૂર્ણ – આ એકજ માર્ગે હું મારા દેશને અને પ્રજાને ઉપયોગી થઈ શકુ '

*

રોબર્ટ રોઝદેસ્તવેન્સ્કી (કવિ) :

(આરભમા) 'જીવતા રહેવુ ખરેખર રસપ્રદ છે (અંતે) જેટલી જરૂર 'વૈચ રિક શુદ્ધિ'ની છે એટલી જ કલાત્મક ગુણવત્તા ની છે '

દુદિન્તસેવ .

[તેની નવલકથા 'નોટ બાય બ્રેડ એલોન ની ટીકા પછી ૧૯૫૭ માર્ચ']

' મને લાગે છે કે, તરવાની શરૂઆત કરનારાઓની જેમ અમને અમારી જાતે તરતાં શીખવાની છૂટ અપાવી જોઈએ, ડૂબવાની ય અમને તક રહેવી જોઈએ પરતુ, અફસોસ છે કે હું હમેશાં રુકાવટોનો અનુ

ભવ કરુ છુ – કેટલીકવાર બાળકોને રેકડાગાડી વડે ટેકવવામાં આવે છે તેવું જ ! એથી તો હું તરવામાંથીજ ટળી જાઉં છુ !"

નિઝવેસ્તની : (શિલ્પી) (૧૫ માર્ચ ૧૯૬૩–'પ્રાવદા'માં)

"કલાકારની સમાજ પ્રત્યેની જવાબદારી અંગે છેલ્લા થોડાક દિવસથી હુ ઘણુ ચિંતન કરી રહ્યો છુ લોકોના હિત અંગેની સાચી લાગણી તરફ તથા ઊંચી સાદાઈ તરફ લઈ જાય એવો માર્ગ હું ઢૂંઢી રહ્યો છુ અને તે શિલ્પની ભાષામાં એ શકય બનાવવુ રહ્યુ. વધુ ને વધુ અભિવ્યક્તિ માટે, અને કલાને વિચારો સાથે એક રસ કરી શકાય તે માટે, પ્રયાસ કરવો રહ્યો હકીકતે, કલામાં અભિવ્યકિતતત્ત્વ સૌથી સબળ પાયો છે ઈમારતી શિલ્પના સ્વભાવમાં જ લોકોને સ્પર્શવાનો અને સાતત્યપૂર્ણ ચિંતનનો ગુણ રહેલો છે આપણી પાસે તો માર્કસવાદી–લેનિનવાદી તત્ત્વ ચિંતન છે–જે દુનિયામાં સૌથી વધુ સાતત્યપૂર્ણ છે ફરી એકવાર હું મારી જાતને કહુ છુ : માણસે વધારે કામ કરવુ જોઈએ, વધારે સારુ કામ કરવુ જોઈએ, વિચારને વધુ વફાદાર રહીને કરવુ જોઈએ, અને વધારે અભિવ્યકિતપૂર્ણ એ કામ હોવુ જોઈએ આ એક જ રીતે માણસ પોતાના દેશને અને પ્રજાને ઉપયોગનો થઈ શકે "

"અંજપાની માધુરી

યેસેનિન : [તેણે પોતાની INONIA (કવિતા) પયગબર જેરેમિઆહને અર્પણ કરી હતી, અને તેણે મહાન રશિયાઈ નાસ્તિકવાદી પ્રણાલી અનુસાર ઈશ્વરનો ઇન્કાર કરી, માનવી–સર્વવ્યાપક Demiurgse ની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી]

હું ડરીશ નહિ મૃત્યુથી,
ન તો ભાલાધારી સૈનિક કે બરફ વર્ષાની ઝડીઓથી

—એમ વદે છે, બાઈબલ અનુસાર, પયગંબર એસેનિન સર્ગાઁ;
મારો કલાક પૂરો થવામાં છે, અને આપની બીતિ નથી.
હું મારા મુખ થકી થૂંકી કહું છું જેહોવા ઈશનુ બદન.
એની યાતનાઓ અને ક્રૂસ દ્વારા મને મુક્તિ ખપશે નહિ :
હું જાણું છું એક શિક્ષણ જે શાશ્વત તારકોનેય ભેદી રહ્યું છે.
હું જોઉં છું બીજો અવતાર
જેમાં મોત સત્ય પર સવાર થઈ નાચતું નથી...

*

માયકોવ્સ્કી :

[આરંભમાં અમૂર્ત માનવી અને સમાજવાદી સ્વર્ગની ઝંખના × × ક્રાંતિ પૂર્વે (૧૯૧૫)માં જ તે તેના "Cloud in Trousers"માં પોતાને ક્રાંતિના પુરોહિત જેન ધ બાપ્ટિસ્ટ તરીકે જાહેર કરે છે] :

ભૂખ્યાં ટોળાંની મોરે મોરે
વરસ ૧૯૧૬નું આવે છે
ક્રાંતિઓનો કાંટાળો તાજ પહેરી.
તમારી વચ્ચે, એનો છડીદાર—
હું દર્દ છે ત્યાં બધે—સર્વત્ર છું;
અશ્રુના પ્રત્યેક બિન્દુ-પ્રવાહે
મેં મારા પંડને ક્રૂસ પર ખીલા ઠોકી જડી દીધી છે...

[ક્રાંતિના દરબારી કવિ તરીકે પક્ષને ચરણે સર્વસ્વ ધરી દેવાની આતુરતા સાથે] :

હું ચાહું છું ગોસ્પ્લાન
ચર્ચામાં પસીનો પાડવા
અને વરસેક આગળથી
મને કામ સુપ્રત કરવા.
હું ચાહું છું

કોમિસાર
—યુગના વિચારો પર ઝૂકી જવાનો હુકમ બજાવતો

*

[૧૯૧૮ : " કલાની ફોજને હુકમ " કરતો] :

એજ એક સાચો કમ્યુનિસ્ટ છે
જે ,પીછે હઠનો પૂલ ભસમ કરી ચૂક્યો છે
ધીમી ગતિ ફગાવી ચાલો ઝડપથી, ભાવિવાદીઓ!
—ભાવિની ગોદમાં સમાવા

*

(પોતાની ઉપર પાર્ટીમાં જોડાવાનું દબાણ આવતાં, ૧૯૩૦ ફેબ્રુઆરીની પહેલી જ બેઠકમાં ઉચ્ચાર્યું :)
આપણા મતો ભિન્ન છે...
હું તમને ને તમે મને જાણો છો
હું જોડાઉં છું, એમ છતાં, કેમકે–
તમારા સંઘની બહાર કામ કરવું અશક્ય છે

*

[આ પછી બે એક મહિને માયકોવ્સ્કીએ આત્મહત્યા કરી (૧૯૩૦ એપ્રિલ, ૧૪) ત્યાં સુધી એ સતાવાતો જ રહ્યો!
ત્રણ જ અઠવાડિયાં પૂર્વે એણે એ વેદના પ્રગટ કરી હતી–]

મને એજિટ–પ્રોપે *
ચમચી–ચમચીએ દૂધ પાયું છે
તમારાં અહેસાન–ગીતો લખવાની
મને ય ઇચ્છા છે
–કેવાં સુંદર છે એ
ને કેટલો બધો બદલો ય આપે છે!

* કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીની એજીટેશન–પ્રોપેગેન્ડા કમિટી

પરંતુ મેં જાતે જ
દાબ્યો રૂંધ્યો
મારાં જ ગીતોને અને
મારી જ એડી ભીંસીને!

*

પાસ્તરનાક :

"લખવું એટલે માનવીએ પોતાની જાતને વીખીપીખી નાખવી;
પરંતુ એને રોકવાની મારામાં શક્તિ નથી."

*

કહો તો, અર્થ શો પાપનો?
મૃત્યુનો? નર્કનો? આગનો?
સર્વની આંખ સામે
અનંત વિષણ્ણતા મહીં
હું તમારામય બન્યો
—જેમ વૃક્ષ સાથે પાંગરે કલમ.

હું છું એકલો એકાકી
સૌ દાંભિકતામહીં ડૂબ્યાં...
આ કમનસીબી!
શી આ બિમારીની આગાહી
થઈ રહી છે—હિંસા થકી?

"જ્યારે યુદ્ધ (૧૯૪૧) ફાટી નીકળ્યું ત્યારે જૂઠની અમાનુષી સત્તાની સરખામણીમાં યુદ્ધની ભયંકરતા અને ભયો, સાચેસાચા મોતનું તાંડવ સુદ્ધાં, આશીર્વાદરૂપ બની ગયું—જાણે રાહત મળી ગઈ! કેમકે ઘોર અક્ષરોનો પાશ એણે તોડી નાખ્યો હતો..." (ડૉ. ઝિવાગો પૃ૦ ૧૨૪)

"માનવી જીવવા માટે સરજાયો હતો, નહિ કે જીવવાની તૈયારી કરવા"

" આ ટેકનોક્રસીનો યુગ છે ટેકનોક્રેટો લેખકોનો ઉપયોગ 'શક્તિ' તરીકે કરવા માગે છે

" તેઓ લેખકો પાસે એવાં પુસ્તકો લખાવવા માગે છે, જે તરેહ તરેહના સામાજિક હેતુઓ માટે કામ આપે—રેડિયોએક્ટિવ–આઈસોટોપ્સનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, તેમ !

" મારી સમજ અનુસાર લેખક, કલાકાર આ કામ કરી ન શકે એવું કાર્ય સાવ નિરાળું છે એ ' એક્યુમ્યુલેટર ' (શક્તિ સંગ્રાહક યંત્ર)ને વધુ મળતુ છે

" લેખક વર્તમાન યુગનો ' ફાઉસ્ટ ' છે – આજના સમૂહયુગ (Mass-age) નો તે એકમાત્ર વ્યક્તિવાદી અવશેષ છે. એના મરજાદી (orthodox) સમકાલીનોને તો એ અરધો પાગલ જણાય છે"

[એ. એમ. વિલિયમ્સ સાથેની મુલાકાતના હેવાલમાંથી]

*

ચેસેનિન–વોલ્પિન :

(એને કારાગારમાં દેશનિકાલ કર્યો હતો, સ્તાલિનના મૃત્યુ બાદ એને મુક્તિ મળી હતી પરંતુ ફરી પોતાની એ જ સ્થિતિ થવાની છે જાણીને એણે ૧૯૫૯માં કાવ્ય લખ્યુ હતું :)

આપણા સમાજમાં સૌ માનવી મુક્ત છે
અને સમાન છે – એવું ભણાવે છે સ્તાલિન.
આપણા સમાજમા સૌ માનવી વફાદાર છે
સામ્યવાદને, એવુ ભણાવ છે સ્તલિન

... ..

અને જ્યારે પવિત્ર કાનુન લેખે લાદે છે મારા ઉપર
' સર્વયુગોનાં સ્વપ્ન ' તરીકે એને
—જેને સાબિત કરવાની ય જરૂર નથી '
અને વળી ઉમેરે છે - " તમારે આવવું જોઈએ"

ત્યારે તો,
—ભલેને જેલમાં ગોંધી મૂકે મને;
એ કાંઈ શિક્ષા નથી, એ તો મોતની જ આગાહી છે,
ને હું જવાબ વાળુ છુ: "એ વાનગી મને સહ્ય નથી!"

*

એવતુશેન્કો :

આવતી પેઢીઓ યાદ કરશે
અને શરમથી બળી મરશે
—આ વિચિત્ર દિવસો યાદ કરીને
કે જ્યારે સાધારણ પ્રામાણિકતા ય
હિમ્મતને નામે ઓળખાતી હતી!

હા સત્ય છે સુંદર
અધિકતર સુંદર છે સુખ
છતાં સત્યરહિત
નથી સુખાન્ત.

"હું જે કાંઈ ખરાબ છે એ બધા પ્રત્યે રોષભર્યો છુ, અને સારુ છે એ બધા પ્રત્યે મને મમતા છે

"હું મારા કાવ્યોમાં નોકરશાહો, સત્રવાદ, સંકુચિત રાષ્ટ્રવાદ સામે પ્રહારો કરુ છું એનો અર્થ જ એ છે કે કમ્યુનિસ્ટ છુ મારી દૃષ્ટિએ સામ્યવાદ અને નોકરશાહી વચ્ચે કોઈ મેળ ખાવો શક્ય નથી."

—લંડનમાં પ્રવાસ દરમ્યાન (મે ૧૦, ૧૯૬૨)

અમારી જુવાન પેઢીને અમેરિકાના 'બિટનિક (અને યુરોપના 'એગ્રી યંગ મેન') સાથે સરખાવવામાં આવે છે એ સરખામણીમાં જરાક સત્ય છે હા, જરાક જ અમેરિકન 'બિટનિક'ની જેમ, અમે ય,

જે કાંઈ દમામ-દંભ ભર્યું, અસત્ય અને ધર્તિંગ છે એ બધાને નિરસ્કારીએ છીએ. પરંતુ અમેરિકન બ્રિટનિકને કોઇ સિદ્ધાન્તમાં શ્રદ્ધા નથી,' ત્યારે અમને તો એક (સામ્યવાદ) સિદ્ધાન્તમાં શ્રદ્ધા છે."

(ધ ઓબ્ઝરવર : ૨૭-૫-૧૯૬૨)

શબ્દો માગે છે ..હું સમજુ છું કે સૌનો પાછળ જાત સતાડવાની અમારી ફરજ નથી .પરંતુ પેલા જંગી ખટારાઓની જેમ, અમારા નિજી આત્માઓની સામાજિક માંગ પૂરી પાડવા અમારે રાતોની રાતો દોડી પહોંચવાનું રહે છે

(ઇન્ગ્લેન્ડ–ફ્રાન્સના પ્રવાસેથી ફરતાં)
હું પાછો ફરી રહ્યો હતો મારા પ્રવાસેથી
ઇન્ગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સની ધૂળે ધુસર બનેલો
અને અફવાઓના ગોટાઓથી ઢંકાયેલો
હું પાછો ફરી રહ્યો હતો–સન્માન ભર્યો નહિ,
કઠોર કટુ આલોચનાને અંતે
–અલબત્ત, મારા જ લાભની જે

*

(૭ મહિનાના મૂંગા 'જીંદગીના પાઠ' ભણ્યા બાદ કોઇ દૂરના ગામડેથી–એક વૃદ્ધાને સંબોધન "Olenas legs")

હું લગી પડવા ટેવાયેલો નથી–
મારો મિજાજ મેં સાચવ્યો છે,
અને મારી કસોટીઓએ
મને પગસોતો ધરતી પરથી ઉખાડ્યો નથી
હું ઝુકાવી દેહ કપાયા વિના કો ગમે તેવા જગમાં
મને તારા પગો લાધ્યા છે,
ઓલેના !

*

એલેક્ઝાન્ડર ત્વારદોવ્સ્કી :

"મારા ટીકાખોરોને" (નોવિમિર ૧૯૫૮)
તમે બધા મને આપવા મથો છો

એક ટુકડો સનાહ–
ગા, બેલાશક ગા, પણ સાંભળીશ ના, દેખીશ મા !
—જે વિહિત છે એ જ સુંદર છે.
મેં કાંઈ તમને અમસ્તા નથી સાંભળ્યા
પણ મને ડર છે કે
આ બધી વેળાઓ ભુલાઈ જાય છે ત્યારે
તમે ફરી બોલી ઊઠશો
તે સાંભળ્યુ જોયુ નથી તારી કવિતામાં કશુ ?

*

માર્ગારિતા એલિગર :

સત્ય ('ઓકટોબર' પત્રમાં ૧૯૫૬)
મારા જુવાનીના મિત્રની બદનામી કરી હતી દુશ્મનોએ,
મારા પ્રિયતમ આત્મા, હું જાણું છુ તું નિર્વેદ નહિ વિસરી શકે,
—અપમાનો અને અત્યાચારોય
અમે કહ્યું : " એ બધામાં કંઈક તો હશે જ ."
અમે આફતને ટેકો આપતો હાથ ઊંચો કર્યો
પણ કેવી કટુ શરમ, મે એને બચાવવા કંઈ ન કર્યું ।

*

ઓલ્ગા બર્ગોલ્સ :

એ વર્ષ (નોવિમિર : ૧૯૫૬)
એ વર્ષ ! એણે આપણી જિંદગી ભરની સ્મૃતિ મઢી
—અને હું ફરી એકવાર બધી અનુભૂતિ જીવી ગઈ
એ વર્ષ, જ્યારે સમુદ્રના અને નદીઓના તળિયેથી
મારા મિત્રો પાછા ફરતા થયા

શાને હું એ હકીકત સંગોપવા મથુ કે
બહુ બધા નો'તા પાછા ફર્યા
—સતર વરસ, ખરે જ, સતર લાંબાં વરસો જ છે !

*

એલેક્ઝાન્દર ક્રોન :

"જ્યાં-વ્યક્તિ પૂજાવાદ હયાત હોય ત્યાં વૈજ્ઞાનિક વિચારનું સ્થાન શ્રદ્ધા પચાવી લે છે, ને સર્જનશીલતાનું સ્થાન જડ–સત્ત્વવાદ, પ્રજામનનું સ્થાન લોભ લાલચ દેશોને તો તેના પૂજારીઓ જોઈએ જ, અને તે આત્મસમર્પણ કરના । .કલાત્મક સર્જનશીલતના સામાજિક પ્રયોગોની સ્વતંત્રતાથી જુદી પડી જ ન શકે.. જ્યારે એક જ માનવી સત્યનો માલિક બની બેસે છે ત્યારે કલાકારોનું કામ માત્ર ઉદાહરણ-ચિત્રો અને-પ્રશસ્તિ ગીતો ગાનારાઓનું બની જાય છે."

('લિટરરી મોરઠો' મથ ૨, ૧૯૫૭)

હોવાર્ડ ફાસ્ટ

['નેકેડ ગોડ'ના આધારે]

વિશ્વશાંતિ માટે ૧૯૪૮માં વાલ્ક્રોફ ખાતે આંતરરાષ્ટ્રીય સરકાર-વિજ્ઞાન પરિષદ મળી હતી તેમાં સોવિયેતના પ્રતિનિધિઓ આવ્યા હતા આ પરિષદની તૈયારીએ પાછળ કેટલીય જુવાન સ્ત્રીઓએ-રાતદિવસ જહેમત ઉઠાવી હતી એમણે જોયુ કે સોવિયતના પ્રતિનિધિ મડળમાં એક પણ સ્ત્રી ન હતી ત્યારે તેમને ખૂબ જ આશ્ચર્ય થયુ એ તો બધી ગુસ્સામાં આવી સોવિયેત પ્રતિનિધિમડળના વડા એલેક્ઝાન્દર ફાદેયેવ પાસે દોડી પહોંચી, અને ખુલાસો માગતાં તેમણે એવુ પૂછ્યુ પણ ખરુ કે 'તમે તો સ્ત્રીઓની મુક્તિ અને વિકાસની સમસ્યાને સૈદ્ધાન્તિક મહત્ત્વ આપનારા હોવા છતાં આવુ શાથી ?'

ફાદેયેવે ઠંડે કલેજે જવાબ આપ્યો 'અમારે ત્યાં તો સ્ત્રી સમસ્યાનો ઉકેલ થઈ ગયો છે એટલે અમારે માટે એવો કોઈ સવાલ રહેતો જ નથી "

રશિયાને ગમે તે સવાલ પૂછો એમનો જવાબ આ જ હોવાનો • અમારે ત્યાં હવે આની કોઈ સમસ્યા હયાત જ નથી ! (દા ત જુદા જુદા વર્ગો વચ્ચેની વધતી અસમાનતા, લઘુમતિની હાનાકી, જ્યૂ

દ્વેષ, વડીલ અને જુવાન પેઢીનો સંઘર્ષ, ગેરકાનૂની વહીવટ, નોકરશાહીનો વિકાસ વગેરે)

આ કિસ્સામાંય ફાદેયેવે મુર્ખતા, તિરસ્કાર, ઉદ્ધતાઈભર્યો એનો એ જવાબ વાળ્યો હતો ! 'લીડર' નું આ એક વિશેષ લક્ષણ હતું — હળવા સ્મિત સાથે તિરસ્કારથી પ્રશ્નને હડસેલી દેવો !

*

આ પરિષદ દરમ્યાન લેખકમિશનમાં કેટલાક અમેરિકી લેખકોએ રશિયાના કેટલાક લેખકો વિષે ફાદેયેવને સવાલો પૂછ્યા. એના જવાબમાં તેણે બહુ જ સ્વસ્થતાથી દરેક લેખક વિષે જણાવ્યું કે તે જીવે છે, તદુરસ્ત છે ને કામ કર્યે જાય છે એટલુ જ નહિ પણ તે દરેક ત્યારે શું શું લખી રહ્યો હતો તેની, પુસ્તકના નામ સાથે, માહિતી આપી - તથા હાલમાં તે તે લેખક ક્યાં વસે છે, પોતે તાજેતરમાં એને ક્યારે મળ્યો હતો તેય કહ્યું; અને તે વખતે 'મૂડીવાદી છાપાંઓ' એ આ લેખકોના અસ્તિત્વ વિષે જે 'ગપગોળા' ઉડાવેલા એની, તેમણે ભેગા થયા ત્યારે, ઠઠ્ઠા મશ્કરી ઉડાવેલી એની ય વીગતવાર વાત કરી

● ફાદેયેવે એટલી કાળજીપૂર્વક, એટલી ઝીણવટથી એટલી ઝડપ અને સાહજિકતાથી, પૂર્વભૂમિકા સાથે, એ લેખકો વિષે જણાવ્યું કે જેમને એ લેખકોના અસ્તિત્વ વિષે જ શંકા હતી એ બધા ભોંઠા પડી ગયા — કેટલું સરળ સ્વચ્છ હતું બધું !

હોવર્ડ ફાસ્ટ જેવો લેખક પણ શરમાઈ ગયો, એ અને એના પૃચ્છક સાથીઓએ, પોતાના મહેમાન સાથે અયોગ્ય રીતે વર્ત્યા બદલ, મનોમન અફસોસ કર્યો — કેવી સચ્ચાઈ ભર્યો એ હતો !

૮ વર્ષ બાદ, પોલાંડ અને રશિયાના કમ્યુનિસ્ટો દ્વારા જ જાણવા મળ્યું કે, જે વખતે સંહારપદ સવાલો પૂછાતા હતા તે સમયે તો, આ તમામ લેખકો કાં તો ગુપ્ત પોલિસના અત્યાચાર—ખંડમાં અથવા જલ્લાદની ગોળીએ મરી ચૂક્યા હતા; અથવા જેલોમાં માર ખાઈ ખાઈ મરવાને આરે પહોંચી ગયા હતા !

*

૧૯૫૬ ના ફેબ્રુઆરીમાં (૨૦મી કોંગ્રેસ દરમ્યાન) ક્રુશ્ચોવે સ્તાલિન યુગી બર્બર અત્યાચારોનું ચિત્ર આલેખ્યું રશિયાના ખાંધા સાહિત્યકાર શોલોખોવે સત્તાધારી ફાદેેવ ઉપર પ્રહાર કર્યો

—પ્રહાર જીવલેણ નીવડ્યો!

૧૯૫૬ ના મેની ૧૪ મીએ ફેદેયેવે આત્મહત્યા કરી!

*

સોવિયેતના શબ્દ ભંડોળમાં વિરોધીઓને બદનામ કરવા પારાવાર શબ્દસત્રાઓ છે જ્યુ-યહુદી માટે 'પ્રત્યાઘાતી ઝિઓનિસ્ટ' શબ્દ પૂરતો છે આ સત્તાની આકરી સ્તાલિને રશિયામાંની જ્યુ-પ્રજા તથા વિશિષ્ટ સાહિત્ય અને સંસ્કારને નિર્મૂળ કરેલ છે

આ ભયંકર ઘટનાથી ચોંકી ઊઠીને કેનેડા અને બ્રિટનની કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીઓએ ખાસ તપાસ-મંડળી રશિયા મોકલવાનો નિર્ણય પણ કર્યો હતો પરંતુ એ નિર્ણય પણ મૂંગો મૂંગો દબાઈ ગયો!

અને હોવર્ડ ફાસ્ટે બ્રિટનના કમ્યુનિસ્ટ પત્ર 'ડેઈલી વર્કર'ને સવાલ કર્યો કે શા માટે સોવિયતની જ્યુ-પ્રજાને બહાર જવા દેવામાં આવતી નથી? આ તો આખી એક પ્રજા માટે કાયમી જેલ જ ગણાય!

પોતાના ધર્મપંથનું સાહિત્ય પાસે રાખવા માટે આ 'રાક્ષસી ગુના' માટે જ્યુ લોકોને ૩ થી ૧૦ વર્ષની સજા ફરમાવવામાં આવી હતી એના કરતાંય દસ ગણો ભયંકર સોવિયતનો ક્રિમિનલ કોડ છે! આ કાનૂન મુજબ 'ન્યુ યૉર્ક ટાઈમ્સ' યા એના જેવું બીજું ગમે તે અખબાર ધરાવનારને ય ૧૦ વર્ષની સજા થઈ શકતી

*

હોવર્ડ ફાસ્ટને પોલાંડના એક નાગરિકે કહેલી માહિતી

● સ્તાલિનયુગ દરમ્યાન ૧।। કરોડ માનવી અત્યાચારોના ભોગ બનેલાં અને ૦।। કરોડ મોતમાં હોમાઈ ગયેલાં! આ સાંભળી હોવર્ડ ફાસ્ટે કહ્યું હું માની શકતો નથી પેલાએ ખૂબ ઉદાસ અને પડેલા સૂરે કહ્યું—'હું પોતે પણ માનવાનો ઈન્કાર કરું છું હું માની શકતો નથી કેવળ — હું જાણું છું એ સત્ય હકીકત છે"

હોવર્ડ ફાસ્ટ વિચારી રહ્યો :

આ શે વિસરાય ? — એ વિસરી જઈ આગળ હાંકે રાખવાનું બની શકે ? — રોજની જેમ પાછો વ્યવહાર શરૂ થઈ શકે ? મૂગા રહી જવાતું ?

ખરેખર શું આ રીતે રહીને, માણસ માનવ રહી શકે ખરો ?

*

સોવિયેટની યહૂદી પ્રજાનો મહાન અને વ્હાલસોયો કવિ ઈત્ઝિક ફેફર રશિયામાં ૨૦મી પાર્ટી કોન્ગ્રેસ મળવાની હતી તે પૂર્વે એવા ખબર આવ્યા કે તેનું એકાએક મરણ થયું જણાય છે—અસ્પષ્ટ, વિચિત્ર રહસ્યમય સંજોગોમાં.

આ સમાચારે દુનિયાના અનેક લેખકો અને જ્યુ – પ્રજાને આઘાત આપ્યો દેશેદેશથી પ્રશ્નો ઊઠ્યા : " ક્યાં છે ફેફર ? કેવી રીતે મર્યો એ ?

સો સવાલ ઊઠ્યા ને સો વાર સોવિયેતે મૌન ધારણ કર્યું : અને ખધુ હસ્યાય હશે કે આ બેવકૂફો કવિના ખૂનનું રાજકારણ ન સમજવા જેટલા બાલિશ છે !

હોવર્ડ ફાસ્ટે 'પ્રાવદા'ના સંવાદદાતાને સવાલ પૂછ્યો. આ આદમી—' સમાજવાદ ' અને ' મધુતા'થી ય વિશેષ ' બિરાદરી'ની વાત રટનારે—ગુસ્સાભર્યા કંઠે જવાબ આપ્યો : " હોવર્ડ, તને આ જ્યુ–જ્યુ નું જ્યુનું આવડુ શું લાગ્યુ છે ? તું શું એમ માને છે કે સ્તાલિને જ્યુને જ મારી નાખ્યા છે ?"

ભયંકર નફ્ફટ જવાબ !

૨૦મી પાર્ટી કોંગ્રેસ મળી અને વિખરાઈ પણ ગઈ પરંતુ " ક્યાં છે કવિ ફેફર "નો પડઘો શમ્યો નહિ. કવિનું મોત સત્તાધારીઓને મન ભલે તેવી તુચ્છ ઘટના હોય પરંતુ સાહિત્યની દુનિયામાં એ કાંઈ જેવી તેવી ઘટના ન હતી.

એક પોલાંડના વતનીએ આંખોમાં આંસુ સાથે કહ્યું કહ્યું; ગણગણાટ હવામાં ચાલુ થઈ ગયો ..ધીમે ધીમે તાંતણો સંધાતો ગયો.

૨૦મી કોન્ગ્રેસ પૂરી થયા પછી અવારનવાર અનેક દેશોના કમ્યુનિસ્ટો રશિયામાં ગયા અને પોતાના વતન પાછા ફર્યા. દરેક આખી વાતનો એકાદ અંકોડો લેતો આવ્યો

એનો પહેલો ઓછાડો એવો હતો કે સોવિયેનના જ્યુ લેખકોમાં આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ પામેલા લેખક ડેવિડ બર્ગેલસનની ધરપકડ થઈ હતી આ માટે થયેલી એ તો રશિયનો જ — કદાચ સ્તાલિન અને બેરીઆ એ જ જાણે — કદાચ ક્રુશ્ચોવ ! પરંતુ એ જ્યુ હતો એ સૌથી મુખ્ય હકીકત હતી

જેલમાં વ્યવસ્થિત રીતે લગાતાર એની ઉપર મારપીટ કરવામાં આવી કે જેથી એ અનાવડી ગુનાઓનોય એકરાર કરી લે।

પણ રશિયનો ખોટા પડ્યા અને બર્ગેલસન મરીને જ છૂટયો

આ આતમીથી કવિ ફેફર જાણકાર હતો ..એ બર્ગેલસનનો મિત્ર. એણે એને બચાવવા કોશિશ કરી તે એક પછી એક રશિયાના સાહિત્યકાર પાસે પહોંચ્યો પણ એકે ય એને સાથ આપવા કબૂલ ન થયો – ભયનો માર્યો જ। શનરો ફેફરને જ વાર્યો ' તુ જ સપડાઈ જશે ."

ફેફર એહરેનબુર્ગ પાસે પહોંચ્યો, અને કહેવાય છે કે એણે ય ના પાડી એહરેનબુર્ગ અતિ પ્રતિષ્ઠિત જ્યુ-સાહિત્યકાર અને સ્તાલિન સાથેના સારા સંબંધમાંય ખરો ફેફરે એહરેનબુર્ગ આગળ હૈયાફાટ ચીસ નાખી

" તો પછી મારે એકનાએ જ થવ તે કન્વુ રહે છે। એ લોકો મને પકડશે ને મારુ ખૂન કરશે તો નક્કી જાણજે કે મર્યા પછી ય મારો જીવ, તું જીવશે ત્યાં લગી, તને જંપવા નહિ દે"

અને સૌનો તરછોડાયો ફેફર બર્ગેલસન પાછળ શહીદ થયો જ

આ ઘટના ૧૯૪૯ની

*

આ ઘટના પછી ૧૯૫૭ના જાન્યુઆરીમાં હોવર્ડ ફાસ્ટની રૂમમાં 'ડેઈની વર્કર'નો વિદેશ-તંત્રી અચત ત્રસ્ત કંઠે બરાડી ઊઠયો હતો. ' હોવર્ડ તમે અને પોલ રોબસને અવાજ ઉઠાવ્યો હોત તો ફેફર જીવી ગયો હોત!"

(૧૯૪૮ના એ દિવસોમાં હોવર્ડ ફાસ્ટને માહિતી ન હતી — માહિતી જાણી ત્યારથી તપાસ શરૂ કરી અને લખ્યુ ય. પરંતુ એ ગુના માટે તો સોવિયેનવાળા જ ભગવા !)

*

બોરિસ પોલીવોય · સોવિયેત લેખક સંઘનો એક્વરનો વડો. અમેરિકામાં હોવર્ડ ફાસ્ટ સાથે દોસ્તી બંધાયેલી એકવાર કોઈક પ્રતિનિધિ મંડળના વડા તરીકે ન્યુયોર્કમાં વળી ભેટો થયેલો એક રાતે હોવર્ડને ત્યાં આવીને એ રહ્યો -- કેટકેટલી દુનિયા ભરની વાતો કરી ! રાજકારણી અને બિનરાજકારણી- જાણે બે સાચા સોબતીની જોડકી રાતભર ચાલી ! હૂંફ, નીકટતા, દારૂ અને બંધુતા -- ખુશનુમાથી ભર્યાં ભર્યાં મૈત્રી ! કેટલીક વાર તો એમને ય લાગ્યું કે ખરેખરી મૈત્રી આનું નામ: 'રાજકારણને ને રાજકારણીઓને જખડા લઈ જાય, અમે અમારી તો અતૂટ મૈત્રીમાં રહીશું ..'

આવા ગાઢ સંબંધો પછીની એક સાંજે લેખક મંડળીમાં સૌ ભેગા થયા -- મોરિસ પોલીવોય સાથે અને વાતચીતમાં એક પછી એક અનેક રશિયન લેખકો વિષે પૃચ્છા થઈ...એક જણે જ્યુ -- લેખક કિવતકો વિષે જાણવા ઈચ્છા કરી એણે કહ્યું 'કેટલાક વખતથી એવી અફવા સાંભળી છે કે કિવતકો અને બીજા કેટલાક જ્યુ-લેખકોને પકડીને ઠાર કરવામાં આવ્યા છે આ બાબત ચોક્કસ કંઈ જણાવશો?'

પોલીવોયે તત્કાળ ખુશી દર્શાવી તેણે સમજાવ્યું કે 'આ અફવા હંમેશની જેમ સોવિયેતની બદનામી જ હતી. અરે, આ બાબત હું તો અંગત જાણકાર છું કેમકે, હું રહું છું એ જ મકાનમાં કિવતકો હાલ રહે છે મોલો, આનાથી વધારે ચોક્કસાઈ શી માગો છો?'

હોવર્ડ ફાસ્ટ અને અન્ય લેખકોને અત્યંત શાંતિ થઈ--આનંદ થયો.

પોલીવોયે આગળ ચલાવ્યું 'હમણાં જ એણે નું ભાષાંતર પૂરું કર્યું છે, અને હવે તે નવા પુસ્તકની યોજના કરી રહ્યો છે અરે, હું અમેરિકા આવવાનો હતો ત્યારે ય એ મને મળેલો, અને તમને બધાને ખાસ સ્મરણો (અગાઉ કિવતકો એકાદ પ્રતિનિધિમંડળમાં અમેરિકા આવ્યો હશે ત્યારે અમેરિકન લેખકો સાથે થયેલી મૈત્રીનાં સ્મરણો) પાઠવ્યા છે '

આ વાત પોલીવોયે અનેક લોકોની મંડળી સમક્ષ જાહેરમાં કહેલી -સાચા જૂઠાનો સવાલ જ ન હતો

એ પછી પોલેવોય ગદ્દિયા પાડતો ફર્યો. એ પછી ૨૦મી પાર્ટી કોન્ગ્રેસ (૧૯૫૬) મળી એ પછી પોલાન્ડના જ્યુ-કમ્યુનિસ્ટ પત્રે જાહેર કર્યું કે વરસો પહેલાં કવિઓનું ખૂન કરવામાં આવ્યું હતું — બર્ગેલ્સન અને ફેફરની જેમ. ધરપકડ, માર-અત્યાચાર ને મોત!

હોવર્ડ ફાસ્ટ કહે છે:

"કદિ મૂંગો ન કરી શકાય એવો, કાળ અને ઇતિહાસનો, ન્યાય માનવીઓ અને કલાકારોનાં ખૂનો કરનારાની જ પાસે નહિ, પરંતુ બોરિસ પોલેવોય જેવાનાં હૃદયને ભ્રષ્ટ કરનારા સત્તાધારીઓ પાસે ય જવાબ માગ્યા વિના નહિ રહે...."

(હોવર્ડ ફાસ્ટના બોરિસ પોલેવોય ઉપરના પત્રમાંથી:)

"મેં સવાલો પૂછ્યા છે, માનવીના જીવન અને મૃત્યુ સાથે સંબંધ ધરાવતા, હેબતું કરી દે એવા મુદ્દાઓ મેં ઉપસ્થિત કર્યા છે. શું એ બધાનો કોઈ જવાબ નથી? શું અમે બાળકો છીએ કે મૂરખો છીએ કે અમારી આગ્રહભરી અરજીઓને હમેશાં કેવળ તોછડાઈભર્યા શબ્દાળાપમાં ફગાવી દઈ શકાય? જ્યુ લેખકોને તમારી સરકારે શા માટે મારી નાખ્યા, શા માટે હજી બુલ્ગાનિન જ્યુ-દ્વેષનો ઉપયોગ એની પરદેશ-નીતિના એક ભાગ તરીકે કરે છે. શા કારણે જ્યુ-દ્વેષનો આખો સિદ્ધાન્ત તમારે ત્યાં પેદા થયો, અને 'કોસ્મોપોલિટાનિઝમ'ના ઓઠે એનો ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે?

"સ્તાલિનને હાથે જે અપૂર્વ લગાતાર કતલો થઈ છે તેના વિશે કેવળ કહી નાખવું કે એ તો 'વ્યક્તિપૂજાવાદ'નું પરિણામ છે, એના કરતાં વધુ સમજદારી પૂર્વકનો જવાબ આપવો શું તમારી સરકાર અને તમારી જાત માટે શક્ય જ નથી!

નેટબાય બ્રેડ એલોન' (નવલકથા) ના બચાવમા અમે કેમ તમારો અને ઇસાકોવ અને એવા બીજાઓનો જવાબ સાંભળવા પામતા નથી? કદાચ એ પુસ્તક નકામુ હશે પરંતુ લેખક તરીકેના એના અધિકારોનું રક્ષણ ન થવુ જોઇએ? ફેફર શી રીતે મરી ગયો એ બાબત કેમ કોઇ અમને કશુ કહેતું નથી?

● 'પોલાંડવાસીઓએ અમને ખબર આપી છે કે પોલાંડના આંતરિક ઘર્ષણમાં પોતાનું પલ્લુ નમાવવા ખુદ કુંમ્ચોવે જ જ્યુ-દ્વેષની નીતિનો અમલ કર્યો હતો! આનો સાફ સાફ ઇન્કાર કેમ કોઈ કરી નથી શકતું?"

ઇલિયા એહરેનબુર્ગ

(સસ્મરણ ગ્રથ – 'પીપલ, ઇયર્સ, લાઇફ'માંથી)

"સ્વભાવે હુ 'શકાખોર ટોમસ' છુ ૧૯૨૦ માં અને ૧૯૨૧માં મારા મનમાં ઘણી બધી આશકાઓ હતી સ્વાભાવિક રીતે જ હુ સૌથી વધુ વિચાર કલાના ભાવિ અંગે કરતો હતો એક વાર મે મારી શકાઓ વિષે લુનાચારકીને (તે સમયે સોવિયેત સરકારના શિક્ષણ–સરકાર પ્રધાન) વાત કરી એણે જવાબ વાળ્યો કે સામ્યવાદે એકરૂપતા નહિ બહુવિધતાને જન્મ આપવો જોઈએ, અને કલાકારનુ કામ કોઈ અમુક એક ઢગે થઈ શકે એવુ હોતુ નથી એણે દેર્ઝોમોદો (ગોગોલના 'ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ'માના પોલિસ)નો ઉલ્લેખ કર્યો કે તે કલાના સ્વભાવને જ સમજી શકે એમ ન હતો એકાદ વરસ બાદ, 'ધ પ્રેસ એન્ડ ધ રેવોલ્યુશન' નામના પત્રમાં એક લેખ છપાયો ત્યારે ય લુનાચારકીએ ઉપરની જ વ્યાખ્યા દોહરાવી હતી એણે જો કે કહ્યુ હતું કે વચગાળાના સમય દરમ્યાન સેન્સરશીપની જરૂર ખરી અને સ્પષ્ટતા કરેલી કે 'પરંતુ જે માણસ એમ કહે છે કે મુક્તવાણી અંગેના તમારા બધા પૂર્વગ્રહો ખાડામાં નાખો, રાજ્ય નિયંત્રણ આપણી સામ્યવાદી પદ્ધતિમાં અતર્ગત છે, અને સેન્સરશીપ કંઈ ભયજનક ગ્સાયણ

નથી પણ સુવ્યવસ્થિત સામુદિક, સમાજવાદી જીવનનું એક સુપેક્ષ્ય લક્ષણ છે—એટલે કે, માણસ જ્યારે આમાંથી એવો અર્થ તારવે છે કે આલોચના (રિવ્યુ) પોતે જ જાસૂસી માટે પર્યાપ્ત બની જવી જોઈએ; અથવા તો, એ આલોચનાએ કલાકૃતિને આદિ યુગના ક્રાન્તિકારી નમૂના સાથે બળજબરીથી બંધ બેસતી કરી આપવી રહે તો એનો અર્થ એ થયો કે એ માણસ, તમે એને જરા તાવો તો, ગોગોલના દેર્ઝીમોર્દા જેવો જ નીકળવાનો; એને કંઈક સત્તા મળી છે, પરંતુ એમાંથી એ કશું શીખ્યો નથી—સિવાય કે તિરમારખાંની જેમ દાદાગીરી કરતા ફરવું ઉપરાંત, લોકોને 'ત્યાં જાવ,' 'અહીંથી હડી જાવ' એમ ફરમાવતા રહેવાનો આનંદ માણવો.

"એ યુગ, મારે માટે, બીજાઓ સાથે નહિ, મારી પોતાની જાત સાથે ઝગડવાનો હતો. માગ મનમાં, ત્યારે, ઘણો બધો ગુંચવાડો હતો. હું 'ઔદ્યોગિક સૌંદર્યવાદ' અને 'આયોજિત અર્થતંત્ર'નો પક્ષકાર હતો .. ..ત્યાં, હું ઘણી વાર મારી જાતને પૂછતો હતો કે નૂતન, વધુ બુદ્ધિપૂર્ણ, અને વધુ ન્યાયયુક્ત સમાજમાં માનવ સ્વભાવો—લક્ષણોનાં વિરાટ વિવિધતાને કેવું સ્થાન હશે? હું જ જેને પ્રશંસી રહ્યો છું એ નવું—નવું યંત્ર શું કયાનું સ્થાન પડાવી નહિ લે? શું ટેકનોલોજી (યંત્ર-વિદ્યા) જ પેલી માનવીય ઊર્મિઓને—ભલે, કેટલીક વર, એ તકનીક આપતી હોય તોય, માનવ જાતે જેને પ્રિય લેખી છે એને,—છૂંદી નહિ નાખે? .૧૯૨૧માં મેં સેવેલી અનેક શંકાઓ જીવને ખોટી પાડી છે —ઘણી બધી, પણ તમામ ખોટી પડી છે એમ તો નહિ જ"

મોસ્કો : ૧૯૩૭-૩૯ :

આ વરસોમાં કેવળ સ્પેન જ એવું સ્થળ ન હતું જ્યાં માનવીઓ અને એના વિચારો ભયમાં મુકાયા હોય ..એમ કહી તે ઉમેરે છે)—"૧૯૩૭ના ડિસેમ્બરની ૨૪મીએ અમે (એહરેનબુર્ગ અને તેની પત્ની લ્યુબા) મોસ્કો આવી પહોંચ્યાં. ..બાદ, અમારા ઓરડામાં, મારી દીકરી ઇરિના મને અડેલી ઝૂકીને પૂછવા લાગી: 'ખરેખર તમે કશું જ જાણતા નથી?'

એણે અને એના પતિ લાપિતે અમને અરધી રાત સુધી વીતતે વાતો કરી માહિતગાર કર્યા...નામોનો પ્રચંડ ધોધ જાણે! અને એ દરેકને અંતે એક જ મમરો: " અને પછી...એને એ લોકો ઉઠાવી ગયા!"

" બીજે દિવસે હું 'પ્રાવદા'ની ઓફિસે ગયો—મિખાઈલ એફ્રોમોન્દોવિચ ભભકદાર ઓફિસમાં બેઠો હતો. એણે મને જોતાં જ પૂછ્યુ: 'તારે શું કામ (વિદેશથી) પાછા આવવું પડ્યુ?' મે કહ્યું 'મને આરામની જરૂર હતી; અને હું લ્યુમાને લઈ લેખક સંઘની પરિષદમાં હાજરી આપવા આવ્યો છું' એણે બગાસું ખાતાં પૂછ્યું: 'લ્યુમાએ ય અહીં ઘસડાઈ આવવાનું કર્યુ?' અને મે એને તેરુએલની વાત કરી, એની પત્ની લિઝા અને મારીઆ ઓસ્તેનની વાત કરી ગમે તે કારણ હોય પણ એ મને એની ઓફિસની બાજુની મોટી બાથરૂમ આગળ લઈ ગયો...એ વધુ વાર મૂંગો રહી ન શક્યો. ને બોલ્યો: 'હું તને એક ગમ્મત કહું. બે મોસ્કોવાસીઓ પરસ્પર મળે છે એક જણની પાસે બાતમી છે: 'એ લોકો તેરુએલને ઉપાડી ગયા છે.' અને બીજો સામું પુછે છેઃ 'એની પત્નીનું શુ?' એમ બોલી તેણે સ્મિત કરી પૂછ્યુ: 'ગમ્મત ભર્યું છે ને?' મે કહ્યું: 'ના!' હું મુંઝાઈ ગયેલો, અસ્વસ્થ બની ગયેલો હતો — ના, એમ કહેવું પૂરતું નથી, હું ખરેખાત કચડાઈ ચૂકયાનો અનુભવ કરતો હતો

" એ વખતે મે ૭ માસ મોસ્કોમાં ગાળ્યા; અને આજે મને ખુશી છે કે હું મોસ્કો આગમ અને શાંતિ માટે ગયો હતો પ્રજાના ઇતિહાસમાં એવા દિવસો આવે છે કે જે — ગમે તેટલા નીકટના મિત્રોના હેવાલોથી સમજવા દોહ્યલા રહી જાય છે — એનો તો અનુભવ જ હોઈ શકે "

* * *

" આજ કાલ સ્તાલિનની વ્યક્તિપૂજા વિષે બોલતાં કેવળ 'પથ' શબ્દ જ ઉપયુક્ત ઠરશે — એના આદિ ધાર્મિક અર્થમાં લાખો કરોડો માનવીની મનોસૃષ્ટિમાં સ્તાલિન પૌરાણિક દેવ જેવો બની ગયો હતો;

ફરી ફરીને એનું નામ ભક્તિભાવે ઉચ્ચારતો હતો; પ્રત્યેક માનવીને એ વાતની ખાત્રી થઈ ગઈ હતી કે હિટલરી હલ્લા અને પતનમાંથી એ જ એકમાત્ર બચાવવા શક્તિમાન હતો.

" અમે પોતે ય એ વાત સ્વીકારી બેઠા હતા – કદાચ અમે એ રીતે ઇચ્છયું હતું એથી જ કે કમ્યુનિસ્ટો અને સોવિયેતના બુદ્ધિજીવીઓ ઉપર જે હલ્લાઓ થતા હતા તેની સ્તાલિનને જાણ ન હતી વસેવોલોદ ઇમીલિએવિચે (મેયરહોલ્ડ) કહ્યું હતું " એ લોકો સ્તાલિનથી છુપાવી રહ્યા છે." એક રાતે ચાલતાં મને પાસ્તરનાકનો ભેગો થઈ ગયો; એ ભારે આવેશમાં આવી હાવભાવ પ્રગટ કરી રહ્યો હતો અને બોલ્યો " કોઈ બસ સ્તાલિનને સાચી વાત જણાવે ."

(અને નાઝીઓ રશિયા ઉપર હલ્લો કરવાની તૈયારીઓ કરી રહ્યાની બાતમી જ્યારે એહરેનબુર્ગે કેમલિનને આપી ત્યારે કોઈને એની માહિતી જોઈતી જ ન હતી, એમ જણાવી તે ઉમેરે છે –) " હજી મને વિશ્વ સ હતો – મને હતું કે સાચી હકીકતો એકઠી કરવાથી નીતિ નક્કી કરવામાં મદદ મદદ મળે છે પરંતુ વાત ઊલટી જ હતી – નક્કી થયેલી નીતિ બંધ બેસતી હોય એટલી જ માહિતીની તેમને જરૂર હતી "

" ૧૯૩૮ માં એક લેખક પાંચ વર્ષનો હતો તે હમણાં મને મળ્યો. એણે મને કહ્યું 'હું તમને એક સવાલ પૂછુ ? તમે શી રીતે જીવતા રહી ગયા, કહો તો ?' હું એને શુ કહી શકુ ? મે હમણા જ એ વિષે લખ્યુ છે કે હું પોતે જ જાણતો નથી જો હું ધર્મમાં શ્રદ્ધા ધરાવનારો હોત તો મે મોટે ભાગે એને એમ કહ્યુ હોત કે ઈશ્વરના પથ અગમ્ય છે મારાં આ સસ્મરણોના આરભમાં જ હું લખી ગયો છુ કે – માનવીનું ભાવિ, ગૈનરજની રમતને નહિ લૉટરીને વધારે મળતું હતુ

હું ત્યારે ૪૭ વરસનો હતો – આધ્યાત્મિક પકવન માગેનો કાળ. હુ જાણતો હતો કે ઠીક ભયકર ચીજ બની હતી, તેમ છતાં સાથોસાથ એ ય જાણતો હતો કે ન હું, ન મારા મિત્રો, સમસ્ત રુસી પ્રજા ઑક્ટોબર (ક્રાંતિ) નો ઇન્કાર કદિ ય કરી શકીએ એમ છીએ. વ્યક્તિઓના

ગુનાઓ અને એ વખતે બનેલી અનેક જુગુપ્સાભરી ઘટનાઓ અમારા સુરેન્દ્ર પર તુ મહાન માર્ગથી અમને દૂર ધકેલી દઈ શકે. એમ નથી. એવા ય દિવસો ગુજર્યા છે જ્યારે જીદગી મને અકારી થઈ પડેલી, પરંતુ ત્યારે ય મને એટલી જાણ હતી કે અમે અમારો પથ સાચો પસંદ કર્યો છે

"ના, અમારા પાયાના સિદ્ધાન્તો ઉપર એવો કોઈ ફટકો પડયો નથી. મારી પેઢીનાં માનવીને માથે સારો એવો ફટકો પડ્યો છે – કેટલાક મૂઆ, અને બીજા મરે ત્યાં લગી એ દિવસો યાદ કરશે.

"મે એ જોયુ છે કે પ્રગતિશીલસમાજમા નવતર વિચારોને વરેલા કહેવાતા લોકોએ પોતાના અંગત સ્વાર્થ માટે કેવાં અપ્રામાણિક કૃત્યો કર્યા છે,–બિરાદરોને અને મિત્રોને છેહ દીધો છે, પત્નીઓએ પોતાના પતિઓનો અસ્વીકાર જાહેર કર્યો છે, અને બુદ્ધિશીલ પુત્રોએ તેમના દુર્ભાગી પિતાઓની ઉપર જુઠા આળ ઓઢાડ્યા છે"

× × ×

"મે એ વાતની પ્રતીતિ કરી છે કે લોકો ઉપર એવા આરોપો લાવવામા આવ્યા છે કે જે કૃત્યો તેમણે કદી કર્યા ન હોય, કરી શકે એમ જ ન હોય હું મારી જાતને અને બીજાઓને પૂછતો હતો: 'શાથી આવું?' અને કોઈ જ એનો જવાબ આપી શકતું નહિ અમે સૌ અંધકારમા હતા."

× × ×

(૧૯૪૦ ના ઉનાળામા મોસ્કો પાછા ફર્યા બાદ)

"મને મોસ્કો-લેખકોની એક સભામાં આમંત્રવામાં આવ્યો હતો ...સ્તાલિને એ સભા બોલાવી હતી એમાં એણે એવદિએન્કોને 'દુશ્મન' તરીકે ઓળખાવ્યો, અને નિકોલાવના 'ધ સ્નોસ્ટોર્મ' અને કાતેયેવના 'ધ વિલ્સ હાઉસ' – બન્ને નાટકોના છોતરાં ઉડાવ્યાં લેખક

સમયમાંથી એરેન્બુર્ગની બરતરફીના ઠરાવને માટે મત આપવાનો હતો અનેક લેખકોએ, એક બીજાથી ચઢી જાય એવી, લિઓનોવ અને કાતેએવની બદનામી કરી. હું આમ ભની ગયો યુદ્ધ દૂરનું હતું છતું સ્તાલિનને અમારા બળની એટલી બધી નિરાંત હતી કે એ (હિટલરી જોખમના) દિવસોમાંય સાહિત્ય-આલોચનામાં સમય આપી શકે ! ”

× × ×

કોણ જાણે છે કે અમે એ વરસોમાં કેટકેટલા એકલવાયા હતા ! ઘણાં બધાં ભરણો થતાં બદૂકો અહીં-તહીં ગર્જવા માંડી હતી રેડિયો રાતદિવસ ચિત્કાર્યા કરતો હોય, પરંતુ માનવ-કંઠ, ગમે તેમ પણ, અદૃશ્ય બન્યો હતો એવી કેટલીય વાતો હતી કે આપણાં પ્રિયતમ સ્વજનો પાસે ય આપણે કબૂલી ન શકીએ કવચિત્ એકવાર અમે એકાદા દોસ્તનો પંજો, હંમેશ કરતાં વધારે ઉષ્માપૂર્વક, દબાવતા હતા—અમે બધા મહાન મૌનના ષડયંત્રનાં સભ્યો હતાં

" મે જાણી લીધું કે—મારે દાંત ભીસીને જીવવાનું હતું, સૌથી મુશ્કેલ કલા— મૌનની કલા સિદ્ધ કરીને !

બુદ્ધિજીવીઓ અને ક્રુશ્ચોવ

(૧૯૬૨ ડિસેમ્બર ૧૭ મી : ૪૦૦ લેખકો – કલાકારો – બુદ્ધિજીવીઓની બેઠકમાં)

ઈલિયા એહરેનબુર્ગે કહ્યું કે " મોડર્ન કલાકારો પ્રત્યાઘાતી હોવા જ જોઈએ એવું નથી. દા. ત પિકાસો અને માયકોવ્સ્કી."

અર્ન્સ્ટ નિઝવેસ્ત્ની (શિલ્પી)એ ક્રુશ્ચોવને ઉદ્દેશી કહ્યું : " તમને મારું કામ ન ગમે, પણ સોવિયેતના વિખ્યાત વિજ્ઞાનીઓ — કાપિત્સા અને લેન્દાઉનો મને હુંફાળો ટેકો છે "

ક્રુશ્ચોવ બોલી ઊઠયો : " એને કારણે અમે કાપિત્સા અને લેન્દાઉને વખાણીએ છીએ એવું નથી "

એવતુશેન્કો નિઝ્વેસ્ત્ની મદદે ધાયો : " આ (નિઝ્વેસ્ત્ની) ૧૪ ગોળાઓ એના શરીરમાં લઈને યુદ્ધમાંથી પાછો આવ્યો છે; મને આશા છે કે ઘણાં વધુ વરસ જીવશે અને કલાની અનેક વધુ સુંદર કૃતિઓ સર્જી જશે "

ક્રુશ્ચોવે જવાબ વાળ્યો : " કહેવત છે કે યમરાજ જ ખૂંધાને સુધારે છે."

એવતુશેન્કોએ ફક્ દઈને ઠપકાના સૂરે કહી નાખ્યું :

" હું આશા રાખું છું, કામરેડ ક્રુશ્ચોવ, કે માણસને સુધારવા કબરનો જ ઉપયોગ કરવો પડે એ દિવસો આપણે વટાવી ગયા છીએ. '

પ્રથમ તો, સૌ સ્તબ્ધ થઈ ગયા, પણ તરત જ શ્રોતાઓએ તાળીઓથી સભાગૃહ ગજાવ્યું

અને, ક્રુશ્ચોવ પણ જોડાયો—તાળીઓમાં !

એલેક્ઝાન્દર સર્ગીવિચ યેસેનિન – વોલ્પિન

– ૧૯૨૫માં આત્મહત્યા કરનાર સોવિયેતના મહાન કવિનો પુત્ર

– માર્ક્સવાદનો વિરોધી દોસ્તોયેવ્સ્કીની શાખાનો રાજકીય – સામાજિક અરાજકતાવાદી તત્ત્વચિંતક અને કવિ

– ૧૯૫૯માં લખાણો ગુપ્ત રીતે વિદેશ મોકલી આપ્યા × સાથેના પત્રમાં લખ્યું

> " પરિણામોની મને પડી નથી રશિયામાં શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિ જીવી તરીકેનો મારો દાવો નથી આ સાથે મે જે લખાણુ મોકલ્યુ છે તેમાં કશુ નવુ નથી પરંતુ રશિયામાં જે કોઈ અભ્યાસી, પોતાના ચિંતનને અંતે, તાત્ત્વિક-દાર્શનિક મંશયવાદ ઉપર આવી પહોંચે તે પોતાની જાતને નવા કોલબસ તરીકે ગણી શકે ખરો—અલબત્ત, કોલબસ કાંઈ મોટો માણસ ન હતો
>
> રશિયામાં છાપવાની સ્વતંત્રતા નથી, પણ કોણ કહી શકશે કે વિચારવાની સ્વતંત્રતા નથી ?"

આ અરસામાં જ યેસેનિન – વોલ્પિનને જેલમાં નાખવામાં આવ્યો હતો અલબત્ત, રાજદ્વારી ગુનેગાર નહિ (એવા તો કોઈ હુવે જેલમાં છે જ નહિ ! કેમકે હોઈ શકે જ નહિ !–માટે) ' માનસિક અસ્થિર ' ગણીને પરંતુ આ કાંઈ એની પહેલી ધરપકડ ન હતી સ્તાલિને એને કારાગૃહમાં દેશનિકાલ કર્યો જ હતો સ્તાલિનના મૃત્યુ બાદ તેને મુક્તિ મળી હતી, પરંતુ ફરી પોતાની એજ સ્થિતિ થવાની છે એની ઝાંખી તેને થઈ ગઈ હતી ૧૯૫૮માં એક કાવ્યમાં આ લાગણી પ્રગટ કરેલી

*

આ લેખક પોતાને રાજકારણી, સામાજિક અરાજકતાવાદી તરીકે ઓળખાવતો હતો અને કહેતો કે ' આજના યુગમાં રશિયામાં એનો

× A Leaf of Spring A Praeger N 3 (૧૯૬૧)

વ્યવહારુ અમલ કરવા જતાં તો ભયંકર અનુશ્વરના, લૂટારુ વૃત્તિ અને ભાષણખોરી જ પ્રગટે! અને એનુ પરિણામ તકરારોમાં આવે!'

અને તે પોતાની જાતને એ રીતે સાંત્વન આશ્વાસન આપતો હોય છે —

• આદર્શોનું કામ કાંઈ વ્યવહારગમ્ય બનવામાં નથી સુંદર પણ અપ્રાપ્ય આદર્શો આપણી નૈતિકતા ઉપર કેટલીક અસર મૂકી જાય તો બસ છે.

વોલ્પિનનો આદર્શ સ્વાતંત્ર્ય છે, અને સ્વાતંત્ર્યની એની સમજ પણ એવી જ છે સ્વાતંત્ર્ય એ તો ખાલી જગા-અવકાશ છે દરેક વ્યક્તિ પોતને પ્રિય જે કાંઈ હોય તેનાથી પોતા પૂરતો એ અવકાશ ભરી દે છે

એની આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિમાં કોઈ પણ પ્રકારની સરમુખત્યારી — બૌદ્ધિક કે ઇતર — ને સ્થાન જ નથી એને મન સ્વાધીનતા એટલે વ્યક્તિની સ્વાધીનતા જ છે — **આદર્શોની** સ્વતંત્રતા નહિ. ગઈ કાલના પ્રથમિક દશાના સર્વસત્તાવાદના સત્રોની એને પડી નથી, પરંતુ આવતી કાલ કે જ્યારે કમ્યુનિઝમનું અસ્તિત્વ મટી ગયું હશે, અને માનવજાતે, દરેક વ્યક્તિએ, જેનો સામનો કરવો પડે છે એ સાચી સમસ્યાનો ઉકેલ અણુવાનો હશે

અને પોતે જ સ્વીકારી લે છે કે —

"સ્વાધીનતાની મારી સમજ, અનમત, નકારાત્મક જ છે ભાષણખોરો તો પ્રજાના મનમાં ગુચવાડો પેદા કરી, એના ભોગે, પોતાનાં હિત સાધી લેવા મથતા હોય છે એ લોકો તો કુકરની જેમ ભૂકવા ઉપરાંત કૈં જ કરી શકતા નથી

"પરંતુ અત્યાક્ષરી વાણીમાં ગોઠવવા ટેવાયેલા આ લોકોની ભાષાથી આપણે આપણી જાતને મુક્ત કરી લેવી જોઈએ અને સ્વાધીનતાની સમજ માટે વૈજ્ઞાનિક અભિવ્યક્તિ શોધી કાઢવી જોઈએ '

પરિચય

બોરિસ પાસ્તરનાક : (૧૮૯૦ – ૧૯૬૦)

રશિયાની ક્રાંતિ સમયની મહાન ફ્યુચરિસ્ટ – સિમ્બોલિસ્ટ કવિ-ત્રિપુટી: સર્જી એસેનિન, માયકોવ્સ્કી તથા પાસ્તરનાક

૧૯૦૫ની ક્રાંતિ વખતે, પંદર વર્ષની વયે, કિશોર પાસ્તરનાક તેમાં ઝંપલાવી પડેલો. ૧૯૧૭ની ક્રાંતિ સુધીમાં તો, એન કેન પ્રકારે, કેવળ રાજકીય સત્તા કબજે કરીને દુનિયાને પલટનારી ક્રાંતિમાંથી આસ્થા ઊઠી ગયેલી. ૧૯૧૮ માં તેણે Without Love (ટૂંકી વાર્તા) લખી અને ૧૯૫૬માં લખેલી ડૉ. ઝિવાગો (નવલકથા) વિદેશમાં પ્રગટ થઈ; આ ૩૮ વર્ષ દરમ્યાન તેની એક જ શ્રદ્ધા કાયમ રહેલી :

“ **માનવી જીવવા માટે સરજાયો છે, નહિ કે જીવવાની** તૈયારી કરવા.” આવો આ કવિ ૧૯૩૨ સુધીમાં રશિયાનાં બુદ્ધિજીવીઓનો અત્યંત લાડકવાયો કવિ બની ગયો હતો – ચાર કાવ્ય સંગ્રહો, ઉપરાંત વાર્તાના બે ગ્રંથો તથા આત્મકથા પણ (૧૯૩૨ માં) પ્રગટ થઈ ચૂકી હતી. ૧૯૩૦ સુધીમાં આ કવિની કૃતિઓ મોસ્કો વિદ્યાલયમાં ભણાવાતી હતી. પરંતુ એ પછીના ‘ સ્તાલિનયુગ ’માં આ ‘ સિમ્બોલિસ્ટ ’ કવિને માટે કલમ ચલાવવી અશક્ય બની ગઈ!

અને મોટે ભાગે તે પ્રશિષ્ટ યુરોપી કવિઓના અનુવાદો કરતો રહ્યો...

આ પૂર્વે જ એના મેધાવાન સાથી કવિઓ – એસેનિન તથા માયકોવ્સ્કી આત્મહત્યા કરી ચૂકેલા હતા. ત્યારે આ કવિ મૂક પ્રતિકારની અદ્ભુત શક્તિ કેળવીને રાજ્યદૂત અને યમદૂતને દૂર રાખી શક્યો. આજે, પાસ્તરનાક નવા ઉઘાડના કવિઓની પરમ પ્રેરણા અને શ્રદ્ધાનું પ્રતીક બની ગયો છે...

મિખાઈલ શોલોખોવ :

સોવિયેત સાહિત્યકારોમાંય, વિદેશોમાં સૌથી વધુ વિખ્યાત છે. 'કવાયટ ફ્લોઝ ધ દોન' અને 'ધ દોન ફ્લોઝ હોમ ટુ ધ સી' એ કોઝાક પ્રજાની મહાન નવલકથા છે – તોલ્સતોયકૃત 'યુદ્ધ અને શાંતિ'ની જેમ. એ એક ઉત્તમ નવલકથા હોવા છતાં, જેનું બહુ ડિમડિમ વગાડવામાં આવે છે તે 'સમાજવાદી વાસ્તવતાવાદ'નું એમાં કોઈ પ્રતિબિમ્બ નથી. છતાં સોવિયેત રશિયામાં આરંભથી તે આજ લગી એનું સાચા સમાજવાદી લેખક તરીકે બહુ માન રહ્યું છે. (જો કે એણે પોતે જ ઝેકોસ્લોવાકિયાના પત્રકારને મુલાકાત આપતાં એવું કહેલું કે સમાજવાદી વાસ્તવના શું છે હું જ જાણતો નથી!)

આ નવલકથા ઉપરાંત એની બીજી મોટી નવલકથા તે 'વર્જિન સોઈલ અપટર્ન્ડ' – જેમાં દોન નદીના કોઝાક પ્રદેશમાંના સમૂહ ખેતરોનું આલેખન છે. આ નવલકથા પણ બે ભાગમાં છે. પહેલો ખંડ ૧૯૩૨ માં પ્રગટ કરેલો : બીજો ખંડ ૧૯૬૩માં!

પરંતુ ખૂબીની વાત એ છે કે – પોતે સમૂહ ખેડુનો ઉપર થયેલા અત્યાચારો જોયા જાણ્યા છે; અને ૧૯૩૬ માં સ્તાલિનને પત્ર લખી એને વિષે ધ્યાન ખેંચેલું ય હતું; પરંતુ તેનો એક અંશ આ નવલકથામાં દેખા દેતો નથી!

આ લેખકે નવલિકાઓ તથા યુદ્ધનાં રેખાચિત્રો પણ લખ્યાં છે.

શોલોખોવ કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીમાં ૧૯૩૨ માં જોડાયો અને સોવિયેતની લોકસભામાં સભ્ય પણ છે પરંતુ તેણે લેખક–સંઘમાંય સીધા સત્તાધારી બનવા કરતાં હમેશાં બધાથી પર હોવાનો, અને સૌની ટીકા કરવાનો અધિકાર મેળવી લીધો છે — ભાગ્યે જ કોઈ લેખક એને સંતોષકારક લાગ્યો હશે. ખાસ તો, લેખકની પડતી વખતે જ એ ફટકો વીંઝવાનું પસંદ કરે છે. દા. ત. ફાદેયેવ સિમોનોવ, સુર્કોવ – સૌની પડતી વખતે એણે ઝાટકણી કાઢેલી!

પરંતુ આ બધા છતાં, અને, એણે ત્યાથી 'પર' ભૂમિકા જાળવી રાખી હોઈને, તેનાં લખાણોમાં તે બીજા કરતાં ઓછો સત્તાત્મક રહ્યો છે – તેમાંય કેટલાક પ્રજાજીવનના ચિત્રોના આલેખનમાં એ ઉમદા કલાકાર પણ નીવડયો છે.

*

ઈલિયા એહેરેનબુર્ગ

૭૨ વર્ષની બુઝર્ગવયનો આ લેખક જ્યૂ – યહૂદી છે : નવી પેઢીનો એક માત્ર જીવનો સેતુ છે. ક્રાંતિ થયા પછી જિંદગીનો ઘણો મોટો ભાગ તે પશ્ચિમમાં – તેમાં ય ખાસ પારિસમાં – રહ્યો છે; (એમ તો, આંતર-વિગ્રહનાં વરસો (૧૯૧૮ – ૨૦) દરમ્યાન તે 'લાલ' અને 'સફેદ' ક્રાંતિકારી અને ક્રાંતિ વિરોધી પ્રદેશોમાં પૂરા ભય નીચે રહ્યો હતો.) અને વિદેશ નિવાસ દરમ્યાન એ રશિયામાં યથેચ્છ રીતે જા–આવ કરી શકતો હતો.

એહરેનબુર્ગની વિખ્યાત નવલકથાઓ : 'જોલિયો જુરેનિતો' (૧૯૨૨,) 'ધ લવ ઑફ જીન ને' (૧૯૨૪), 'ધ ફોલ ઑફ પારિસ' (૧૯૪૧), 'ધી સ્ટોર્મ' (૧૯૪૮), 'ધ નાઈન્થ વેવ' (૧૯૫૨), 'ધ થૉ' (૧૯૫૪), ધ સ્પ્રિન્ગ' (૧૯૫૬) વગેરે છે.

પરંતુ એની છેલ્લી કૃતિ : આત્મકથા (People, Years and Life) માં તેણે આજની સત્તાને ખૂંચે એવાં વિધાનો કરેલાં છે. (દા. ત. સ્તાલિન-યુગના અત્યાચારો વખતે આજના સત્તાધારીઓ મૂંગા રહ્યા હતા – વગેરે। વળી તેણે પોતાને બીજા બધા કરતાં વધુ 'શાણો' હોવાનું પણ સૂચન કર્યું છે. બીજાઓ સ્તાલિનને મદદ કરતા હતા ત્યારે એ મૂંગો રહી જતો હતો – એ અર્થમાં.) પણ એણે પોતે જ એવું ય કહી નાખ્યું છે કે મેં હજી પૂરેપૂરું સત્ય લખી નાખ્યું નથી।

નવાઈની વાત એ છે કે સ્તાલિનયુગ દરમ્યાન આ લેખકે ઘણું બધુ જોયાં – જાણ્યા છતાં મૂગાં રહેવાનું વધુ પસંદ કર્યું હતું; સ્તાલિનની ખુશામદ પણ કરી હતી. પણ ક્રુશ્ચેવની સત્તા આવતાં વેંત તેણે હવા

પલટાતી જોઈ લીધી અને નવા ઉત્થાનને પુષ્ટિ આપતી નવનકથા 'Thaw' લખી, બાદ અનેક લેખો દ્વારા સાહિત્ય અને વાસ્તવવાદ અંગેની ચર્ચાઓ નવી દૃષ્ટિએ શરૂ કરી

છેલ્લા થોડા સમયથી ક્રુશ્ચોવે સાહિત્ય – કલા ઉપર નવેસરથી કોરડો વીંઝવાનો આરંભ કર્યો છે ત્યારે એહ્રેનબુર્ગે નવમતવાદીઓને પણે ઊભા રહેવાનું – ક્યાંક આગળ પડી એમને ઉત્તેજન આપવાનું, ક્યાંક એમનો બચાવ કરવાનું ય કર્યું છે આમ તેણે ક્રુશ્ચોવની ખોફગી વહોરી લીધી છે

યુરોપના અનેક પરિબળો સાથે તે વણાયેલો છે, તથા પોતે સર્જક હોવા ઉપરાંત સારો એવો અભ્યાસી વિવેચક પણ છે, ઉપરાંત, ચિત્રકલાનો અચ્છો ઉપાસક છે આથી તેના લોહીમા એકાંગી અંધ સૂત્રવાદ કરતાં 'કોસ્મોપોલિટન' વલણ વિશેષ છે અને એણે ઘણાં સમયથી ફરી ફરીને એટલું તો રટયા કર્યું છે કે સોવિયેતના કલાકારો – લેખકોને પ્રયોગો કરવાની સારી એવી સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ વળી સ્પુતનિક અને અવકાશ – ઉડ્ડયનોની જ પાછળ ગાંડા બનેનાને તેણે ચીમકી આપીને, સોવિયેતની પદ્ધતિમાં ખૂટતા માનવતાનાં લક્ષણોની ય સૂચના કરી લીધી છે

મેક્સિમ ગોર્કી (૧૮૬૮–૧૯૩૬)

– વિશ્વવિખ્યાત ક્રાંતિકારી લેખક

–૧૯૨૯ સુધી તો તે લેનિન અને તેની ક્રાંતિ–પદ્ધતિનો કટ્ટર વિરોધી હતો. વિદેશી સત્તાઓએ રશિયાને ઘેરો ઘાલ્યા બાદની પરિસ્થિતિમા તે લેનિન તરફ ઢળ્યો. વધુને વધુ જવાબદારીઓ ઉપાડતો થયો, સ્ટાલિનની પદ્ધતિઓએ અકળાતો અને અવારનવાર અવાજ કાઢતો — છતા મુખ્ય તો સત્તા સાથે સમાધાન કરી, થાય તે કરવા મથતો રહ્યો.

–'સમાજવાદી વાસ્તવવાદ'નો સર્જક (પાછળથી સ્તાલિન — ઝ્દાનોવે એની વિકૃતિ કરી), એના મૃત્યુની ઘટનામાં સ્તાલિનની જવાબદારી મનાય છે

એલેક્સી તોલ્સતોય (૧૮૮૨–૧૯૪૫)

– ક્રાંતિના આરંભના વર્ષોનો અગ્રણી નવલકથા લેખક : 'પીટર ધ ગ્રેટ,' 'રોડ ટુ કાલ્વેરી' વગેરે.

ઈવાન બુનિન (૧૮૭૦–૧૯૫૭)

– ક્રાંતિ બાદ વિદેશ જઈ વસેલો તેજસ્વી વાર્તાકાર

એલેક્ઝાન્દર કુપ્રિન (૧૮૭૦–૧૯૩૮)

–'યામા' વગેરેનો મશહૂર લેખક

–ઝ્દાનોવ યુગમાં 'અદૃશ્ય' થયો !

લિયોનિદ આન્દ્રેયેવ (૧૮૭૧–૧૯૧૯)

– ક્રાંતિ બાદ વિદેશ જઈ વસ્યો.

એલેક્ઝાન્દર બ્લોક (૧૮૮૦–૧૯૨૧)

– રશિયન 'સિમ્બોલિસ્ટ' મશહૂર કવિ

સર્ગેઈ યેસેનિન (૧૮૯૫–૧૯૨૫)

–રશિયન 'સિમ્બોલિસ્ટ' કવિ

–૧૯૨૫માં આત્મહત્યા

આન્દ્રેઈ બેલી

– સિમ્બોલિસ્ટ કવિ

વ્લાદિમિર માયકોવ્સ્કી (૧૮૯૩–૧૯૩૨)

– રશિયન ' ફ્યુચરિસ્ટ ' તેજસ્વી અગ્રણી કવિ

– આત્મહત્યા ૧૯૩૦માં.

ઈસાક બાબેલ (૧૮૯૪–૧૯૪૧)

– જન્મે જ્યૂ ઝારના જ્યૂ વિરોધી હલ્લા, અને આંતર વિગ્રહ દરમ્યાન વ્હાઈટ આર્મીના જ્યૂ વિરોધી અત્યાચારોનો અનુભવ.

– અંતરવિગ્રહમાં પોલાંડ સામેના યુદ્ધ દરમ્યાન બુદ્યોનીની ટુકડીમાં રાજદ્વારી અધિકારી;

– ' નેચરાલિસ્ટ ' વાર્તાકાર.

– યેઝોવ યુગનો શિકાર : ૧૯૩૪માં ગિરફ્તાર; ૧૯૪૧માં કોન્સેન્ટ્રેશન કેંપમાં મોત.

– ૧૯૫૭માં એની મૃત્યોત્તર પુનઃપ્રતિષ્ઠા.

મિખાઈલ ઝોશેન્કો (૧૮૯૫–૧૯૫૮)

– પ્રખર કટાક્ષ-વાર્તા લેખક : ગોગોલની અસર.

– ઝ્દાનોવનો શિકાર (પાસ્તરનાક, આખ્તામોવા સહિત) (૧૯૪૬)

– ૧૯૫૮માં ' ક્ષમારહિત ' ' પશ્ચાત્તાપ રહિત,' ' સન્માન-રહિત ' મૂઓ.

[૧૯૨૯માં પ્રથમ વાર્તા સંગ્રહ Sentimental Tales]

પી. રોમાનોવ (૧૮૮૪–૧૯૩૮)

– રોમાંટિક શૈલીનો નવલકથા-વાર્તા લેખક :

[ઑન ધ વોલ્ગા: ટેન કમાન્ડમેન્ટસ, ધી પેસ ઑફ સિલ્કસ્ટોકિંગ્સ]

—યેઝોવ-યુગમાં અદશ્ય!

લિયોનિદ લિયોનોવ

—દોસ્તોયેવ્સ્કીની શાખાનો વાર્તાકાર ‘ ક્રિટિકલ રિયાલિસ્ટ ’
(વાર્તા : The Thief)

આન્ના અખ્માતોવા

—તેજસ્વી કવયિત્રી
—ઝ્દાનોવનો શિકાર બનતાં મૂંગો પ્રતિકાર (૧૯૪૬)

બોરિસ પિલ્ન્યાક (૧૮૯૪-૧૯૩૯)

—ઑલ રશિયન યુનિયન ઑફ રાઈટર્સનો પ્રથમ ચેરમેન
—૧૯૨૯ ‘ મેહોગની ’ વાર્તા જર્મનીમાં છપાવા માટે સના-
મણી ૧૯૩૮માં ગિરફતાર, કોન્સેન્ટ્રેશન કેમ્પમાં મરણ

એવજેની ઝામ્યાતિન (? -૧૯૩૭)

—ક્રાંતિ પૂર્વે સોશ્યિલ ડેમોક્રેટિક પાર્ટીમાં બોલ્શેવિક પાર્ટીના ગુપ્ત સભ્ય તરીકે.
—૧૯૨૫માં અ ત્મકથાત્મક રેખાચિત્ર – ત્યારે તે બોલ્શેવિક મટી ગયો હતો.
—૧૯૨૯માં એની નવલકથા We પ્રાગમાં છપાતાં ખફા દૃષ્ટિનો ભોગ. (ઓરવેલ કૃત ‘ ૧૯૮૪ ’ની પૂર્વવર્તી નવલકથા !)
[લેખ : ‘ ઑન લિટરેચર, રેવોલ્યુશન એન્ડ એન્ટ્રોપી ’]

એવરબાખ

—RAPPના ત્રણ નેતાઓમાંનો એક (બીજા ફાદેવ, પાનફિરોવ)
—‘ ઓક્ટોબર ’ જૂથનો નેતા :
—પાછળથી હાર !

લિડિયા સેફુલિના :

– નવલકથા વાર્તા લેખક

–સ્તાલિન યુગનાં ૨૦ વર્ષ મૌન બાદ મૃત્યુ ·

(એહરેનબુર્ગની ભવ્ય અંજલિ)

તિખોનોવ

– પ્રૌઢ પેઢીનો કવિ ·

– યુદ્ધ દરમ્યાન લેખક સંઘનો પ્રમુખ (પાછળથી ઢીલો ગણાયો: તેને સ્થાને ફાદેયેવ)

વાસિલી ગ્રોસમાન

– The People Immortal (નવલકથા)

વર્શિગોરા :

– Men with Clear Conscience (નવલકથા)

ફાદેયેવ

– નવલકથા લેખક

– ૧૯૨૯ સુધી RAPPનો અગ્રણી

– ૧૯૩૬ થી ૧૯૪૪ તથા ૧૯૪૬ થી ૧૯૫૬ સોવિયેત લેખક સંઘનો વડો, સ્તાલિન પારિતોષિક સમિતિનો વડો, પ્રકાશન વિભાગનો વડો : સત્તાધારી સાહિત્યકારોનો અગ્રણી

– ૧૯૫૬માં દંભ અસહ્ય બનતાં આત્મહત્યા કરી। [નવલકથા : ધ યન્ગ ગાર્ડ વગેરે]

સુર્કોવ

– યુદ્ધકાળનો કવિ

– ક્રુશ્ચેવ યુગમાં ' નવઉપાડ 'નો સૌથી કટ્ટર વિરોધી પાસ્તરનાકની સતામણી કરનાર ફાદેયેવને સ્થાને લેખક સંઘનો મુખ્યમંત્રી : ૧૯૫૯ માં સુર્કોવને સ્થાને ફેદિન

કોન્સ્તાન્તિન ફેદિન :

– નવલકથા લેખક

– ક્રુશ્ચોવ યુગનો ' સિમ્પરલ ' સત્તાધારી (૧૯૫૯ થી સુર્કોવને સ્થાને)

કોન્સ્તાન્તિન સિમેનોવ

– અગ્રેસર કવિ, નાટ્યકાર, નવલકથાલેખક: યુદ્ધકાળનો અગ્રણી લેખક

– ૧૯૫૩ ના ' ઉઘાડ 'ના આરંભમાં સજાગ.

– ૧૯૫૪ થી ક્રુશ્ચોવપંથી સત્તાધારી સાહિત્યકાર : એહરેનબુર્ગની ' થો ' નો કટ્ટર ટીકાકાર...

– ૧૯૫૭ – ૫૮મા નવા ઉઘાડને ઉત્તેજન આપવાના ગુના (!) માટે બદનામ; આત્મટીકા; શુદ્ધિ પૂરી ન થતાં અમુક સમય ઉઝબેકિસ્તાનમાં નિર્વાસિત!

– ૧૯૬૧માં વળી ૧૭ બુદ્ધિજીવીઓની અરજીમા નવા ઉઘાડને પક્ષે સહી કરવાની હિંમત કરેલી.

રિમર્નોવ

–ક્રુશ્ચોવવાદી સત્તાપક્ષી સાહિત્યકાર

– The Brest Fortress (નવલકથા) નો લેખક

– ૧૯૫૮ માં લિટરરી ગેઝેટનો તંત્રી

– ૧૯૬૧ માં તેને તંત્રીપદેથી હઠાવી તેના મદદનીશને ચઢાવ્યો

કોચેતોવ

– નવસ્તાલિનવાદી સત્તાપક્ષી સાહિત્યકાર

– ૧૯૫૭ માં લિટરરી ગેઝેટનો તંત્રી

– The Yershov Brothers (દુદિન્તસેવની Not by Bread Alone ને જવાબરૂપ નવલકથા ૧૯૫૮)

– ૧૯૬૦–૬૧ પાન્ફેરોવને સ્થાને ' ઓક્ટોબર 'નો સંપાદક :

★

કૉન્સ્તાન્તિન પૌસ્તોવ્સ્કી :(જન્મ ૧૮૯૨ : હયાત)

નવા ઉઘાડનો અગ્રણી પીઢ કવિ – વિવેચક

– ઈઝાક બાબેલનો મિત્ર : સંસ્મરણો આલેખ્યાં.

– સોવિયેતમાં પ્રવર્તતી જ્યુવિરોધી નીતિ સામે પ્રથમ વિરોધ પ્રગટ કરનારામાંનો એક બુદ્ધિજીવી.

– ૧૯૫૬ માં દુદિન્તસેવની નવલકથા – Not by bread alone નો ખુલ્લો ટેકેદાર.

–૧૯૬૭ માં પ્રવાસે જઈ આવ્યા પછી તેનાં સંસ્મરણો સામે ટીકા.

આરિના સ્વેતાયેવા :

– પાસ્તરનાકની મિત્ર લેખિકા : રશિયાથી નિર્વાસિત લાંબા વિદેશ નિવાસ અંતે ૧૯૩૯ માં કુટુંબ સાથે પુનરાગમન. પતિને જેલમાં પૂર્યો, મરી ગયો અને દીકરીને પણ પકડી લીધી; પુત્ર યુદ્ધને મોરચે; અને સ્વેતાયેવાનેય અત્યંત પછાત પ્રદેશમાં એકલ જીવન જીવવા ધકેલી દીધી – જ્યાં ઘરકામ સુદ્ધાં મેળવવું અને ભરણ પોષણ કરવાનું અશક્ય બન્યું. ૧૯૪૧ માં તેણે ફાંસો ખાઈ આત્મહત્યાનો માર્ગ લીધો।

જુલિયા નેઈમાન (કવિયિત્રી)

– સ્તાલિનયુગમાં મૌન – પ્રતિકાર

– ' ૧૯૪૧ ' (કવિતા) – છેક ૧૯૫૬ માં પ્રગટ થઈ શકી।

કૉર્નેઇચુક

– The Front(યુદ્ધકાળનું નાટક)

– Wings (નવાઉઘાડનું નાટક – પ્રથમવાર 'કૉન્સેન્ટ્રેશનકેમ્પ' નો ઉલ્લેખ।)

ઓલ્ગા બર્ગૉલ્ઝ :

– કવિયિત્રી : નવા ઉઘાડની અગ્રદૂત : ૧૯૫૩માં સ્તાલિનના મૃત્યુ બાદ અવાજ ઊંચો કરનાર : એણે કવિતામાં માનવીની 'ઇમેજ'

સાથે કવિનું તાદાત્મ્ય હોવાનો આગ્રહ સેવ્યો અને સોવિયેત સાહિત્યમાં એ જ તત્ત્વ શાથી અદૃશ્ય છે તેનું કારણ જણાવ્યું કે તમામ આત્મલક્ષી ઊર્મિઓની કઠોરપણે ટીકા કરવામાં આવી છે – પછી તે ગમે તે પ્રકારની હોય દા. ત. આશંકા, અનિશ્ચિતતા અંગત આનંદ, અંગત દુઃખ આદિ

[કવિતા That Year]

[ઉપરાંત – વેર પાવનોવા વેરા ઇમ્બર, વેરા કેટલિન્સ્કાયા – ત્રણે કવયિત્રીઓ માનવીના વ્યક્તિગત મનોભાવને પ્રગટ કરનારી જણાય છે]

એલેક્ઝાન્ડર ત્વારદોવ્સ્કી :

જૂની પેઢીનો કવિ સંપાદક મેક્સિમ ગૉર્કીના ઉત્તેજનથી આગળ આવેલા પાર્ટીની સેંટ્રલ કમિટીના સભ્ય, ક્રુશ્ચોવને વધુ ઉદારમતવાદ તરફ ખેંચનાર

નવી પેઢીને પડખે ઊભો રહેનાર નવા ઉઘાડના અગ્રણી મુખપત્ર 'નોવિમિર' નો સંપાદક

– ઓલ્ગા બર્ગોલ્ટ્ઝ પછી તરત એક લાંબા કાવ્ય દ્વારા તેણે પોતાની અને પોતાના સાથીઓની માનવતા અને સત્ય પ્રત્યેની નિષ્ફળતાનો સ્વીકાર કર્યો

(સ્તાલિનયુગમાં બીજા કેટલાક લેખકોની જેમ તેણે અસત્ય આલેખન કરવાને બદલે મૂગા રહેવાનું વધુ પસંદ કરેલું 'ઉઘાડ' આવતાં તેણે અનેક 'જોખમકારક' કૃતિઓ નોવિમિરમાં પ્રગટ કરેલી પરંતુ પાસ્તરનાકની 'ડૉ. ઝિવાગો' છાપવા ઇન્કારેલી)

એવજેની એવતુશેન્કો

૩૦ વર્ષનો જુવાન અગ્રણી વિખ્યાત કવિ
(આ અંકમાં જ એનું આત્મવૃત્તાંત તથા કાવ્યાદિ)

આન્દ્રેઈ વોઝ્નેસેન્સ્કી

૩૦ વર્ષનો જુવાન કવિ. જ્યોર્જિયાવાસી : પાદરીના કુળમાં જન્મેલો. બાળપણ વ્લાદિમિરમાં ગાળેલું. શિક્ષણ શિલ્પીનું લીધેલું; પણ મુખ્ય કાર્યક્ષેત્ર રહ્યું કાવ્યનું

પાસ્તરનાકે એનાં પાછલાં વર્ષો દરમ્યાન આ ઊગતા કવિ પ્રત્યે વિશેષ મમતા બતાવી હતી. અને આ યુવાન કવિએ પાસ્તરનાકને ગુરુ અને પિતાતુલ્ય લેખ્યા હતા. પોતાની તમામ કવિતા જો કોઈને બતાવી હોય તો તે પાસ્તરનાકને જ.

[આ અંકમાં કાવ્યો]

વાસિલિ આક્સિઓનોવ

૩૦–૩૧ વર્ષની ઉંમર ચેખોવની જેમ કેટલોય સમય મોસ્કોની હોસ્પિટલોમાં કામ કરેલું.

મુખ્યતઃ વાર્તાકાર. કાપોતે અને ઈન્ગમારના મિશ્રણ જેવો; શૈલીમાં પશ્ચિમી સાહિત્યની અસર નીચે. અને કોઈ પણ પ્રકારના સત્રવાદનો વિરોધી, સાહિત્યક ક્ષેત્રે ' નિહિલિસ્ટ ' ગણાય છે.

[બે પેઢીની સમસ્યામાં Ticket to the stars (નવલિકા)નો ફાળો; The Colleague વગેરે]

યુરી કાઝાકોવ

સંગીતનો વિદ્યાર્થી; બે વાર્તા સંગ્રહો (૧૯૫૭–૧૯૫૮))

૩૬ વર્ષનો આ વાર્તાકાર અત્યંત શરમાળ છે બોલવાનાં તોતડાય છે. પરંતુ તેને પોતાના સર્જનનું ગૌરવ છે એના કહેવા મુજબ, તે બીજાની જેમ શૈલી તરફ ઘસડાયો નથી, અને પોતાની ઉપર ખાસ ઈવાન બુનિનની અને બીજી ચેખોવની અસર હોવાનું સ્વીકારે છે. તેની વાર્તામાં પ્રગટ થતી માનવપરિસ્થિતિ પરત્વેની ઊંડી ઉદાસીનતાને કારણે ત્યાં એને ' અધઃપતિત લેખક ' તરીકે ય નિંદવામાં

આવ્યો છે કોન્સ્તાન્તિન પૌસ્તોવ્સ્કીનો એ શિષ્ય છે, અને પણે સમય એની સાથે રહે છે દર વરસે જૂન મહિનો કારેલીઆના માછીમારોનાં ઝૂપડાંમાં 'ઉત્તરી શ્વેતરાત્રીઓ'નો આ નંદ માણવા જાય છે

[આ અંકમાં : 'આદમ અને ઈવ']

વિક્ટર નેક્રાસોવ

૫૧ વર્ષનો આધેડ છતાં દેખાવે જુવાન છે રશિયાના યુક્રેન પ્રદેશનો છે, પણ લાગે જ્યોર્જિયાનો ૧૯ મી સદીના મહાન લેખક નેક્રાસોવનો તે વંશજ છે

૧૯૪૭ માં તેને નવલકથા 'ફ્રંટલાઈન સ્તાલિનગ્રાદ' (હારવિલ લંડન–૧૯૬૨) માટે સ્તાલિન પારિતોષિક મળેલું (કલા દૃષ્ટિએ પણ આ એક ઉત્તમ કૃતિ ગણાય છે) તેણે અનેક યુદ્ધનવલિકાઓ લખી છે, તથા ખાસ તો એણે સોવિયતની કોન્સેન્ટ્રેશન કૅમ્પમાંથી પાછા ફરેલા સૈનિકના અનુભવો આલેખ્યા છે (કિરા જ્યોર્જિએવ્ના ન્યુયૉર્ક, લંડન, ૧૯૬૨), તથા સ્તાલિન પૂજાવાદ વિરોધી એક નવલકથા પણ લખી છે તાજેતરમાં (૧૯૬૩ માં) તેણે અમેરિકા અને ઈટલીની પ્રવાસ નોંધ લખીને આફત વહોરી લીધી છે ('દરિયાની આ પાર પેલ પાર')

વી પોમેરાન્તસેવ–

– ઉપાનો અગ્રણી "સાહિત્યમાં સચ્ચાઈ" અને 'અંતરાત્માનો અવાજ" લેખનો પુરસ્કર્તા (૧૯૫૩)

માર્ગરિટ એલિગર

– ઉદાર યુગની કવિયિત્રી (૧૯૫૬) Truth (કાવ્ય)

– ૧૯૫૭ મેમાં ક્રુશ્ચોવે ભયંકર ટીકા કરી એલિગર બેભાન થઈ ગઈ ચાર મહિને જતાં અંતમ–ટીકા કરી

વ્લાદિમિર દુદિન્તસેવ

– Not By Bread Alone (નવલકથા) થી મશહૂર બન્યો આ નવલકથાની અમર લેખકેય નહિ ધારેલી એવી, પ્રચંડ–

વ્યાપક થઈ આ નવલકથા નવયુગી સાહિત્યિક ક્રાંતિના કેન્દ્ર–બ દેહલનુની પુરસ્કર્તા બની ગઈ. યુવાનોએ એને સ્તાલિનયુગી 'મહા અસત્ય' સામે 'મહા સત્યની' પુરસ્કર્તા તરીકે આવકારી.

સોલ્ઝેનિત્સિન

– "One day in life of Ivan Denisovitch"

કોન્સેન્ટ્રેશન કેમ્પની આત્મકથાત્મક નવલકથાથી મશહૂર.

યુરી નાગિબિન

– સિને કલાનો અભ્યાસી

– ૧૯૩૯ થી લેખન.

બુલાત ઓકુદ્ઝાવા :

એવતુશેન્કો, વોઝનેસેન્સ્કી આદિની જેમ ૧૦,૦૦૦ની મેદની આકર્ષનારો કવિ !

બેલા આખ્માદુલિના

– નવા ઉઘાડની મશહૂર કવિયિત્રી

– યશસ્વી યુવાન કવિ એવતુશેન્કો સાથે લગ્ન કરી છૂટી થયેલી.

['Volcanoes' – કવિતા]

વેરા ઇન્બેર :

– હાંચાઢાળ નવલકથા સામે સર (૧૯૫૩)

વેરા પાવનોવા

– ત્રણ વખત સ્તાલિન–પારિતોષિક વિજેતા

– નવા ઉઘાડની ત્રીજી નવલકથા : Seasons of the Years

ઉસ્પેન્સ્કાયા

– ૧૯મી સદીના મહાન નવલકથાકાર ગ્લેબ ઉસ્પેન્સ્કીની પૌત્રી

– નવા ઉઘાડની અગ્રણી નવલકથા "Our Summer."

સ્ટેપન શિપાચોવ

– નવ ઉઘાડવાદી અગ્રગણ્ય કવિ

– કેટલોક સમય મૉસ્કો લેખકસંઘનો પ્રમુખ

ગાલિના નિકોલેયેવા

– Battle on the Way (નવલકથા : ૧૯૫૪)

એસ. ઝોરિન

–નવા ઉઘાડનું નાટક The Guest : 'ક્રાંતિકારી આદર્શવાદનું પતન' નોંધે છે.

બોરિસ પોલેવોઈ

– (તંત્રી 'યુનોસ્ત' : નવમતવાદી)

યાશિન

– Vologoda's Wedding (૧૯૬૩)

વ્લાદિમિર પોલ્યાકોવ

– The Story of a Story of Frieman Prokhrochuk (વાર્તા ૧૯૫૩માં પ્રગટ) : સમાજવાદી વાસ્તવવાદ ઉપરની ભયંકર કટાક્ષિકા.

[આ અંકમાં ઉપરની વાર્તા]

સર્ગી મિખાલોવ

– સોવિયેતના રાષ્ટ્રગીતનો કવિ

– An Orietal Fable માટે ટીકાપાત્ર.

બોરિસ સ્લુત્સી :

– ૧૯૫૭થી સ્વૈરવિહારી કવિ તરીકે ખ્યાતિ.

કાતેયેવ

– નવઉઘાડ–પંથી 'યુનોસ્ત' (યુવક)નો તંત્રી

– વિદેશ જઈ આવ્યા પછી તેનાં સંસ્મરણો માટે ઝાટકણી.

વિ. કાવેરિન

૧૯૬૨ : ક્રુશ્ચોવ ઉપરના ૧૭ બુદ્ધિજીવીઓના પત્રનો એક સાથી

[A Piece of Glass : ૧૯૬૦]

કોર્નેઈ ચુકોવ્સ્કી

– ક્રુશ્ચોવ ઉપરના પત્રનો સાથી : નવ ઉત્થાનનો એક અગ્રણી

[The Road We Choose : નવલકથા]

વિ. તેન્દ્રીઆકોવ : The Three, The seven and the Ace (૧૯૬૦)

કાઝેવનિકોવ : Apparition (૧૯૬૦); Introducing Baluev (નવલકથા) ૧૯૬૦

કોન : Afloat and at Anchor (લેખ–૧૯૬૦)

એન. દુબોવ The difficult Test „

એસ લ્વોવ : Save our suols (નવલકથા)

ઓ. પોલુખિન : Whirlpool „

એ એલેક્સીન : Butterfly

શુનિયા : The Chestnut House

સિમાશ્કો : The Temptation of Fragi

વી કેટલિનસ્કાયા : Otherwise It is not Worth Living (નવલકથા)

દેવીદોવ : The Love Affair of Engneer Isotov (નવલકથા)

દાનિલ ગ્રાનિન : I walk into the Storm.

ગોરેલિસ્કી (નાટ્યલેખક) :

– પાર્ટીમાં ઘૂમેલા 'કેરીઅરિસ્ટો' પર પ્રહાર.

માલ્યિએન્હોવ (નાટ્યલેખક) ·

– સોવિયેતમાં 'સ્તિલ્યા' તરીકે ઓળખના – ઉછ્ખલ, વિમાર્ગી (અમેરિકાના 'ટેડિ બોય' જેવા) કિશોરોની સમસ્યા પર પ્રકાશ.

★

અબ્રામ તર્ઝ

આરંભનાં વર્ષો દરમ્યાન અનેક કવિ-લેખકોએ ઉપનામો ધારણ કરીને અગર તો કશા જ નામ ઠામ જાહેર ન થાય એની જોગવાઈથી પોતાનાં લખાણો વિદેશ સરકાવી દીધાં હતાં. એમાંનાં અનેક 'પ્રેઝન્સ ઑફ કમ્યુનિઝમ' (સામયિક) માં સંગ્રહિત છે.

આ બધામાં અબ્રામ તર્ઝનું નામ એકાએક બહાર તરી આવે છે. અલબત્ત એ ઉપનામ જ છે અને કદાચ હજી લગી એણે પોતાની સાચી ઓળખ પ્રગટ કરી નથી. પરંતુ એની વાર્તાઓ The Trial Begins તથા You and I તથા The Icicle મશહૂર બની છે—અને આ લેખક નવોદિત હો કે પ્રૌઢ-પીઢ હો પરંતુ એના વિચારો અને એની 'હથોટી' તો પરિપક્વ હોવાનું જણાય છે—કદાચ ત્યાંના બુદ્ધિજીવીઓમાંના એક નાનકડા જૂથની વધક દૃષ્ટિનો પરિચય આપણને એનાં લખાણોમાં થાય.

અર્ન્સ્ટ નિઝવેસ્ની

૩૮ વર્ષનો શિલ્પી તરેહ તરેહની વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરે છે: ધાતુ લાકડું, પથ્થર લોખંડ પ્લાસ્ટર વગેરે. ઉરલ્સમાં જન્મેલો—ત્યાં ધાતુકામના કારખાનામાં કામ કરેલું. યુદ્ધ દરમ્યાન યુક્રેનમાં રણમેદાને હતો. ગંભીર રીતે ઘાયલ થયેલો. પાછળથી સોવિયતની જેલ—છાવણીમાં ય ધકેલાયેલો! ત્યાંથી છૂટયા બાદ ગ્રૅજ્યુએટ થયો—સુરિકોવ આર્ટ ઇન્સ્ટિટ્યુટ મોસ્કોમાં ૧૯૫૦ થી શરૂ થતા કાયદા દરમ્યાનના એના મોટા ભાગના શિલ્પમાં 'ભય' મુખ્ય ભાવ હતો—યુદ્ધ અને જેલનો ભય! છેલ્લાં કેટલાંક વરસોથી આધુનિક 'સાઈબરનેટિક્સ'ના યુગમાં માનવી અને યંત્ર વચ્ચેના સંબંધ અંગે તે વિશેષ રસ લઈ રહ્યો છે.

એબ્સ્ટ્રેક્શનિસ્ટ' (અમૂર્તવાદી) કલાકાર તરીકે તે સૌથી અગ્રણી ગણાતો હોઈ ક્રુશ્ચોવયુગમાં તે સૌથી વધુ 'જોખમી' ગણાયો છે. (પશ્ચિમની દૃષ્ટિએ, અંગ્રેજી શિલ્પી હેન્રી મૂરની સાથે તેને સરખાવાય છે.

લેવ કાસિલ (જ્યુ પુદ્દિજી)

- બાળ વાર્તા પરીકથાનો લેખક
આ દ્વારા ભયંકર કટાક્ષનો ઉપયોગ
દા.ત. 'ધ ટેઈન ઑફ ધી માસ્ટર ક્રાફ્ટમેન'
આ વાર્તા દ્વારા 'Vainglorious' સ્તાલિન ઉપર કટાક્ષ × × ×
(૧૯૪૭માં એક નવનકથા My dearboysના ભેગી આ વાર્તા ય પ્રગટ થઈ ગયેલી !)

પાનફેરોવ :

- 'ઓક્ટોબર' (સામયિક)નો તંત્રી (૧૯૫૪)
[In the name of the Young · નવલકથા · ૧૯૬૦]

તિખોનોવ :

નવા ઉઘાડનો અગ્રણી પીઢ કવિ–વિવેચક

મોઓલેવ :

- જૂની પેઢીનો બિનકમ્યુનિસ્ટ લેખક
- 'નવો ઉઘાડ'નો આવેશ જોઈ, આ દિવસોમાં ઘણા બધા લેખકોએ ફરી વળી મૌનનું હથિયાર ઉગામ્યું હતું, તેથી અકળાઈ, એ લેખકોને સંબોધી બોલતી ઊઠયો

"આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે સંગીતમાં 'મૂક'નો આંતરો ખુદ કંઈક સારો કરવાય નવું લાગણી અને વિચારો પ્રગટ કરે છે તમારું મૌન ભયભર્યું"

યેઝોવ :

– ૧૯૩૨ થી સ્તાલિનવાદી અત્યાચારનો સૂત્રધાર,
– ૧૯૩૬ થી આંતરિક–સંરક્ષણ–પ્રધાનને સ્થાને આથી કરીને યેઝેવ યુગ ૧૯૩૬ થી ૧૯૩૮

– ૧૯૩૮ના ડિસેમ્બરમાં આને ખસેડી બેરીઆને ઉપર લાવવામાં આવ્યો આ પછી થોડાજ સમયમાં યેઝેવને ઠાર કરવામાં આવ્યો હતો

ઝ્દાનોવ (મૃત્યુ : ૧૯૪૮)

– સ્તાલિનનો વિશ્વાસપાત્ર સાગરિત સ્તાલિનનો વારસદાર ગણાયેલો

– ૧૯૩૪ થી સાહિત્યમાં ' સમાજવાદી વાસ્તવતા 'નો વિકૃત સિદ્ધાન્ત ઠોકી બેસાડનાર,

– ૧૯૪૬ થી ૧૯૫૨ સુધીનો ઝ્દાનોવ–યુગ

લુનાચારસ્કી

– લેનિનનો સાથી

– સોવિયેતનો પ્રથમ સાહિત્ય – શિક્ષણ – પ્રધાન

લિયોનિદ ઈલિચેવ

– ક્રુશ્ચેવવાદી ૧૯૬૨થી મુખ્ય સત્તાધારી : ' એ ઇડિયો-લોજિકલ કમિટી 'નો વડો

કેટલીક સંજ્ઞાઓ

GLAVLIT · સ્તાલિનયુગી 'સેન્શરશીપ'ની સંસ્થા

VOKS · વિદેશ સાથેના સરકાર સંપર્કની સંસ્થા

LEF (Left Front Writers)

NEP ન્યુ ઇકોનોમિક પોલિસી (ઇ સ ૧૯૨૧–૧૯૨૫)

Fellow Travellers (સાથી–પ્રવાસીઓ)

RAPP પ્રોલેતારિઅન (કામદાર) લેખક સંઘ; ૧૯૨૯માં વિખેરી નખાયો)

ALL RUSSIAN UNION OF WRITERS.
– મોટા ભાગના 'સાથી સાહિત્યકારો'ની પ્રથમ સંસ્થા

ALL RUSSIAN UNION OF SOVIET WRITERS.
– ઉપરની સંસ્થા બંધ કર્યા પછી નવું નામ

THE UNION OF SOVIET WRITERS (W. U.)
– ઉપરની સંસ્થા બંધ કર્યા પછી નવુ નામ
૧ લી પરિષદ ૧૯૩૪ ; બીજી ૧૯૫૪ : ત્રીજી ૧૯૫૯

CHEKA : સ્તાલિનયુગી ગુપ્તચર તંત્ર

OGPU ,,

NKVD ,,

MVD ,,

Agit-Prop . પાર્ટીની મધ્યસ્થ સમિતિની 'એજિટેશન પ્રોપેગેન્ડા' ઉપસમિતિ

LITFUND (Literary Fund)

આકસેનોવ :

'સાથીદારો' (વાર્તા)

(એક મુખ્ય પાત્રના મોઢે)

ઉફ આ તો કેટલું ત્રાસદાયી છે! આ બધા ઊંચા આદર્શો માત્ર આદર્શવાદીઓ જ નથી ઉચ્ચારતાઃ હજારો બદમાશો ય એ રટે છે! બેરીઆ પણ પાર્ટીને છેતરતો ત્યારે એ જ સૂત્રો ઉચ્ચારતો હતો— હવે તો આપણે એનાથી સારી પેઠે જાણકાર થઈ ગયા છીએ. માત્ર શણગારરૂપ એ બધા શબ્દો બની ગયા છે. હું કેવળ મારા અંતરાત્માને વફાદાર છું અને નહિ કે શબ્દાળુ સૂત્રોને. એ તો, ઊલટા, સત્ય જીવન જે છે તે જોવામાંથી, આપણને રોકે છે...

(યુનોસ્ત : ૧૯૬૦ નં. ૬)

વોઝ્નેસેન્સ્કી (કવિ)

(કેમ જાણે પોતાની પેઢીની જવાબદારી સ્વીકારતો લખે છે :)

'માનવી જ્યારે લખે છે ત્યારે એ આ વિશ્વમાં એના પયગંબરી પેગામની લાગણી અનુભવે છે. રશિયન કવિનું આજનું કર્તવ્ય માનવીના ઊંડાણમાં ડોકિયું કરવાનું છે.'

સ્તાલિનના વારસદારો | એવતુશેન્કો

મૂગા હતા આરસ
    મૂગા મૂગા ચળકતા કાચ
ફરજ પર ઊભેલા સૈનિકો
    —વાયુલહરીએ તામ્રવર્ણા
    ઊભા મૂગા મૂગા
મોસોલિયમમાંથી બહાર કાઢી ઉપાડી ગયા ત્યારે †
શબપેટી ઉપર ધૂણીએ ઘૂમરી લીધી
    અને ઉચ્છ્વાસ છિદ્રો વાટે વહી ગયો
ઝાહવેલી બેયોનેટોની સાથે ઘસાઈને
        ઉચકાઈ
શબપેટી હવામાં ધીમી તરી રહી
એ પણ મૂંગો હતો
        —એ પણ!
        —મૂંગો અને મૃત
મસાલા ભરેલી મુઠ્ઠીઓ
        ગંભીરતાથી વાળી રાખી
કેવળ મૃત્યુનો ઢોંગ કરી રહ્યો હતો
        —અંદરખાનેથી જાસૂસી કરતો
એનું કફન ઉપાડનારા પ્રત્યેકને
        એ એની સ્મૃતિમાં કોતરી રાખવા ઇચ્છતો હતો

---

† ક્રુશ્ચોવના હાથે સ્તાલિનનું શબ મોસોલિયમમાંથી ખસેડાયું ત્યારે

—રાયઝાન અને કુર્સ્કમાંના જુવાન રંગરૂટોને,
જેથી પાછળથી કોઈક રીતે પ
તે હલ્લો—ટુકડી સમું બળ ભેગું કરી લે,
ને કબરમાંથી ઊઠીને
આ બેવકૂફ જવાનોને પહોંચી વળે

એ જરૂર કોઈક વેતરણમાં હતો
એ તો આરામ પૂરતો જ ઝોકી ગયો હતો
અને હું, આપણી સરકારને સંબોધતો,
વિનવી રહ્યો છું —
બેવડા —
અને ત્રણ ગણા કરો
— આ આરસની ચોકી કરતા સંત્રીઓ
જેથી સ્તાલિનને ફરી ઊઠતો ખાળી શકાય
અને સ્તાલિન સાથે
ભૂતકાળને પે

અતિ પવિત્ર અતિ ગૌરવવંતા ભૂતકાળની વાત નથી —
તુર્કસિબ અને મેગ્નિતોગોર્સ્કની નહિ,
અને બર્લિન પર રાતો ધ્વજ ફરકયાની પ નહિ
ભૂતકાળ અહીં તો
મારા મનથી તો
પ્રજાની ભલાઈને ઉવેખ્યાનો
જુઠ્ઠા આરોપનો
નિર્દોષ માનવીની ધરપકડોનો છે
આપણે સચ્ચાઈથી ધાન વાવ્યાં
સચ્ચાઈથી ધાતુ ઓગાળી

અને સચ્ચાઈથી રણાંગણે ઊપડયા
        અદના સૈનિકો બની
પણ એ બીધો અમારાથી

મહાન હેતુની શ્રદ્ધાએ
એણે ગમે તે ભૂંડાં સાધનો
        યોગ્ય લેખ્યાં ભવ્ય સાધ્ય અર્થે

એ દૂરદર્શી હતો.
રાજદ્વાર દમનોની કળામાં ચતુર
એ ઘણા વારસદારો મૂકતો ગયો
        અહીં – આ પૃથ્વી પર.
મને લાગે છે :
        શબપેટીમાં ય ટેલિફોન નખાવ્યો છે
સ્તાલિન સૂચનાઓ પાઠવે છે
        અન્વેર હોક્સાને†
બીજે ક્યાંક એ કફન નીચેથી દોરડાં પહોંચતાં ય હોય !
ના સ્તાલિને નમતું નથી જોખ્યું
        એ માને છે :
મોતને ય પટ્ટી આપી શકુ છુ

અમે ઉપાડ્યો
        એને
        મોસોલિયમમાંથી
પણ સ્તાલિનમાંથી ઊગરેલા અમે
શી રીતે સહીશું
સ્તાલિનના વારસદારો !

---

† આલ્બેનિયાનો કટ્ટર ક્રુશ્ચોવ વિરોધી, ખુલ્લો સ્તાલિન-માર્ગી વાદી કમ્યુનિસ્ટ વડો

કેટલાક એના વારસદારો
'નિવૃત્તિ'માં ગુલાબો ચૂંટે છે
અને મનોમન માને છે
એમની હકાલપટ્ટી છે અલ્પજીવી.
બીજાઓ તો મંચ પર ચઢી સ્તાલિનને ભાંડે છે,
પણ રાત્રીએ
વીત્યા દિનોની ઝંખનામાં ઝૂરે છે
કશી નથી નવાઈ કે
સ્તાલિનના વારસદારો આ દિનોમાં
પક્ષાઘાતથી પટકાયેલા લાગે છે*
એ બધા — એક વેળાના ખમતીધરો
આ વેળાની
ખાલી કેદ-છાવણીઓને ધિક્કારે છે
અને લોકજમેલા —
કવિને સાંભળી રહેતા સભાગૃહોને — ફિટકારે છે

[illegible] મને ગાફેલિયતથી
સાબદો કરે છે
અને થોડાક ટકોરે ય છે
'ભલા શાને આ બધું?'
— હું મૂંગો રહેવા ઇચ્છું છું

આ ધરતી પર સ્તાલિનના વારસદારો ભમે છે ત્યાં લગી
મને લાગે છે કે મોસોલિયમમાં સ્તાલિનનું ભૂત
છાનું છાનું આંખ મારે છે

[અનુ. ભાગીલાલ ગાંધી

* હૃદયરોગથી પટકાયેલા ક્રુશ્ચોવના હરીફ કોઝલોવનો સંકેત મનાય છે

મુખ્ય સંદર્ભ સાહિત્ય

- **Encounter** (Pamphlet No 9)
- **Encounter** (1962 & 1963 Special number)
- **Partisan Review** (Special number 3-4 1961)
- **The March of a Conspiracy** : Gopal Mittal (National Academy-Delhi)
- **The Writer and The Commissar** George Paloczi-Horvath (Bodley Head)
- **Problems of Communism** : (1960-1961-62 Files) (Special supplement – Priscilla Johnson)
- **USSR Bulletin** : (1960-61-62 Files)
- **The Interpreter** (1963 – April)
- **Soviet Survey** : (1960-61-62 Files)
- **The Naked God** : Howard Fast
- **Khrushchev's Russia** Edward Crankshaw
- **Yevtushenko** (Selected poems) (Penguin)
- **From Pushkin to Maykovski** Janko Lavrin (Sylvan Press)
- **Tasks of Soviet Writers** A A Zhdanov (P P H)
- **Problems of Soviet Literature** M. Gorki
- **C. P S U** (B) on Literature and Art (1946-48) (Moscow)

'ઇન્સાફનો ખ્યાલ' જ્યારે,

ઉચ્ચતર મૂલ્યોના ખંડનનું કામ કરે છે

ત્યારે, ખરાખરીની કરુણતા પ્રગટે છે.

—મેક્સ શિલર